GEOGRAFSKI PREGLED

REVUE DE GÉOGRAPHIE

Glavni i tehnički urednik — Rédacteur en chef et tecnique

Dr Ratimir Gašparović

Uređivački odbor — Comité de rédaction

Dr Miloš Bjelovitić,
Dr Ibrahim Bušatlija, Dr Ratimir Gašparović,
Dr inž. Mehmed Ramović

SVESKA

XIII

(1969)

SARAJEVO

1970.

Ovaj broj Geografskog pregleda štampan je uz novčanu pomoć Republičkog sekretarijata za kulturu (Republički fond za unapređenje izdavačke djelatnosti) SR BiH.

Štampa: NP »Oslobođenje« — Za štampariju: Petar Skert

OVAJ BROJ JE POSVEČEN USPOMENI AKADEMIKA MILENKA S. FILIPOVIĆA OSNIVAČA I PRVOG UREDNIKA GEOGRAFSKOG PREGLEDA

АКАДЕМИК МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ

(1902—1969)

AKADEMIK, PROF. DR MILENKO S. FILIPOVIĆ

Za porodicu i pojedince: prijatelje, saradnike, učenike, poštovaoce je tužna i bolna, a za našu nauku nesretna okolnost rastanka sa prof. Filipovićem. Prof. Milenko Filipović je umro u Beogradu 22. aprila 1969. godine u 67 godini života u trenutku kad smo svi, kao i on sam, najviše od njega očekivali: naša nauka o narodu, da zaokruži svoj, do tada, nevjerovatno bogati naučni opus; saradnici, da ih pomogne, uputi i ohrabri u njihovim nastojanjima; mnoge naučne institucije, da organizuje, podupre i usmjeri nove naučne poduhvate i projekte.

Međutim, i pri takvom gubitku utješna je činjenica za sve nas da, za razliku od drugih ljudi, naučni kao i drugi javni radnici, posebno oni veliki a u takve nesumnjivo spada i prof. Filipović, imaju tu privilegiju da i poslije čina fizičke smrti nastavljaju dalje da žive preko svojih djela — onog šta su učinili za svoj narod, nauku i opšte dobro.

Sa željom da ukažemo na naučnu djelatnost pok. prof. Filipovića ukratko ćemo se osvrnuti na njegov život i rad, a budućnost i ocjene sa jedne veće vremenske distance će pokazati i sve više pokazivati pravu veličinu i značaj tog djela, čije vrijednosti možda trenutno nismo sasvim svjesni.

Prof. Filipović je rođen 8. novembra 1902. u Bosanskom Brodu u porodici željezničara. Ranu mladost je proveo u rodnom mjestu, zatim u Podlugovima kod Visokog, Modriči i Tuzli, gdje je završio gimnaziju 1921. godine. Na univerzitetu u Beogradu je studirao grupu nauka — geografija, etnologija, arheologija i nacionalna istorija. Po završetku studija februara 1925. služio je kao suplent gimnazije u Sarajevu i Velesu.

U martu 1928. prof. Filipović ze položio doktorski ispit sa disertacijom »Etnička prošlost našeg naroda u okolini Visokog« (u Bosni). Nakon toga bio je postavljen za docenta na Filozofskom fakultetu u Skoplju (1930), a 1937. je izabran za vanrednog profesora. U toku drugog svjetskog rata bio je penzionisan i živio je u Beogradu. Poslije oslobođenja je reaktiviran i od 1945. do 1950. bio je na službi u Etnografskom muzeju u Beogradu. U periodu od 1950. do 1955. bio je u Etnografskom institutu SAN kao naučni saradnik i pomoćnik direktora. Polovinom 1955. postaje, po pozivu, redovni profesor antropogeografije i etnologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, odnosno Prirodno-matematičkom fakultetu poslije osnivanja ovog Fakulteta gdje ostaje do kraja 1962. kad se penzioniše. U periodu od 1959. do 1962. godine bio je direktor Balkanološkog instituta Naučnog društva SRBiH u Sarajevu i redovni član Naučnog društva. Akademik postaje odmah nakon osnivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH 1967. godine.

Međutim, njegova je djelatnost daleko prevazilazila okvire rada ovih institucija za koje je bio službeno vezan: pokretao je, osnivao i uređivao mnogobrojne stručne i naučne časopise i publikacije; sarađivao je sa mnogim domaćim i stranim naučnim ustanovama; pokretao i vodio obimnije naučne projekte u raznim krajevima naše zemlje; stvarao naučni podmaldak neprestano prateći njegov razvoj; putovao, propagirao nauku, držao predavanja u zemlji i inostranstvu; bio je u neprestanom i čvrstom kontaktu s narodom provodeći gotovo čitavo ljeto na terenu.

S naučnim radom prof. Filipović se počeo baviti rano, još kao student, 1924. objavljuje prve radove. Neposredni učenik J. Cvijića i Erdeljanovića M.

Filipović se odlikuje vrsnim osobinama Cvijićeve škole, kao i originalnim crtama koji je sve pojave koje je proučavao posmatrao kompleksno u njihovom istorijskom trajanju i razvitku. Njegov naučni rad je usmjeren u mnogim pravcima i razvijao se po načelu što većeg doprinosa poznavanju naše zemlje i njenih naroda. Počeo je sa istraživanjima u Bosni koja su se kasnije protegla najprije na Makedoniju, zatim Srbiju, posebno Vojvodinu i Crnu Goru da bi opet na kraju zatvorio krug sa Bosnom. Pomenuti krajevi obuhvaćeni su većim brojem njegovih mnografija i rasprava u kojima dominiraju problemi porijekla stanovništva (etnička istorija) i naselja, objavljenih u Srpskom etnografskom zborniku, Naselja i poreklo stanovništva.

Prof. Filipović se kao istraživač interesuje ne samo za južnoslovenske narode već i za ostale stanovnike Balkana i stare balkanske narode: Cincare, Cigane, Čerkeze, Turkmene, Albance i druge. Posebno se bavi pojavama zajedničkim kod više balkanskih naroda.

U posljednjih dvadeset godina rada mnogo više nego prije prof. Filipović istražuje i pojave iz društvenog života, odnosno socijalnu organizaciju — brak, porodicu, zadrugu, bratstvo, pleme, selo kao zajednicu, zatim mnoge socijalno-psihološke teme kao: samoubistvo, eutanaziju, itd. Izvrsni su njegovi radovi iz domena: narodne religije, vjerovanja, životne filozofije, pogleda na svijet.

Smatrajući da je i prikupljanje obične etnološke građe važan vid etnološkog rada, prof. Filipović je i sam veoma mnogo sakupljao i objavljivao građu iz raznih krajeva po principu da sakupljanje građe ne smije da bude samo sebi cilj: ono treba da bude podređeno rješavanju pojedinih naučnih problema.

Ostali njegovi radovi obuhvataju teme iz: narodnog života i običaja, materijalne kulture, narodne usmene književnosti, kulturnih uticaja, metodologije rada, starinama, itd.

No, vjerujemo da ćemo se najbolje odužiti prof. Filipoviću, za njegov dugogodišnji predan i nesebičan rad u našoj nauci, ako omogućimo da njegovo djelo upozna što šira javnost. U tom cilju objavljujemo bibliografiju njegovih radova. Bibliografija obuhvata 381 bibliografsku jedinicu (nije kompletna jer se još neki radovi nalaze u štampi a podatke o njima nismo mogli dobiti) i najbolje govori o obimu i tematskoj širini istraživačkog i naučnog rada prof. Filipovića.

S obzirom na obimnost bibliografije smatrali smo za potrebno da je prezentiramo javnosti po tematskim cjelinama kako bi bila što pristupačnija za upotrebu. Pri ovom razvrstavanju su nastale ne male teškoće s obzirom na to da je prof. Filipović promatrao i proučavao pojave kompleksno i s onoliko aspekata koliko su mu to predznanje, dokumenti i podaci dozvoljavali i da bi shodno tome mnogi radovi mogli biti svrstani u više tematskih cjelina. Mi smo to izbjegavali koliko god je to bilo moguće svrstavajući neke od radova najviše u dvije tematske cjeline oslanjajući se pri tom na poznavanje većeg dijela njegovih radova uz konsultaciju sa njegovim saradnicima: kćerkom Radimilom Fabijanić i Ljiljanom Hadžidedić koji su takođe upoznati s većim djelom radova prof. Filipovića.

Međutim, ni sama podjela na tematske cjeline nije mogla biti konskventno provedena, tako da su neka područja više a druga manje tematski izdiferencirana. Prvo, monografije pojedinih geografskih cjelina morali smo izdvojiti kao posebnu grupu. Isti slučaj je i sa naseljima i porijeklom stanovništva jer se nisu mogle izbjeći tradicionalne šeme edicija u kojim su radovi objavljeni.

U nastavku dajemo bibliografiju radova prof. Milenka Filipovića po tematskim cjelinama sa slijedećim napomenama:

1. U ovaj popis nisu unjeti mnogobrojni prikazi i ocjene u raznim domaćim i stranim časopisima kao ni članci u Narodnoj enciklopediji S. H. S. i Sveznanju.

2. Naslovi knjiga i rasprava štampani su verzalnim slovima, naslovi ostalih radova kurzivom.

3. Skraćenice:

GGD	Glasnik Geografskog društva, Glasnik Srpskog geografskog društva, Beograd.
GEISAN	Glasnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka, Beograd.
GZM	Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo.
GSND	Glasnik Skopskog naučnog društva, Skoplje.
GEM	Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu.
EJ	Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb.
PPNP	Prilozi proučavanju narodne poezije, Beograd.
RVM	Rad vojvođanskih muzeja, Novi Sad.
SEZB	Srpski etnografski zbornik, Beograd.
NZMS	Naučni zbornik Matice srpske, Serija društvenih nauka (Zbornik za društvene nauke), Novi Sad.
NS	Nova serija.

4. U bibliografiji su izdvojene slijedeće 24 tematske cjeline: monografije, naselja i porijeklo stanovništva, razne etničke grupe, narodna privreda, saobraćaj, zanati, narodne nošnje, ishrana, socijalna organizacija, socijalno-psihološke teme, društvene i običajno-pravne ustanove, narodni pravni običaji, razni narodni običaji, narodna medicina, religija — vjerovanja — pogledi na svijet, folklor, starine, kulturni uticaji, metodološke teme, različita etnološka građa, o etnološkom radu u nas, muzeji — muzejski rad, kritike, o pojedinim naučnim radnicima i onomastičke teme.

MONOGRAFIJE

VISOČKA NAHIJA. Sa 1 kartom i 10 fotografija u prilogu. SEZB, XLIII, Beograd, 1928, 191—647. Opšti deo štampan posebno pod naslovom: *Etnička prošlost našeg naroda u okolini Visokog (u Bosni). Etnološka rasprava*, str. 1—146, Beograd, 1928. — Pod istim naslovom jedan odeljak je objavljen u Pregledu, br. 51, Sarajevo, april 1928, 4—6.

BOROVICA. SEZB, XLVI, Beograd, 1930, 593—616.

VOGOŠĆA I BIOČA U BOSNI. SEZB, XLVI, Beograd, 1930, 617—696.

DEBARSKI DRIMKOL. Skoplje, 1939, str. 153. Odeljak *Nošnja*, str. 69—87, napisala Radulka Marković. Nagrađeno iz Zadužbine arhim. Nić. Dučića Srpske kraljevske akademije.

GOLO BRDO. Beleške o naseljima, poreklu stanovništva, narodnom životu i običajima. Sa 1 kartom i 8 slika u tekstu. Skoplje, 1940, str. 85.

GLASINAC, ANTROPOGEOGRAFSKO-ETNOLOŠKA RASPRAVA. SEZB, LX (Naselja 32), sv. 2, Beograd, 1950, 1—287.

STRAČIN, 1. NASELJA I POREKLO STANOVNIŠTVA, 2. NARODNI ŽIVOT I OBIČAJI. Beograd, 1953. Rukopis u Srpskoj akademiji nauka.

Sa Persidom Tomić: GORNJA PČINJA. SEZB, LVIII, Beograd, 1955, str. IV + 134.

RAMA U BOSNI. SEZB, LXIX, Beograd, 1955, 1—228.

HAS POD PAŠTRIKOM. Naučno društvo NR BiH, Djela, knj. XIII, Balkanološki institut, knj. 2, Sarajevo, 1958, str. 130.

Zajedno sa Lj. Mićevićem: POPOVO U HERCEGOVINI. Naučno društvo NR BiH, Djela, knj. XV, Sarajevo, 1959, str. 235.

TAKOVO. SEZB, LXXV, Beograd, 1959, 1—289.

MODRIČA NEKAD I SAD. Geografsko društvo NR BiH, Posebna izdanja, knj. 1, Sarajevo, 1959, str. 99.

MAJEVICA. S osobitim obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majevičkih Srba. Odeljke *Naselja* i *Seoska arhitektura*, str. 63—96, napisao Nedžad Hadžidedić, a odeljak *Nošnja*, str. 97—125, napisala Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić. Akademija nauka i umjetnosti BiH, Djela, XXXIV. Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19, Sarajevo, 1969, str. 269.

NASELJA I PORIJEKLO STANOVNIŠTVA

Foča. Glasnik Ferijalnog saveza, Beograd, II, br. 6 i 7 (januar i februar 1924), 5—7.

Dubrovnik u Bosni. GZM, XXXVI, Sarajevo, 1924, 101—106.

Visoko. GGD, sv. 11, Beograd, 1924, 76—93.

Kraljeva Sutjeska. Slobodna štampa, br. 56 i 57, Sarajevo (7. i 8. novembra 1925).

Novi podaci o Kaknju. GZM, XXXIX, Sarajevo, 1927, 225—230.

Iz prošlosti Sarajeva (Uspomene jednog Velešanina koji je zidao sarajevsku Novu crkvu). Pregled, br. 56, Sarajevo, 1928, 171—173.

PRIVREDA, SAOBRAČAJ I NASELJA U VISOČKOJ NAHIJI. Posebna izdanja Geografskog društva, sv. 7, Beograd, 1929, 1—68.

Bašino Selo. Južni pregled, Skoplje (januar 1932), 33—40.

MODRIČA. Sa 2 karte i 6 fotografija u tekstu. Sopstveno izdanje, Skoplje 1932, str. 75.

Prozor. GGD, XVIII, Beograd, 1932, 1—16.

Iz nedavne prošlosti Velesa. GSND, XIII, Skoplje, 1934, 131—140.

VAROŠICA OLOVO S OKOLINOM. Franjevački vijesnik za 1934. god., 231—247, 270—281, 301—312 i kao poseban otisak, Beograd, 1934, str. 43.

Položaj i teritorijalni razvitak Velesa. GGD, XX, Beograd (1934), 1—16, XXI (1935), 1—10.

SEVERNA VELEŠKA SELA. SEZB, LI (Naselja 28), Beograd, 1934, 485—573.

Emin-aga i Čor-ali-beg (Prilog istoriji Velesa). Južni pregled, X, Skoplje, 1935, 69—75. — Preštampano i u Nedelji, br. 420, od 24. III 1935, 4—6.

Neimari crkve sv. Bogorodice u Skoplju. Prošlost roda Zografskih u Velesu. Spomenica pravosl. hrama sv. Bogorodice u Skoplju, Skoplje, 1935, 299—314.

Etničke prilike u južnoj Srbiji. Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja južne Srbije 1912—1937, Skoplje, 1937, 387—497.

Kargalija i njegovi potomci (Prilog istoriji Strumice). Južni pregled, Skoplje, 1938, 23—29 i 65—69.

Čečava. Razvitak, Banja Luka, 1939, 123—126.

Grad i predeo Birač. Jugoslovenski istorijski časopis, V, Beograd—Zagreb—Ljubljana, 1939, 212—214.

Dva srpska roda s vlaškim prezimenima. Etnologija, I, Skoplje, 1940, 174—176.

Odlaženje na prehranu. GGD, XXVII, Beograd, 1946, 76—91.

Bijeli Pavle. Istorijski zapisi, I, Cetinje, 1948, 168—178 i 256—263.

O »varošicama« u selima. GGD, XXIX, Beograd, 1949, 33—37.

Odlaženje na prehranu (Novi podaci). GGD, XXIX, sv. 2, Beograd, 1949, 153—155.

RAMA. PROMATRANJA O PRIVREDI, SAOBRAĆAJU I NASELJIMA. Posebna izdanja Srpskog geografskog društva, sv. 29, Beograd, 1951, str. 76.

Beleške o poreklu stanovništva u Sarajevskoj Vrhovini. Glasnik Etnografskog instituta SAN, I, Beograd, 1952, 387—391.

Zajedno sa B. Bukurovom i R. Nikolićem: *Herska sela u Jugoslaviji.* Bantske Here, Novi Sad, 1958, 38—50.

Zajedno sa B. Bukurovom: *Herska sela u Rumuniji.* Bantske Here, Novi Sad, 1958, 51—53.

Kiseljak. EJ, V, 250.

Knežina. EJ, V, 265.

Korjenići. EJ, V, 317.

Kraljeva Sutjeska (Sutjeska). EJ, V, 374.

Lastva (Gornja i Donja). EJ, V, 474.

Lepenica, 2. EJ, V, 514.

Ljubomir. EJ, V, 575.

Lepenica kao regija. Lepenica. Naučno društvo BiH, Posebna izdanja, III, Sarajevo, 1963, 13—25.

Sastav i poreklo stanovništva. Lepenica. Naučno društvo BiH, Posebna izdanja, III, Sarajevo, 1963, 209—234.

Modriča, EJ, VI, 148.

Moštanica. EJ, VI, 167.

Nekada katun Psoderci sada selo Soderce kod Vranja. Vranjski glasnik, II, Vranje, 1966, 59—67.

Žur and adjacent villages. Bulletin de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, XLII, Beograd, 1968, 63—64.

Srpska naselja u Beloj Krajini u Sloveniji. Zemlja i ljudi, sv. 18, Beograd, 1968, 180—186.

Sa Zmijanja. Krajina i Krajišnici, knj. II, Beograd, 1970.

SRPSKA NASELJA U BELOJ KRAJINI. Akademija nauka i umjetnosti BiH, Radovi XXXV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, Sarajevo, 1970.

PROUČAVANJE NASELJAVANJA VOJVODINE. Matica srpska, Posebna izdanja, Novi Sad, 1958, str. 20.

Zur Erforschung der Kolonisation in Vojvodina. Südost-Forschungen, XX, München, 1961, 288—290.

Poreklo, starost i rasprostranjenje toponima i antroponima »Štrpci«. Geografski pregled, VIII—IX, Sarajevo, 1965, 39—54.

Pomeranja privredno-saobraćajnih središta na donjem toku Neretve. Geografski pregled, XIII, Sarajevo, 1969., 29—33.

O RAZNIM ETNIČKIM GRUPAMA

»Bošnjaci« u okolini Skoplja. Pregled, VII, sv. 94—95, Sarajevo, 1931, 262—264.

VISOČKI CIGANI. Narodna starina, XI, Zagreb, 1932, 27—46, i, posebno, kao 16. sveska »Etnološke biblioteke«, Zagreb, sv. 20.

Novi podaci o Čerkezima u južnoj Srbiji. GSND, XIV, Skoplje, 1935, 267—268.

Cincari u Velesu. Južni pregled, sv. 5, Skoplje (maj 1936), 173—180.

Srbljaci. Srpski književni glasnik, NS, LI, Novi Sad (16/8 1937), 612—625.

Odiseja galipoljskih Srba. Politika, Beograd, 6—9. januara 1938, 17.

Nomadski Cincari na Ograždenu. GGD, XXIV, Beograd, 1938, 59—72.

Srbi Golobrđani u Italiji. Etnologija, I, Skoplje, 1940, 129—134.

Turkmeni na Balkanu. Etnologija, II, Skoplje, 1941, 21—26.

GALIPOLJSKI SRBI. (Sa 8 slika u tekstu.) Beograd, 1946, str. 124.

CINCARI U BOSNI. Zbornik radova Etnografskog instituta SAN, knj. 2, Beograd, 1951, 51—105.

OZRENJACI ILI MAGLAJCI, ETNOLOŠKI PRIKAZ. GZM, NS, VII—VIII, Sarajevo, 1952, 337—374.

Cigani. EJ, II, 376—377.

Cincari (Aromuni). EJ, II, 378—380.

Cincari u staroj Raškoj (Sandžaku). GZM, NS, XIII, Sarajevo, 1958, 221—222.

Ere (Here). EJ, III, 268—269.

Ko su banatske Here? Bantske Here, Novi Sad, 1958, 13—14.

Predgovor za delo Bantske Here. Bantske Here, Novi Sad, 1958, 7—9.

Postanak i razvitak grupe bantskih Hera. Bantske Here, Novi Sad, 1958, 355—392.

The Hera in Banat. Bantske Here, Novi Sad, 1958, 393—397.

Die serbokroatischen Mohammedaner. Tribus, Nr. 9, Stuttgart, 1960, 55—60.

Stvaranje etničkih grupa na planinama. Naučno društvo NR BiH, Radovi, XVIII, Sarajevo, 1961, 103—118.

Etnički pluralizam u Vojvodini. Etnološki pregled, IV, Beograd, 1962, 7—9.

Krašovani (Karašani, Karašavci, Karaševci). EJ, V, 386.

Das Erbe der mittelalterlichen sächsischen Bergleute in den südslavischen Ländern. Südost-Forschungen, Band XXI, München, 1963, 192—233.

O imenu »Bunjevci«. Matica srpska, Zbornik za društvene nauke, 40, Novi Sad, 1965, 158—166.

Prilog poznavanju veze između Krašovana i Bosne. Matica srpska, Zbornik za društvene nauke, 42, Novi Sad, 1965, 121—124.

Bunjevci u Bosni. Matica srpska, Zbornik za društvene nauke, 40, Novi Sad, 1965, 166—169.

O imenu »Šokac« — »Šokci«. Matica srpska, Zbornik za društvene nauke, 47, Novi Sad, 1967, 135—151.

A magyarok az észak-boszniai és az észak-szerbiai néphagyományban. Müveltség s Hagyomány, X, Debrecen, 1968, 37—53.

Raci. EJ, VII, Zagreb, 1968, 3—4.

»Bugari u Bosni«. Književne novine, maja 1969, Beograd.

Borovičani. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, XXVIII, sv. 2, Zagreb, 1932, 216—223.

NARODNA PRIVREDA, SAOBRAĆAJ

Ranija privreda u okolini Visokog. GGD, XVI, Beograd, 1928, 12—18.

Primitivna sredstva za prenos dobara i kretanje na Glasincu. GZM, XLV, sv. 2, Sarajevo, 1933, 129—134.

»Kilo« ili »kila«, stara mera za žito. Južni pregled, Skoplje, 1933, 276—280.

Moba za teške transporte. Etnologija, I, Skoplje, 1940, 19—42.

Pepeljari. Prilog istoriji šumske privrede. Muzeji, 1, Beograd, 1948, 19—26.

Dikjan u Makedoniji. GEM, XVII, Beograd, 1954, 70—74.

PRIVREDA, SAOBRAĆAJ I NASELJA U VISOČKOJ NAHIJI. Posebna izdanja Geografskog društva, sv. 7, Beograd, 1929, 1—68.

RAMA. PROMATRANJA O PRIVREDI, SAOBRAĆAJU I NASELJIMA. Posebna izdanja Srpskog geografskog društva, sv. 29, Beograd, 1951, str. 76.

ZANATI

Šarlangandžije u Velesu. GSND, V, Skoplje, 1929, 283—294.

Stari zanati i esnafi u Velesu. GEM, IX, Beograd, 1934, 46—56.

Ženska keramika kod balkanskih naroda. Comptes rendus du IVe Congrès des géographes et etnographes slaves, Sofia, 1936, 247—252.

Samardžije u Strumici. GEM, XIII, Beograd, 1938, 144—147.

Ikone na staklu kod vojvođanskih Srba. RVM, 1, Novi Sad, 1952, 79—86.

ŽENSKA KERAMIKA KOD BALKANSKIH NARODA. Posebna izdanja SAN, CLXXXI (Etnografski institut, knj. 2), Beograd, 1951, str. 185.

Ćilimarstvo u Sredačkoj župi. Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu 1901—1951, Beograd, 1952, 93—100.

Lončarstvo u Kučinu i Džurovu kod Priboja na Limu. GEISAN, I, Beograd, 1952, 507—509.

Beleške o ćilimarstvu u Vojvodini. NZMS, 4, Novi Sad, 1953, 136—152.

Ćilimi i ćilimarstvo u našim zemljama. GZM, NS, XII, Sarajevo, 1957, 179—193.

Ćilimarstvo. Bantske Here, Novi Sad, 1958, 146—148.

Andreja Damjanović iz Velesa, zograf i neimar (oko 1843—1878). Muzeji, 2, Beograd, 1949, 33—40.

Teodor Stefanov Valjevac, srbijanski ikonopisac 18. veka. Muzeji, 2, Beograd, 1949, str. 145.

NARODNE NOŠNJE

Narodna nošnja u Rami. GZM, NS, VI, Sarajevo, 1951, 121—132.

Romantizam u narodnoj nošnji: haljetak dušanka. RVM, 2, Novi Sad, 1953, 93—99.

Predgovor u knjizi »Narodne nošnje Vojvodine«. *Uredio Dr Milenko S. Filipović.* Matica srpska, Posebna izdanja Naučnog odelenja, Sekcija za etnologiju, knj. 2, Novi Sad, 1953.

Beleške o seoskoj nošnji u Vranjskom Pomoravlju. GEM, XXII—XXIII, Beograd, 1960, 159—169.

Uticaj vlasti na narodnu nošnju. RVM, 10, Novi Sad, 1961, 59—68.

Uticaj geografske sredine na naše narodne nošnje. Etnološki pregled, IV, Beograd, 1962, 56—63.

Zum Problem des »Frautragens«. Südost-Forschungen, XX, München, 1961, 260—266.

ISHRANA

Ishrana južnosrbijanskog seljaka. Socijalno-medicinski pregled, IX, Beograd, 1937, 158—162.

ŽIR U ISHRANI BALKANSKIH NARODA. Zbornik za nar. život i običaje, XXXVII, Zagreb, 1953, 17—38.

Kiselica i buza. NZMS, 15, Novi Sad, 1956, 62—68.

O pribavljanju životnih namirnica skupljanjem kod Srba i Makedonaca. GZM, NS, XI, Istorija i etnografija, Sarajevo, 1956, 123—139.

Slad ili slada, starinsko jelo u Vojvodini. NZMS, 16, Novi Sad, 1957, 128—130.

Kačkavalj u Makedoniji i Srbiji. GEM, XX, Beograd, 1957, 125—128.

Geofagija u našem narodu. GEM, IV, Beograd, 1929, 101—104.

SOCIJALNA ORGANIZACIJA

Zadruga Spasića (Čurkovska kuća) u Bulačanima. GSND, VII—VIII, Skoplje, 1930, 369—379.

Le Village en Serbie Méridionale. Proceedings of the XIVth International Congress of Sociology, Bucuresti, Papers, Série B, The Village, Volume II, Bukurešt, 1940, 38—48.

NESRODNIČKA I PREDVOJENA ZADRUGA. Beograd, 1945, str. 61.

Neke osobine južnosrbijanskog sela. Kalendar Spomenica Selo, Beograd, 1941, 353—355.

Levirat i sororat kod Srba, Hrvata i Arbanasa. RVM, 3, Novi Sad, 1954, 139—146.

Selo u Srbiji krajem 18. i početkom 19. veka. U knjizi: Geografski lik Srbije u doba prvog ustanka. Posebno izdanje Srpskog geografskog društva, sv. 32, Beograd, 1954, 74—87.

Avunkulat. Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb, 1955, 256 (54 retka).

Bratstvo. EJ, II, 188—189.

BRAČNI POMOĆNIK KOD SRBA I HRVATA. Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Radovi VII, Sarajevo, 1957, 143—162.

Vicarious paternity among Serbs and Croats. Southwestern journal of Anthropology, Vol. 14 (Albuquerque, N. M. 1958), 156—167.

Brak između prvih rođaka (bint amm) kod srpskohrvatskih muslimana. Sociologija, 3—4, Beograd, 1959, 55—66.

Poslednji dani kućne zadruge u Bosni. Sociologija, 3—4, Beograd, 1961, 70—81.

Prijateljstvo na osnovi razmene dobara i usluga. Geografski pregled, V, Sarajevo, 1961, 83—94.

Žene kao narodni glavari kod nekih balkanskih naroda. Naučno društvo NR BiH, Balkanološki institut, Godišnjak, II, Sarajevo, 1961, 139—157.

Predgovor. Simpozijum o srednjovekovnom katunu, održan 24. i 25. novembra 1961. Naučno društvo BiH, Posebna izdanja, II, Sarajevo, 1963, 5—7.

Katun u našoj istoriografiji. Simpozijum o srednjovekovnom katunu, Naučno društvo BiH, Posebna izdanja, II, Sarajevo, 1963, 9—14.

Struktura i organizacija srednjovekovnog katuna. Simpozijum o srednjovekovnom katunu. Naučno društvo BiH, Posebna izdanja, II, Sarajevo, 1963, 45—112.

Forms and functions of ritual kinship among the South Slaves. Actes du VIe Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques, Paris 1960, Tome II (1er volume), Paris, 1963, 77—80.

Selo kao zajednica. Lepenica. Naučno društvo BiH, Posebna izdanja, III, Sarajevo, 1963, 311—321.

Brak, porodica, srodstvo. Lepenica. Naučno društvo BiH, Posebna izdanja, III, Sarajevo, 1963, 323—339.

Srodstvo po mleku u Južnih Slovena. Etnološki pregled, V, Beograd, 1963, 33—65.

»Plaku i dheut«, vrsta glavara kod Arbanasa. Etnološki pregled, 6—7, Beograd, 1965, 117—122.

Pleme. EJ, VI, 512—513.
Rod. Enciklopedija Jugoslavije, VII, Zagreb, 1968, 86—87.

ŽIVOT I OBIČAJI NARODNI U VISOČKOJ NAHIJI. SEZB, LXI, Beograd, 1949, VIII + 336.

Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba. Naučno društvo BiH, Radovi, XX, Sarajevo, 1963, 185—195.

SOCIJALNO PSIHOLOŠKE TEME

Posmatranje o telesnim i duševnim osobinama stanovnika Skopske kotline. Socijalno-medicinski pregled, X, Beograd, 1938, 223—247.

SAMOUBISTVO U PREDELU TAKOVU. Naučno društvo NR BiH, Radovi, X, Sarajevo, 1958, 157—201.

Kamenovanje. EJ, V, 182.

Krvna osveta. EJ, V, 438.

Eutanasija kod Južnih Slovena. Sociologija, V, br. 1—2, Beograd, 1963, 35—60.

Simbolička adopcija. RVM, 12—13, Novi Sad, 1964, 37—42.

Symbolic Adoption among the Serbs. Ethnology, Vol. 4, 1 (January), Pittsburgh, 1965, 66—71.

Lidžba (bojkot). Akademija nauka i umjetnosti BiH, Radovi, XXXII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11, Sarajevo, 1968, 155—162.

DRUŠTVENE I OBIČAJNO-PRAVNE USTANOVE

Bećarnice i kućarice u Skopskoj kotlini. Zbornik radova na III kongresu slovenskih geografa i etnografa u Jugoslaviji 1930, Beograd, 1932, 250—254.

Težakbaša, zanimljiva ustanova na selu. Politika, 6—9. I 1939 (božićni broj), Beograd, str. 16.

Rodovske trpeze, kolibe ili sobrašice. GZM, NS, IV—V, Sarajevo (1949—1950), 95—102.

Seoski Ciganin. Istorijsko-pravni zbornik, 3—4, Sarajevo, 1950, 223—226.

Društvene i običajno-pravne ustanove u Rami. GZM, NS, IX, Sarajevo, 1954, 169—180.

Ustanove esnafskog karaktera na selu. Naučno društvo NR BiH, Radovi, XVIII, Sarajevo, 1961, 121—147.

Zvanica ili uzov, ustanova uzajamnog gošćenja. Naučno društvo NR BiH, Radovi, knj. XXVI, Sarajevo, 1965, 149—172.

Protođer. Leskovački zbornik, VII, Leskovac, 1967, 79—83.

NARODNI PRAVNI OBIČAJI

SVOJINA VOĆAKA PO NARODNIM PRAVNIM OBIČAJIMA. Istorijsko-pravni zbornik, 2, Sarajevo, 1949, 69—99.

Eksoprik, miraščija ili priorac kroz vekove. Prilog poznavanju života na selu kod Južnih Slovena. Naučno društvo BiH, Radovi, XX, Sarajevo, 1963, 173—183.

Agrarno-pravni odnosi zvani paraspor ili paraspur. Leskovački zbornik, V, Leskovac, 1965, 3—15.

RAZNI NARODNI OBIČAJI

»Presipanje belim prosom«. GEM, IV, Beograd, 1929, 112—113.

Geofagija u našem narodu. GEM, IV, Beograd, 1929, 101—104.

Jedna napomena o sahranjivanju mrtvaca u srednjoj Dalmaciji. GEM, V, Beograd, 1930, 138—139.

Zanimljivi kultni predmeti i običaji u selu Tekiji (u srezu Žeglikovskom). Južni pregled, Skoplje, oktobar 1932, 409—418.

Patiška. Južni pregled, sv. za april, Skoplje, 1931, 163—174.

A. Šomet de Fose, Duševne osobine i običaji Bosanaca. Preveo (s francuskog) Mil. S. Filipović, Pregled, VIII, sv. 99—100 (mart—april), Sarajevo, 1932, 166—173.

»Srebrni car«. GEM, VII, Beograd, 1933, 93—95.

Nošenje kamena o vratu (novi podaci). GSND, XII, Skoplje, 1933, 307—308.

Slavonski votivi od voska. GEM, VIII, Beograd, 1933, 98—99.

Težačke sveće i slični običaji u nekim krajevima. GEM, VIII, Beograd, 1933, 95—98.

Novi podaci o nošenju kamena o vratu. GSND, XIII, Skoplje, 1934, 237—239.

Deformisanje lubanje u Jugoslaviji. GEM, X, Beograd, 1935, 18—32.

Das Zerkratzen des Gesichts bei Serben und Albenern. Revue internationale des études balkaniques, Tome III, Beograd, 1936, 157—166.

Tetovisanje u južnoj Srbiji. Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta, II (1931—1933), Skoplje, 1936, 75—96.

Metalni votivi kod pravoslavnih Srba. GSND, XV—XVI, Skoplje (1935—1936), 241—253.

Božićni običaji u Volkoviji (u Pologu). Južni pregled, Skoplje, 1937, 29—31.

Tatuirane v Blgarija. Izvestija na Narodni etnografski muzej v Sofija, XIII, Sofija, 1939, 203—204.

OBIČAJI I VEROVANJA U SKOPSKOJ KOTLINI. SEZB, LIV, Beograd, 1939, 277—566. Objavljeno i posebno, str. 290.

Neki pogrebni običaji u Ibarskom Kolašinu. Etnologija, I, Skoplje, 1940, 178—179.

Kontrola rađanja na Glasincu. Pregled, IX, Sarajevo, 1933, 666—669.

ŽIVOT I OBIČAJI NARODNI U VISOČKOJ NAHIJI. SEZB, LXI, Beograd, 1949, VIII + 336.

»Veliki plug«. Istorijsko-pravni zbornik, 1, Sarajevo, 1949, 138—140.

Običaj kolektivnog trajnog žaljenja. Istorijski zapisi, IV, Cetinje, 1949, 77—85 i 152—156.

Lutke po kućama i prozorima. Naučni zbornik Matice srpske, I, Novi Sad, 1950, 276.

Vojvođanski ćilimi u narodnim običajima. NZMS, 2, Novi Sad, 1951, 75—82.

Praznik »Ocilo i kremen«. NZMS, 3, Novi Sad, 1952, 145—151.

Jarilo kod Srba u Banatu. NZMS, 8, Novi Sad, 1954, 42—55.

Primer kako i danas postaju običaji. Bilten Instituta za proučavanje folklora, III, Sarajevo, 1955, 151—152.

Zauzimanje zemlje obilaženjem na konju. Bilten Instituta za proučavanje folklora, III, Sarajevo, 1955, 97—104.

Beleške o narodnom životu i običajima na Glasincu. GZM, NS, X, Sarajevo, 1955, 177—136.

Bakarno ili mjedeno gumno. Etnološki pregled, I, Beograd, 1959, 19—33.

Spaljivanje mrtvih kod Južnih Slovena. RVM, 8, Novi Sad, 1959, 119—133.

Praznik trešanja. Etnološki pregled, II, Beograd, 1960, 25—30.

Naknadne babine ili povojnice. Etnološki pregled, III, Beograd, 1961, 121.

Die Leichenverbrennung bei den Südslaven. Wiener völkerkundliche Mitteilungen, Jahrgang X — Band V (1962), Wien, 61—71.

Velike babine. Akademija nauka i umjetnosti BiH, Radovi, knj. XXXII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11, Sarajevo, 1968, 143—144.

Das Maskenwesen Jugoslaviens. (Radigiert von Milovan Gavazzi), deo o maskama u Srbiji i Makedoniji, Sonderabdruck aus dem Schweiz. Archiv für Volkskunde, Jahrgangs (1967), Heft 3—4, Basel, 1968, 188—192.

NARODNA MEDICINA

Novi podaci o kalemljenju boginja u starije vreme. GSND, XV—XVI, Skoplje, 1935—1936, 413—415.

Lekaruša iz Tešnja. Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda 25 (Miscellanea 1), Beograd, 1937, 150—157.

Hećimi Dimitrija i Zahrija Parlići. Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda 41 (Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva XI, Miscellanea 3), Beograd, 1940, 207—216.

Narodna medicina u Makedoniji. Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture: Zbornik radova sa četrnaestog sastanka 5—7. jun 1965, Skoplje—Ohrid, Beograd, 1965, 165—185.

Govedarov Kamen na Ovčem polju. GEM, XII, Beograd, 1937, 20—29.

Kult zmije u okolini Skoplja. Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda 25 (Miscellanea 1), Beograd, 1937, 136—149.

Kult Stevana Dečanskog na Ovčem polju. Hrišćansko delo, III, Skoplje, 1937, 180—195.

Drveni topuz ili kijača kao sredstvo za mađijsko lečenje kod Arbanasa u zapadnoj Makedoniji. Etnološki pregled, IV, Beograd, 1962, 135—139.

RELIGIJA, VJEROVANJA, POGLEDI NA SVIJET

Porodična, lična i esnafska slava u Velesu. GEM, II, Beograd, 1927, 28—33.

Slava ili služba (Visočki Gornji Kraj). Zbornik za narodni živalj i običaje Južnih Slavena, XXXVI, sv. 2, Zagreb, 1928, 329—341.

Krsno ime i slične slave u Modriči. GZM, XLII, sv. 2, Sarajevo, 1930, 205—210.

Porodična i slične slave u Tetovu. GEM, VI, Beograd, 1931, 16—27.

Car David i sv. Ilija u ciganskom predanju. GEM, VIII, Beograd, 1933, 100—101.

Kult svetog Save. Kalendar Prosveta za 1936. god., Sarajevo, 1935, 32—38.

Kult Stevana Dečanskog na Ovčem polju. Hrišćansko delo, III, Skoplje, 1937, 180—195.

Uskrs kod muslimana. Hrišćansko delo, Skoplje, 1938, str. 4.

Sveti Sava u kultu i predanju u severoistočnoj Bosni. Bratstvo, XXX, Beograd, 1939, 17—25.

OBIČAJI I VEROVANJA U SKOPSKOJ KOTLINI. SEZB, LIV, Beograd, 1939, 277—566. Objavljeno i posebno, str. 290.

Tragovi Perunova kulta kod Južnih Slovena. GZM, NS, III, Sarajevo, 1948, 63—79.

Božićni običaji u Volkoviji (u Pologu). GSND, XV—XVI, Skoplje, 1937, 29—31.

Praznik »Ocilo i kremen«, NZMS, 3, Novi Sad, 1952, 145—151.

MAĐIJSKO RAZBIJANJE SUDOVA. ZMS, I, Novi Sad, 1950, 110—127.

TRAČKI KONJANIK U OBIČAJIMA I VEROVANJIMA SAVREMENIH BALKANSKIH NARODA. Naučna izdanja Matice srpske, knj. IV, Novi Sad, 1950, str. 49.

Kršteni muslimani. Zbornik radova Etnografskog instituta SAN, knj. 2, Beograd, 1951, 114—123.

Osnovni karakter i struktura narodnog verovanja u istočnom delu Jugoslavije. ZMS, 6, Novi Sad, 1953, 59—68.

Folk Religion among the Orthodox Population in Eastern Yugoslavia (Some Remarks and Considerations). Harvard Slavic Studies, II, Cambridge, Mass., 1954, 359—374.

The Bektashi in the District of Strumica (Macedonia). Man, Vol. LIV, January, London 1954, 10—13.

Još o tragovima Perunova kulta kod Južnih Slovena. GZM, NS, IX, Sarajevo, 1954, 181—182.

Slava ili svetac. Banatske Here, Novi Sad, 1958, 292—295.

Vera i crkva u životu banatskih Hera. Banatske Here, Novi Sad, 1958, 264—291

Volksglauben auf dem Balkan. Südost-Forschungen, XIX, München, 1960, 239—262.

Zur Gottheit Mokoš bei den Südslaven. Die Welt der Slaven, VI, Wiesbaden, 1961, 393—400.

Drveni topuz ili kijača kao sredstvo za mađijsko lečenje kod Arbanasa u zapadnoj Makedoniji. Etnološki pregled, IV, Beograd, 1962, 135—139.

Koljivo. EJ, V, 297.

Krsna slava (slava, služba, krsno ime itd.). EJ, V, 427.

Pogledi na svet. Lepenica. Naučno društvo BiH, Posebna izdanja, III, Sarajevo, 1963, 341—363.

Studije o slavi, službi ili krsnom imenu. I, Slava, služba ili krsno ime u pisanim izvorima do kraja 18. veka. NZMS, 38, Novi Sad, 1964, 51—75.

ČOVEKOV DVOJNIK U NARODNOM VEROVANJU JUŽNIH SLOVENA. Akademija nauka i umjetnosti BiH, Radovi, XXX, Sarajevo, 1967, 149—181.

Praznik Arlijev ili Arnijev dan. Bogoslovlje, God. IX/XXIV, sv. 1 i 2, Beograd, 1968, 175—184.

Kult proroka Jeremije u tradiciji Južnih Slovena. Glasnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti, knj. XI—XV (1962—1966), Beograd, 1969, 143—159.

Das Heidnische und Christliche Slaventum. Acta II Contressus internationalis historiae Slavicae Salisburgo-Ratisbonensis anno 1967 celebrati, Wiesbaden, 1970, 105—113.

Nazivanje strana sveta i naroda po bojama. NZMS, 29, Novi Sad, 1961, 69—77.

Otkuda i šta znače gvozdeni klinci u rimskim grobovima. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, IV, Tuzla, 1960, 69—74.

Raboš-kalendar u Banatu. ZMS, 2, Novi Sad, 1951, 121—122.

Raboš-kalendar u okolini Sarajeva. GZM, NS, XIII, Sarajevo, 1958, 223.

FOLKLOR

Epska pesma u okolini Strumice. PPNP, I, Beograd, 1934, 222—229.

Epska pesma u Sredskoj. PPNP, I, Beograd, 1934, 260—262.

Mijat Tomić. PPNP, II/2, Beograd, 1935, 239—241.

Tri primera kako postaju narodne pesme. PPNP, V, Beograd, 1938, 44—53.

Tepsijanje. PPNP, V, Beograd, 1938, 252—254.

Odnos narodne pripovetke i epske pesme. PPNP, V, Beograd, 1938, 254—255.

»Pjesma sajbija nema«. PPNP, VI, Beograd, 1939, 98—99.

Izgubljene pesme o jednoj buni. PPNP, VI, Beograd, 1939, 264—266.

Anketa Etnografskog muzeja u Beogradu o igrama pod maskama (Izvještaj). Muzeji, 3—4, Beograd, 1949, 163—166.

Zemljani lonac kao muzički instrumenat. ZMS, I, Novi Sad, 1950, 275—276.

Prilog proučavanju života narodne priče. GEISAN, I, Beograd, 1952, 493—496. Predgovor, na engleskom, za spis *Folk Music in Yugoslavia,* objavljen kao Ethnic Folkways Library P 434 u izdanju Folkways Records co Service Corp, 117 West 46th Street NYC, 1953.

Motiv o Dedalovu i Ikarovu letu u savremenom balkanskom narodnom predanju. Živa antika, IV, Skoplje, 1954, 135—143.

Kapitolske guske u balkanskom narodnom predanju. Godišnjak Balkanološkog instituta, I, Sarajevo, 1956, 474—478.

Bugar-kabanica. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, XXIII, Beograd, 1957, 78—82.

Lokalna predanja — zanemarena vrsta usmene književnosti. Folklor u »Naseljima«. Rad Kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955. i u Puli 1952 (Zagreb 1958), 137—144.

Narodna pesma i narodni život (Rezime). Rad Kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957, Zagreb, 1958, 175—176.

Kineski zid u balkanskom folkloru. Naučno društvo BiH, Balkanološki institut, Godišnjak, II, Sarajevo, 1961, 213—218.

Koautorstvo u narodnoj pesmi. Narodno stvaralaštvo, 3—4, Beograd, 1962, 198—203.

Torlak Alija, junak rada. Putevi, br. 4 (juli—avgust 1964), Banja Luka, 375—382.

Einige Motive in der balkanischen Folklore. Zeitschrift für Balkanologie, Jahrgang III, Wiesbaden, 1965, 64—76.

Stanje epske pesme kod Srba u Habzburškim zemljama oko 1731. »Kovčežić«. Prilozi i građa o Dositeju i Vuku, knjiga osma, Beograd, 1968, 46—53.

Narodna pesma i narodni život. Etnološki pregled, 8—9, Beograd, 1969, 37—50.

Tajni jezici u Velesu. GSND, XI, Skoplje, 1931, 179—182.

Manastir Udrim ili Gostović, GZM, XXXVI, Sarajevo, 1924, 109—112.

Natpis na stećku u Tučićima. GZM, XXXVIII, Sarajevo, 1926, 79—80.

Kosturnice u Velesu. GSND, III, Skoplje, 1928, 289—292.

Starine u Bakićima kod Olova. GZM, XL, Sarajevo, 1928, 69—78.

Divljanski kovčezi. GZM, XLI, Sarajevo, 1929, 109—113.

Pravoslavna crkva i škola u Modriči. Pregled, knj. VIII, god. VI, Sarajevo, 1932, 563—566, 647—653.

»Letopis« manastira sv. Arhanđela u Čičevu (Veleški srez). Južni pregled, Skoplje, 1934, 19—27. — Preštampano u ilustrovanom listu Nedelji, br. 415 od 17. februara 1935, str. 12—13, pod naslovom: *Kako je Veta Džoka, arnautski arabaša, poklao nemoralne kaluđere manastira cara Konstantina*.

Zapisi i natpisi (iz Velesa i strumičkog sreza). Zbornik za istoriju južne Srbije i susednih oblasti, I, Skoplje, 1935, 287—297.

Brnjakovići. Narodna starina, XIII, sv. 33, Zagreb, 1937, 93—97.

Nekoliki hercegovački zapisi. Starinar, Treća serija, XIII, Beograd, 1938, 205—207.

Počeci parohijskih matica u Bosni. Novi istočnik, Sarajevo, 1939, 162—163.

MANASTIR UDRIM ILI GOSTOVIĆ U BOSNI. Skoplje, 1940, str. 23.

MANASTIR VOZUĆA U BOSNI. Skoplje, 1940, str. 34.

Markov Kamen kod Koriše. Etnologija, I, Skoplje, 1940, 244.

Stare srpske knjige i rukopisi po severoistočnoj Bosni. GZM, NS, III, Sarajevo, 1948, 251—260.

Srebrni prsten iz Tmave u Toplici. Muzeji, 3—4, Beograd, 1949, 29—34.

Nadgrobni natpis iz Puste Reke iz XIV veka. Istorijski časopis, organ Istorijskog instituta SAN, I, Beograd, 1949, str. 54.

(Zajedno sa Đokom Mazalićem): MANASTIR PAPRAĆA U BOSNI. Spomenik SAN, XCIX, Beograd, 1950, 96—114.

(Zajedno sa Đokom Mazalićem): MANASTIR TAMNA. Spomenik SAN, XCIX, Beograd, 1950, 115—130.

Stari srpski zapisi i natpisi iz severoistočne Bosne. Spomenik SAN, XCIX, Beograd, 1950, 65—95.

(Zajedno sa Đokom Mazalićem): MANASTIR OZREN. Spomenik SAN, CI, Odelenje društvenih nauka, knj. 3, Beograd, 1951, 89—123.

(Zajedno sa Đokom Mazalićem): CRKVA LOMNICA U BOSNI. Spomenik SAN, CI, Odelenje društvenih nauka, knj. 3, Beograd, 1951, 125—154.

Jedan »krstati barjak«. GEM, XXI, Beograd, 1958, 313—316.

Predanja u Hercegovini o manastiru Papraći. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, II, Tuzla, 1958, 199—201.

Starinska groblja u predelu Takovo. Prilog proučavanju stećaka. Naše starine, VIII, Sarajevo, 1962, 153—162.

Lomnica (Lovnica). EJ, V, 548—549.

Počeci i prošlost Zvorničke eparhije. Bogoslovlje, God. VIII (XXIII), sv. 1 i 2, Beograd, 1964, 49—128.

Turbe šeh-Sinan-babe i Pobrin grob u Srebreniku. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. VI, Tuzla, 1965, 151—155.

Kralj K'zi. Jugoslovenski istorijski časopis, V, Beograd—Zagreb—Ljubljana, 1939, 215—217.

Popis Srba haračkih obveznika u Modriči i okolini 1851. godine. Naučno društvo NR BiH, Radovi, X, Sarajevo, 1958, 111—155.

Propast franjevačkog manastira Gradovrha kod Tuzle i poreklo ikone »Crne Gospe« u franjevačkom manastiru u Baču. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, IV, Tuzla, 1960, 89—94.

Tekija Rasuhača. Etnologija, I, Skoplje, 1940, 176—178.

Sirota kudeljnica. Prilog objašnjenju čl. 64 Dušanova zakonika. NZMS, 5, Novi Sad, 1953, 40—46.

Kušlat (Kučlat). EJ, V, 460.

Kapište. Istorijski časopis Istorijskog instituta SAN, III, Beograd, 1952, 265—266.

Austrijska vojska u Velesu i Štipu 1689. godine. Jugoslovenski istorijski časopis, III, Beograd, 1937, 277—282.

O KULTURNIM UTICAJIMA

Tragovi staroslovenske trizne kod Južnih Slovena (Izvod). Treći kongres folklorista Jugoslavije... 1956, Cetinje, 1958, 335—336.

Krov »ruska treska« u Bosni. Geografski pregled, V, Sarajevo, 1961, 151—155.

Tragovi staroslovenske (staroruske) trizne kod Južnih Slovena. Naučno društvo BiH, Radovi, knj. XXVI, Sarajevo, 1965, 175—195.

Orijentalna komponenta u narodnoj kulturi Južnih Slovena. Orijentalni institut, Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. XVI—XVII (1966—1967), Sarajevo, 1970, 101—116.

DAS GEBÄUDE TRONJ IN DER UMGEBUNG VON SKOPLJE. Godišnjak Balkanološkog instituta, I, Sarajevo, 1956, 456—473.

Nadžak i džida. Muzeji, 5, Beograd, 1950, 113—128.

METODOLOŠKE TEME

O etnološkom proučavanju Južne Srbije. Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta, I, Skoplje, 1930, 117—126.

Pitanja za skupljanje građe o primitivnom grnčarstvu kao ženskom radu. Učiteljski pokret, Skoplje, 1933, 140—142.

(Zajedno sa dr J. Erdeljanovićem): UPUTSTVA ZA ISPITIVANJE NARODNOG ŽIVOTA — OBIČAJA I OSOBINA U JUŽNOJ SRBIJI. Uputstva Skopskog naučnog društva, sv. 1, Skoplje, 1938, str. 80.

Proučavanje sela. Pregled, knj. XIII, god. XI, sv. 163—164, Sarajevo, 1937, 507—512. — Brazda, I, Beograd, 1941, 83—87.

Proučavanje stećaka. Zbornik zaštite spomenika kulture, I, Beograd, 1951, 131—137.

Autobiografije i memoari običnih ljudi. Život, Sarajevo, decembar 1955, 799—804.

Osvrt na promet grnčarskih proizvoda i kretanje grnčara — Zanemarena strana proučavanja keramike. RVM, 9, Novi Sad, 1960, 245—249.

RAZLIČITA ETNOLOŠKA GRAĐA

Etnološki opis puta Vardište—Uskoplje. Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa, Beograd, 1930, I, 186—189; II, 13—16, 58—62. Isto i na francuskom u francuskom izdanju »Opis puta«.

Izvještaj o antropogeografskim i etnološkim proučavanjima u strumičkom srezu 1931. god. GSND, XI, Skoplje, 1931, 198—202.

Etnološke beleške iz severnih veleških sela. GEM, VII, Beograd, 1932, 64—77.

Rezultati etnoloških ispitivanja u predelima oko Andrejevice i Kosovske Mitrovice. Izvještaj o stanju i radu Zadužbine Luke Ćelovića Trebinjca u godini 1933, Beograd, 1934, 127—130.

Eine wissenschaftliche Expedition der Belgrader Universität. Etnologischer Anzeiger, III, Stuttgart, 1934, 249.

Antropogeografska i etnološka proučavanja u Strumičkom srezu 1934. god. GSND, XIV, Beograd, 1935, 207—208.

Plovidba Vardarom od Skoplja do Soluna. Vreme, Beograd (6—9. januara 1937), str. 31, stubac 1—4.

Donji Birač (Nekoliko etnoloških bележaka). GEM, XV, Beograd, 1940, 33—40.

Različita etnološka građa iz Rame. Bilten Instituta za proučavanje folklora, II, Sarajevo, 1953, 343—357.

Različita etnološka građa iz Jarkovca (u Banatu). ZMS, 11, Novi Sad, 1955, 81—117.

Takovo Region (in Serbia). Bulletin de l'Académie Serbe des Sciences, XXII, Beograd, 1958, 41—43.

Etnološke beleške iz Puste Reke. Leskovački zbornik, I, Leskovac, 1961, 13—16.

Različita etnološka građa iz Vojvodine. Prilozi i građa, 1, Novi Sad, 1962, 114.

Etnološka promatranja u Toplici. Rukopis, Arhiv Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd.

Različita etnološka građa (I Kosovo i Metohija — II Žur i okolna sela — III Crna Gora i Sandžak — IV Istočna Hercegovina — V Zapadna Bosna). SEZB, LXXX, Beograd, 1967, 333.

Etnographic Notes from Eastern Hercegovina. Bulletin de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, T. XLII, Beograd, 1968, 65.

Varions Etnographic Notes from Montenegro and Sandžak. Bulletin de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, T. XLII, Beograd, 1968, 67—69.

Miscellaneous Ethnographic Notes from Kosovo and Metohija. Bulletin de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, T. XLII, Beograd, 1968, 71—72.

PRILOZI ETNOLOŠKOM POZNAVANJU SEVEROISTOČNE BOSNE. Akademija nauka i umjetnosti BiH, Građa, XVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, Sarajevo, 1969, 1—169.

Prilozi poznavanju narodnog života u Leskovačkoj Moravi. Leskovački zbornik, I, Leskovac, 1961, 101—107.

Narodni život Srba u severoistočnoj Bosni prema jednoj anketi 1911. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, IV, Tuzla, 1960, 199—332.

Kazivanje Jovice Sajića iz Kožuha. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, III, Tuzla, 1959, 113—140.

Memoari Živka Crnogorčevića. Priredio za štampu Milenko S. Filipović, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Građa, XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 10, Sarajevo, 1966.

O Živku Crnogorčeviću. Memoari Živka Crnogorčevića. Akademija nauka i umjetnosti BiH, Građa, XIV, Sarajevo, 1966, 7—10.

Hadži-Lazar Jovanović, učitelj i lekar u Tešnju i Tuzli. Pregled, Sarajevo, 1939, 46—53.

O ETNOLOŠKOM RADU U NAS

Etnologija u časopisu »Južna Srbija«. GEM, VII, Beograd, 1932, 122—128.

Etnologija u Glasniku Skopskog naučnog društva. Narodna starina, IX, Zagreb, 1932, 478—482.

Etnološko društvo u Skoplju i njegov časopis. Etnologija, I, Skoplje, 1940, 1—2.

Etnološki (etnografski) rad u Vojvodini. Letopis Matice srpske, knj. 363, Novi Sad, 1949, 224—230.

Etnološki (etnografski) rad u Bosni i Hercegovini. Pregled, VII, Sarajevo (oktobar 1955), 211—215.

Cvijićeva antropogeografska škola. Geografski pregled, I, Sarajevo, 1957, 9—24.

Nekoliko misli o zaštiti spomenika etnološkog karaktera. Naše starine, V, Sarajevo, 1958, 5—11.

Prvo savetovanje jugoslovenskih etnologa. Pregled, X, knj. II, Sarajevo, 1958, 323—324.

Povodom osnivanja etnološkog društva Jugoslavije. Etnološko društvo Jugoslavije, Prilog Biltenu br. 3, Beograd, 1958, str. 7.

Etnografija. Bosna i Hercegovina. EJ, III, 276—277.

Etnologija i naš sistem obrazovanja. Biblioteka Etnološkog društva, sv. 3, Beograd, 1961, str. 31.

Potrebe etnološkog snimanja u dolini Trebišnjice. Naše starine, VIII, Sarajevo, 1962, 57—59.

Jovan Cvijić i srpska etnologija. Cvijićev zbornik, SANU, Beograd, 1968, 27—41.

Treći kongres slovenskih geografa i etnografa. Pregled, V, sv. 80, Sarajevo, 1930, 550—552.

Prvi međunarodni kongres za evropsku i zapadnu etnologiju. GEISAN, I, Beograd, 1952, 575—576.

O etnološkom proučavanju Južne Srbije. Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta, I, Skoplje, 1930, 117—126.

MUZEJI, MUZEJSKI RAD

Potrebno je da se u Beogradu osnuje Muzej primenjene umetnosti. Umetnost 1, Beograd, 1949, 61—62.

Etnologija (etnografija) u muzejima AP Vojvodine. Muzeji, 3—4, Beograd, 1949, 157—162.

Muzejski saradnici ili poverenici. Muzeji, 5, Beograd, 1950, 47—52.

Postavljanje izložbe u etnografskom muzeju. Muzeji, 6, Beograd, 1951, 6—15.

Izložba etnogeneze Južnih Slovena u Umetničkom muzeju u Beogradu (1950). GEISAN, I, Beograd, 1952, 590—593.

Prilog istoriji naših muzeja. Muzeji, 8, Zagreb, 1953, 123—129.

Etnologija (etnografija) u zavičajnim muzejima. Muzeji, 11—12, Zagreb, 1956—1957, 55—62.

Proposal for Co-operation among Museums on the Registration of Yugoslav Ethnographical Items in Museums autside of Yugoslavia. Papers of the International Congress of European and Western Ethnology, Stockholm, 1956, 60—61.

KRITIKE

Begovi Kopčići (povodom rasprave: Ante Šimičik, Begovi Kopčići. Zbornik za narodni život i običaje, XXIX, 38—59, Zagreb). Pregled, IX, sv. 115—116, Sarajevo, 1933, 479—482.

Krplje (Povodom rasprave Vere Košak: Krplje, hodaljke za snijeg). Narodna starina, XIII (1934), Zagreb, 1938, 192—199.

Uz članak Đorđa Bote. ZMS, 9, Novi Sad, 1954, 137—138.

Savremena etnologija ili etnografija. Osvrt na članak Š. Kulišića: »Antiistorizam funkcionalne škole u etnologiji«. Pregled, br. 3—4, Sarajevo, mart—april, 1956, 143—152.

Povodom jedne kritike »Bračnog pomoćnika«. Pregled, X, knj. 1, Sarajevo, 1958, 396—397.

Nekolike napomene o proučavanju predanja o starom stanovništvu. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, God. XVI, Sarajevo, 1967, 231—241.

O POJEDINIM NAUČNIM RADNICIMA

Dr Jovan Cvijić. Sredina, III, sv. 2, Tuzla (15. marta 1927), 23—24.

A. Šomet de Fose i njegovo delo u Bosni. Pregled, VIII, sv. 99—100 (mart—april), Sarajevo, 1932, 206—211.

Dr Sima Trojanović. Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta, III, Skoplje, 1938, 241—243.

Ljubo Mićević i njegov doprinos nauci o narodu. SEZB, LXV, str. IX—XII. Predgovor delu Lj. Mićevića: Život i običaji Popovaca. Beograd, 1952.

Svetozar Raičević (1902—1950). GEISAN, I, Beograd, 1952, 569—570.

Deset godina od smrti Tihomira Đorđevića. Književne novine, Beograd, 3. juna 1954, str. 8, stubac 4—5.

Mijo Žuljić. Život, Sarajevo, mart 1956, 191—192.

Chaumette De Fossés, Gabriel Amédée. EJ, II, 374—375.

Grđić-Bjelokosić Luka. EJ, III, 618.

Jeremić Risto. EJ, IV, 486.

Rihard Turnvald u Bosni. Etnološki pregled, II, Beograd, 1960, 175—178.

Naučno delo Milovana Gavazzia (anonimno). Etnološki pregled 6—7, Beograd, 1965, 3—6.

Smiljanić dr Manojlo. EJ, VII, Zagreb, 1968, 413.

Zbornik Petra Bajića iz Radovlje u Bosni. Narodna starina, sv. 22, Zagreb, 1930, 224—227.

Jovan Cvijić i srpska etnologija. Cvijićev zbornik, SANU, Beograd, 1968, 27—41.

ONOMASTIČKE TEME

Gornja Bosna. Geografski pregled, I, Sarajevo, 1957, 160—161.

Značenje prideva »desni« i »levi« u našim hidronimima. Geografski pregled, VI, Sarajevo, 1962, 152—154.

Poreklo, starost i rasprostranjenje toponima i antroponima »Štrpci«. Geografski pregled, VIII—IX, Sarajevo, 1965, 39—54.

Postanak i značenje imena Semberija. Akademija nauka i umjetnosti BiH, Radovi, knj. XXX, Sarajevo, 1967, 187—192.

NEDŽAD HADŽIDEDIĆ

ČLANCI

ГЕОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД
св. XIII год. 1969
Географско друштво Б и Х
Сарајево

ПОМЕРАЊА ПРИВРЕДНО-САОБРАЋАЈНИХ СРЕДИШТА НА ДОЊЕМ ТОКУ НЕРЕТВЕ*

МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ

Нисам живео никада у Чапљини, нити у другим местима дуж Неретве. Али, моја прва посета Чапљини, као и доцније (почев од 1922. године), побудиле су мој интерес за овај крај. Међутим, са сваким следећим доласком у пределе око доњег тока Неретве, увиђао сам да је за обраду проблематике и карактеристика овога краја потребна бар година дана рада. Ја такве могућности за обраду те студије немам. Стога ових неколико набачених мисли треба схватити највише као упутства за даљи рад. Јер, верујем да ће неко прихватити ову идеју, да ће моје мисли које треба проверити и које нису закључци, покренути некога да ову тему обради. Научни значај ове теме лежи у упознавању земље и народа. А њен посебни значај је у томе што је овај крај школски пример за преплитање разних утицаја у животу варошких или градских насеља. (Аналогни примери у Босни су Бања Лука, Добој, Сарајево и Тузла.)

Сразмерно је мала удаљеност од Почитеља до Плоча (Почитељ-Чапљина 3 км; Чапљина-Габела 6 км; Габела-Метковић 4 км и Метковић-море 22 км), а колико драматичних историја... Драма чији чинови трају столећима, а чија је позорница доњи ток реке Неретве.

Поћи ћу од приказа основних елемената, у најгрубљим цртама.

Ту је Неретва, најдужа и најзначајнија река, као кичма, која је усекла своју долину попреко на динарску систему, али је није сасвим пробила. Између ушћа Буне и Брегаве, њена веома уска долина усечена је у висораван Бротња и Дубраве. Од Опузена регулисана је њена делта са 12 рукаваца. У околини су јој осам језера. Испод Метковића дубина јој је 4 м, а узводно, до Буне од 0,6 до 1,9 м. Пловна је отприлике до Габеле. Дужина тока јој је око 230 км, а слив јој обухвата 9.100 км². Ипак, њен је значај велики за саобраћај попреко кроз динарску систему. Од старине је важна саобраћајна артерија. Од природе је одређено да на месту где пут излази из клисуре и где се долина шири, где дакле, почиње промена у саобраћају, настане насеље са већим значајем.

* Овај рад је, на основи бележака из заоставштине проф. Филиповића, за штампу приредила његова кћерка Радмила Фабијанић, в. кустос Земаљског музеја у Сарајеву.

Ту почиње доњи ток Неретве, где она постаје мирна река ниског пада, с великом количином воде, дубока ... пловна. Овде веће насеље одређује други важан моменат: тачка где почиње пловидба.

Раван око доњег тока Неретве представља сама по себи једну природну, предеону целину, која може и треба да има своје економско и саобраћајно средиште.

Не узимајући у обзир ниже планине и брда десно и лево од алувијалне равни доњег тока Неретве, ми овде имамо: додир динарског планинског масива и ниског земљишта, разлике у клими, биљном покривачу, привреди. Опет један услов за постанак варошког насеља: две области упућене на привредни саобраћај (што је нарочито дошло до изражаја у средњем веку).

На долину Неретве и комуникацију дуж Неретве, избијају долине Брегаве с леве и Требижата с десне стране. Тим долинама, карсним удолинама и пољима воде путеви од Дубровника. Тамо где ти путеви избијају на неретванску комуникацију, има услова за постанак већих насеља (Нарона, Чапљина, Почитељ, Дријева и друга места, где су били или и сада постоје мостови).

Још један важан разлог за постанак и опстанак насеља је и обиље текуће воде у иначе карсном крају.

Неки поменути природни услови нису се много мењали, бар не у току оног временског раздобља чија нам је прошлост позната: планине су исте, токови Неретве и њених притока углавном су исти. Промена тока Неретве било је код Вида (пропаст Нароне) и у њеној делти. Незнатних промена било је и како у клими, тако и у вегетацији.

Међутим, насупрот релативној сталности тих чинилаца ми видимо да у том крају нема ни мало сталности у животу насеља. Очекивали би да имамо какав стари град који живи и одржава се захваљујући поменутим условима. Али, тога овде нема ... Место тога, имамо читав низ насеља дуж осовине коју претставља Неретва, и то насеља чији је развитак ишао неправилним током: нека од тих насеља била су раније градови а сада су села, док су од неких првобитних села настали градови. Па ни у томе није било поступности, него се све догађало у скоковима. Анализирамо ли то изближе, видећемо да су друштвени чиниоци били ти који су одређивали значај и карактер појединих насеља, да су природни чиниоци у разним друштвеним условима добијали различиту улогу и значај и да је сваки период историје ових крајева имао је свој предеони значај на другој тачци ... Друштвено уређење заједнице, политичка припадност, економика и стање технике (саобраћајна средства: друм, железница, бродови-величина, газ) — у домаћим и светским размерима — све је то било одлучујуће у животу ових крајева и одређивало где ће им бити центар, а како су се ти чиниоци мењали, тако се је мењао, односно померао и центар на доњој Неретви.

Ниска а широка и веома подводна долина Неретве утицала је с друге стране на то да су насеља, условљена макрогеографским приликама, тражила онда тачке са повољним локалним топограф-

ским приликама: то је био случај код старе Нароне (на крају косе), Дријева (незнатно узвишење, мост), Почитеља (на брду), Чапљине (при страни и под страном), Метковића (на уздигнутој обали, под Гладавцем). Изузетак су донекле Плоче, где неповољне топографске прилике савлађује модерна техника. С друге стране пак постоји читав низ насеља са повољним топографским условима, која међутим, ни у једно доба нису имала неки већи значај, јер не испуњавају остале услове.

Пловидба на Неретви била је од знатног утицаја на место и развитак средишта на доњој Неретви, пошто није била увек на истом месту тачка одакле је почињала пловидба. А та се је тачка померала у зависности од два чиниоца: од природних особина корита и тока Неретве на једној, а техничког напретка у бродарству на другој страни.

Даље од Почитеља узводно свакако да никада никакви бродови нису могли ићи. Ниже од Почитеља могли су да се крећу низводно без тешкоћа у прошлости мањи бродови, али је код узводног кретања било теже и при сасвим ниском паду: отуда животињска и људска вуча. Парни бродови се појављују у 19. веку и саобраћају до Метковића. Дотада село, Метковић се развија у знатно трговачко насеље и пристаниште. Овај развој потпомаже и железница, која одатле и почиње да се гради. Међутим, у најновије време Метковић више не задовољава: гради се ново пристаниште и продужава железничка пруга до Плоча, где настаје нов град. Разлози томе су повећан транспорт робе из унутрашњости, већи морски бродови који не могу до Метковића, као и засипање корита Неретве наносом. Сваки од ових елемената, укратко набројаних, захтева и детаљнија проучавања.

Грађење пруге Метковић-Сарајево изазвано је првенствено војничким потребама (ради угушивања устанака и немира): 1885. гради се део од Метковића до Мостара, 1888. од Мостара до Острошца, 1889. до Коњица, и 1891. стиже до Сарајева.

1898—1901. године гради се пруга Габела-Зеленика. У исто време почиње грађење кракова Хум-Требиње и Ускопље-Дубровник.

Пруга Метковић-Плоче, започета пре II светског рата, довршена је тек 1942. Пристаниште Плоче још је у изградњи, а акутан је и проблем нормализације пруге Сарајево-Плоче.[1]

ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИ ЧИНИОЦИ КОЈИ СУ ОДРЕЂИВАЛИ ЗНАЧАЈ И КАРАКТЕР НАСЕЉА

Већ од 4. века пре наше ере на јадранским острвима према Неретви — на Вису, Корчули и Хвару — било је грчких колонија, чији ратни бродови и трговци улазе у Неретву. На левој страни Неретве (и у Попову пољу) живели су Даорзи. Нису нигде допирали

[1] Имати у виду да је ово писано 195.. године.

до мора, од ког су их делили Плереји. На другој страни Неретве били су настањени Манији. Даорзи су били у везама и под утицајима поменутих грчких колонија, што сведочи и новац с црчким натписима који су они ковали.

Гусарски потхвати Ардијеја, који су у 3. веку пре наше ере били успели да оснују моћну државу која је обухватала јужну Херцеговину, Црну Гору и део Арбаније, довели су их 229. године у сукоб с Римљанима, који се претворио у рат. 228. године склопљен је мир по ком су Римљани добили далматинска острва и јужни део ардијејске државе. То римско освајање није имало трајан карактер. Тек 167. године распала се ардијејска држава и Римљани су се учврстили у Херцеговини до Неретве, а Даорзи су добили локалну самоуправу.

Херцеговина у римско доба доживљава своје »златно доба«: у њој је било у обиљу винограда, њива, маслина, паша, шума и другог. На Неретви раде бродоградилишта. Жива је размена добара с Италијом и другим земљама римског царства. У Херцеговину се увози керамика из Италије, и то не само посуђе него и веће количине цигле за грађење, стакло, накит од сребра и бронзе, оружје, и тако даље. А извозе се дрво, дрвено посуђе, земљорадднички и сточарски производи, па и робови.

Доказ привредне снаге старе Херцеговине је напредак града Нароне на Неретви, која је била један од највећих и најбогатијих градова на Јадрану. У Нарони је, поред домаћег становништва било Грка, Италика и многих других дошљака које је тај град привукао.[2]

По Габели (царинарници) Дријева су се временом прозвала Габелом и под тим именом ушла у турски период.[3]

Турци су коначно заузели Габелу 1529. године и утврдили је као Сед-Ислам 1558. Габела је била знатно место за време Турака и била је седиште капетаније све до под крај 17. века. У 17. веку (тачније 1646) и Турци имају у Габели ратне лађе и арсенал. Рат 1683—1699. опет мења прилике. Млечани су у том рату освојили Габелу 1693. године, а поред Габеле и Почитељ и Подгорицу. У њиховој власти остала је Габела све до 1715. када су је они дигли у ваздух. Место је 1718. године припало поново Турској.

Од тада Габела губи значај, који делимично прелази на Почитељ, али Почитељ није никада постао оно што је била Габела пре њега.

Почитељ је старо место, али је оно увек имало више само стратешки значај и истицало се само у доба ратова и границе. Помиње се 1444. године као град Херцега Степана.

После пада Босне Мађари су заузели Почитељ 1466. и у њему је била мађарска посада све до 1471. када су га заузели Турци.

---

[2] C. Patsch: Zur Geschichte und Topographie von Narona. Wien 1907.

[3] Мих. Ј. Динић: Трг Дријева и околина у Средњем веку. Годишњица Николе Чупића XLVII (1938), 190—147.

И они су у њему држали своју посаду (први диздар се помиње у Почитељу већ 1475) све до 1835. Почитељ је добио више на значају после разарања Габеле 1715; тада је његово утврђење проширено. Постао је и седиште капетаније, а од 1782. и седиште кадилука. (Капетанија је била основана пре 1713).

GEOGRAFSKI PREGLED
sv. XIII god. 1969.
Geografsko društvo BiH
Sarajevo

PUTOVANJA Dr AMI BOUÉA PO ZEMLJAMA BALKANSKOG POLUOTOKA SA OSVRTOM NA HISTORIJSKO-GEOGRAFSKO ZNAČENJE TIH PUTOVANJA

MIRKO MARKOVIĆ

Sve do unazad 130 godina Balkanski poluotok bio je jedan od najslabije poznatih dijelova evropskog kontinenta. Napose je u geografskom pogledu bila nepoznata njegova kopnena unutrašnjost. Kroz tu unutrašnjost prolazile su ranije vojske raznih naroda i osvajača, ponekad i po koje diplomatsko poslanstvo na putu iz Rima za Carigrad, ali, pored svih tih ratnih ili diplomatskih pohoda, balkanska unutrašnjost je ostajala i dalje velika geografska nepoznanica (1). Za takvo stanje bilo je i objektivnih razloga. Turska okupacija velikog dijela Balkanskog poluotoka prekinula je od 16. stoljeća nadalje svaki kontakt toga teritorija sa ostalom Evropom. Zatim, tradicionalno siromaštvo planinskih krajeva balkanske unutrašnjosti, nepostojanje prikladnih putova, lična nesigurnost putnika, uz niz ostalih teškoća, odvraćalo je poglede onih koji su ranije pokušavali da se zainteresiraju za te krajeve. Takvo se stanje zadržalo sve do početka 19. stoljeća. U to doba snaga i moć turske imperije počinje naglo da opada, a to je, razumljivo, pojačalo interes suvremenih evropskih sila, u prvom redu Austrije i Rusije, za balkanske zemlje. Međutim, uvid u geografski sadržaj toga prostora bio je u stvarnosti višestruko otežan, jer površje Balkanskog poluotoka početkom 19 stoljeća nije bilo ništa bolje poznato, nego što ga danas možemo pratiti na najsavršenijim kartama toga vremena. A ta djela pokazuju već na prvi pogled upravo golemo siromaštvo u geografskom poznavanju balkanske unutrašnjosti (2).

Ali, dok je unutrašnjost Balkanskog poluotoka na početku 19. stoljeća obavijala tama geografske neobaviještenosti, u zapadnoj Evropi počinje se razvijati geografija, geologija, botanika i razne druge prirodoslovne znanosti u svom današnjem smislu. I upravo kroz stvarnost takvih kontrasta historije moramo promatrati doba u kojem se pojavljuje i djeluje A m i B o u é, istraživač, koga moderna geografska znanost stavlja na pročelje istraživača Bal-

kanskog poluotoka. Bouéov prilog geografskom poznavanju toga dijela Evrope toliko je svestran i sadržajno vrijedan da zaslužuje da se o tome napiše informativan prikaz, tim više, što je u tome opusu uključen dobar dio napretka naše geografske znanosti i što se upravo o toj problematici u našoj historijsko-geografskoj literaturi malo pisalo **(3)**.

Aktivnost Ami Bouéa na proučavanju Balkanskog poluotoka započinje 1835. godine, kada se on nz Pariza preselio u Beč. Tada mu je bilo 41 godina. Bouéov uspon do zapaženog znanstvenog radnika rezultat je njegovog po prirodi izrazito naučenjačkog karaktera i veoma dobrog materijalnog stanja.

Znanstveni lik Ami Bouéa formirao se, dakako, u razdoblju prije njegovog preseljenja iz Pariza u Beč. Bouéov životopis **(4)** ispunjen je stalnim kretanjem i putovanjima. Vrijeme između terenskih ekskurzija iskorištavao je većinom za čitanje i pisanje. Iz Bouéove autobiografije doznajemo da se njegov interes za prirodu očitavao već u njegovom školovanju. Ali, nikakve knjige o prirodi nisu ga mogle oduševiti, sve dok nije došao u Pariz i tu na licu mjesta upoznao napredne ideje francuskih racionalista. Potaknut novim saznanjima ove sredine, Boué se već kao srednjoškolac dao na sabiranje prirodnina. Prvo se počeo baviti sakupljanjem alpskog bilja, a kasnije minerala, stijena i fosila. Kada je u Parizu položio završni ispit srednje škole, odlučio je da produži studij na sveučilištu. Prema preporukama svojih savjetnika pošao je u Edinburg u Škotsku, gdje je za tri godine završio studij medicine. Međutim, ova struka nije nikada postala njegovo stvarno zanimanje. Već u Edinburgu, za studija medicine, proučavao je geografiju i geologiju Škotske o čemu je i napisao čitavu monografiju **(5)**.

Za daljnji Bouéov razvitak značajna je 1825. godina. Tada je odlučio da krene prema istoku, da proputuje Panonsku nizinu i obiđe Karpate. Na tome putu doživio je gorko iskustvo, koje ga za malo nije stalo života. Naime, njegovi kočijaši pokušali su ga otrovati, da bi se na taj način domogli njegove prtljage, kola i konja. Pretrpjevši velike muke, sav iscrpljen prevezen je u Beč. Tu se dugo oporavljao od pretrpjelih muka, dok konačno nije sasvim ozdravio.

Iza oporavka u Beču, Boué ponovo stvara putne planove. Prvo je pohodio sjeverozapadnu Hrvatsku, kojom prilikom je naročitu pažnju poklonio izučavanju sumpornih naslaga kod Radoboja. Za volju ženi napustio je Pariz, kao svoje stalno prebivalište i preselio se 1827. godine u Bern u Švicarskoj. Tu, na domaku Alpa, mogao je svako ljeto provoditi na dužim ili kraćim ekskurzijama, penjati se po ledenjacima i vrhovima, studirati reljef, glacijaciju, geologiju i botaniku. Napravio je mnoge ekskurzije i po Tirolu, Njemačkoj i susjednoj Ugarskoj. Do 1829. godine sakupio je za geologiju i geomorfologiju Njemačke toliko građe, da je iste godine štampao o tome opsežno monografsko djelo **(6)**.

Međutim, stalan život u Švicarskoj nije mu se dopao. Ukočenost vladajuće aristokracije, koja ga kao stranca nije sasvim prihvaćala, usto nerazumijevanje u struci, navelo ga je na odluku da se iz Berna vrati u Pariz. I doista, u proljeće 1829. godine prodao je svoju kuću i imanje u Bernu, te se preselio u Pariz.

U Parizu je živio od 1829. do 1835. godine. Kroz to vrijeme razvio je naročito plodnu znanstvenu aktivnost. Osobito je zapaženo njegovo zalaganje

prilikom osnutka Francuskog geološkog društva, kome je on bio prvi predsjednik i urednik stručne edicije. Svojim znanstvenim radovima, koji tih godina postaju sve sadržajniji i kvalitetniji, uključuje se među vodeće znanstvene ličnosti tadašnje Francuske. Za svoj rad počeo je dobivati i odgovarajuća priznanja. Biran je za člana mnogih suvremenih znanstvenih udruženja. Međutim, postignuti uspjesi i priznanja nisu bili svima po volji. Bilo je mnogo zavisti, a često i nekorektnih izjava. Bouéu je osobito smetala podozrivost njegovih najbližih stručnih kolega. Stoga je počeo iznova pomišljati o preseljenju iz Pariza. Njegova žena, rođena Bečanka, nagovarala ga je da se presele u Beč. Ova je ideja bila u skladu sa davnim Bouéovim planovima: da se posve usmjeri na proučavanje zemalja balkanske unutrašnjosti **(7)**. Kada je 1835. godine buknula u Parizu epidemija kolere, Boué se brzo odlučio i zauvijek napustio Pariz.

Odmah po preseljenju u Beč, otpočeo je Boué sa pripremama da realizira svoju davnu želju: da proputuje evropsku Tursku. Kao solidan znanstveni radnik, nastojao je da, prije svega, upozna postojeću literaturu o tim krajevima. Od balkanskih putopisaca na početku 19. stoljeća čitao je djela Pouquevillea **(8)**, Chaumette de Fossésa **(9)**, Hollanda Pertusiera **(11)**, Vialla de Sommîèresa **(12)**, Smarta **(13)**, Leakea **(14)**, Urquhardta **(15)** i Kovalevskoga **(16)**. Međutim,

niti u jednog od spomenutih pisaca nije mogao naći kompletan geografski pregled balkanskih zemalja. Svi Boué ovi prethodnici, prilikom pisanja svojih putopisa, najviše su pažnje pridavali arheologiji, povijesnim ili političkim zbivanjima, dok su sasvim zanemarivali prirodne i društvene odnose dotičnih krajeva. Zbog takvog shvaćanja Bouéovih prethodnika, geografija balkanskih zemalja bila je u stvari neobrađena.

Ništa određenijeg nije Boué mogao vidjeti ni na savremenim geografskim kartama. U četvrtom deceniju 19. stoljeća kao najtačnije karte Balkanskog poluotoka smatrane su velike vojne mape Austrijanaca F. von Weissa **(17)** i Francuza Ch. Lapiea **(18).** Bile su izrađene na osnovi vojnih itinerara iz početka 19. stoljeća. Vjernost im je bila fragmentarna, za planinsko zemljište sasvim neznatna. Na njima je još prikazivan hipotetični greben (tzv. Centralno bilo) sa klasičnim Scardusom, Haemusom i Argentarom. Ovo gorje se, prema uvjerenju starih kartografa, protezalo duž čitavog Balkanskog poluotoka, od Istočnih Alpa, na zapadu, do obala Pontusa, na istoku **(19).** Nadalje, slabo su bili predočeni riječni tokovi, nejasno su bile označene granice pojedinih balkanskih zemalja, nepoznati su bili stvarni položaji za mnoga naseljena mjesta. Jedino što je u to doba na kartama Balkanskog poluotoka bilo ispravno predočeno, bila je obalna kontura poluotoka sa najbližim priobalnim pojasom. To znanje potjecalo je iz mnogo ranijih dokumenata, tzv., isolara i portulana. Za nas ovi izvornici nisu značajni, jer u njima nema tragova o kartografskom poznavanju balkanske unutrašnjosti. Prema tome, može se slobodno tvrditi da je unutrašnjost Balkanskog poluotoka bila još 1835. godine u geografskom pogledu sasvim slabo poznata N. Radojčić **(20),** koji je proučavao geografsko znanje o Srbiji početkom 19. stoljeća, ističe da je na tom teritoriju bilo tada toliko krupnih praznina, da su tu bili mogući pronalasci kao u najmanje poznatim dijelovima svijeta. Takva je, dakle, bila stvarnost sa kojom se Boué suočavao.

No, geografski nepotpuni putopisi i slabo vjerne karte nisu mogle zaustaviti Bouéove planove. On je, dapače, u svome vremenu nazrijevao znakove koji su mu ulijevali nade. Osobito je bio zadovoljan sa postojećim prilikama unutar turske imperije. Tada je u Turskoj vladao sultan Mahmud, istorijenitelj janjičara, koji je bio poznat zbog svoje pravičnosti i sklonosti za putovanjima. Na čelu Srbije nalazio se knez Miloš Obrenović, koji je vještom diplomacijom prema Turcima postigao gotovo potpunu unutrašnju samostalnost zemlje. Jedini problem bila je Crna Gora. Tu je bio na vlasti Petar II Petrović Njegoš. Za njegovog vladanja proživljavala je Crna Gora teška iskušenja. S jedne strane, njezinu egzistenciju ugrožavale su stalne turske vojne sa sjevera i istoka, a, s druge strane, razbuktalo se novostvoreno neprijateljstvo prema Austriji, koja je okupirala Boku Kotorsku. Zbog čestih oružanih sukoba, Crna Gora je tih godina bila nesigurna i nepodesna za terenska proučavanja.

U fazi priprema za putovanje Boué je počeo da uči balkanske jezike. Turski, srpskohrvatski i bugarski naučio je prilično dobro. Jedino je imao teškoća s albanskim jezikom, za koji u Beču nije našao ni učitelja ni udžbenika. Važno je bilo pronaći dobre i vjerne suputnike. U tome pogledu našao je četvoricu zainteresiranih prirodnoslovaca: Viquesnela, Montalamberta, Friedrichsthala i Schwaba. Opremivši se u Beču potrebnim stvarima, odlučili su krenuti na put u proljeće 1836. godine. Unaprijed su se najavili srpskim i turskim vlastima, obezbijedivši tako potrebne preporuke i dozvole.

Iza obavljenih priprema putnici su krenuli na put krajem mjeseca svibnja. Putovanje su započeli iz Beograda. Tu su bili ispraćeni uz najviše državne počasti. Ispraćaju je prisustvovao i knez Miloš. U Beogradu se istraživačkima priključio još jedan putnik, srpski ljekarnik Brankovič, koji je, prema naročitoj želji kneza Miloša, trebao da obiđe čitav predviđeni put. Prvi dani putovanja odmicali su brzo. Vozili su se na kolima preko Rakovice, usput pohodili Avalu, zatim su produžili kroz Šumadiju, prešli Kosmaj i Bukovik i stigli do Kragujevca. Ovo naselje brojila je tada svega 639 kuća sa čaršijom u vidu jedne uske i duge ulice sa tipičnim turskim kućama na kat. U okolici Kragujevca razgledali su jedno poljoprivredno dobro kneza Miloša, pohodili manastir Vračevšnicu, te obišli majdan na planini Rudniku. Iz Kragujevca pošli su prema jugu preko Gledićske planine i Temnića, te, prešavši zapadnu Moravu, prispjeli u Kruševac. Tu ih je ljubazno primio mjesni komandant pukovnik Lazarević, zadržavši ih kao svoje goste dva dana.

Iz Kruševca pošao je Boué sa suputnicima dolinom Rasine do vojnog logora kod Brusa. Odavde je ugledao visoki masiv Kopaonika. Ova planina trebala je da posluži kao razgledište za orijentaciju nad teritorijem Srbije. Zato su se putnici uputili prema vrhu. Bio je to naporan uspon sa bivakiranjem, ali zato izvanredno koristan. Kad su izišli na vrh Kopaonika (Suvo Rudište, 2017 m), pred putnicima se otvorio širok pregled. Tu je Boué mogao da obuhvati pogledom daleke vidike sve do Durmitora, Komova, Prokletija i Šar planine. Dakako, bliži predjeli bili su još pregledniji. Uspoređujući ovaj razgled sa podacima iz ranijih karata, teško se mogao snalaziti. Podaci na kartama bili su očito netačni. Trebalo je sve iznova kompasom rekognoscirati i zabilježiti.

Sa Kopaonika je Bouéova ekspedicija sišla u dolinu Ibra i kod Rudnice pregazila rijeku. Time je stupila na tursko zemljište. Dalje su se kretali dolinom rijeke Raške prema centru tadašnjeg turskog Sandžaka — Novom Pazaru. Bio je to grad od oko 2000 kuća i 8000 stanovnika, poznat po svojem živahnom karavanskom prometu. Tu je Boué učinio audijenciju turskom paši, koji ga je na pismenu preporuku kneza Miloša primio veoma ljubazno. Od paše je dobio »ferman« i vodiča za daljnji put. Naredni dio puta, prema Peći, bio je na postojećim kartama nejasan. Trebalo se, naime, probiti kroz visoke planinske terene Starog Kolašina i istočnih izdanaka Prokletija. Zato je prisutnost iskusnog vodiča bila neophodna. Krenuvši iz Novog Pazara, prolazila je Bouéova ekspedicija kroz krajeve koji su tada u geografskom pogledu bili još sasvim nepoznati. Osobito je putnike iznenadio zanimljiv prelaz doline Ibra kod Rožaja, te uspon preko visokog klanca Žljeba (aps. vis. 1781 m), odakle su po prvi puta ugledali prostranu zavalinu Metohije. Spustivši se sa Žljeba u Podgor, putnici su stigli u Ipek, današnju Peć. Tu ih je lijepo primio paša Abdulrasa, odvjetak stare bosanske porodice Brenovića. Izgled i položaj Peći oduševio je i Bouéa i njegove suputnike. Odlučili su da se tu na kraće vrijeme zaustave, te da podrobnije razgledaju okolicu. Kao prvo učinili su ekskurziju na obližnji vrh Peklen, odakle im se pružio lijep vidik na gorski sklop Prokletija, o kojem se do tada jedva nešto znalo. Dobar pregled imali su i na zavalu Metohije, sve do Šar planine u čijem grebenu se napadno isticao vrh Ljubotena. Narednih dana obišli su Rugovsku klisuru, Patrijaršiju, izvor Bijelog Drima i manastir Dečane. Prilikom razgledanja i obilaska Dečana, zapazio je Boué visoke planinske vrhove u neposrednom zaleđu manastira. Doznao je da je to planina Bogičevica, i njezin najviši vrh da je, navodno, Kozji Rt. (21)

Napustivši Peć, krenuli su putnici kroz zavalu Metohije u smjeru Prištine. Prolazeći tim krajem došao je Boué do uvjerenja da je zavala Metohije veliki recentni bazen Jadranskog mora iz vremena eocena ili miocena. Treba, naime, naglasiti da opseg i konture ove zavale nisu bile poznate ranijim kartografima već je i preko toga terena ucrtavano hipotetično Centralno bilo. Iz Metohije prešao je Boué preko Goleši u ravnicu Kosova polja. Tu se kraće vrijeme zadržao u Prištini, gradu sa oko 3000 kuća i blizu 9000 stanovnika. Ovo je mjesto bilo u ono doba značajno kao karavanska raskrsnica na putovima prema istoku, zapadu, sjeveru i jugu. Iz ravnice Kosova polja ukazao se Bouéu impozantan pogled na vrh Ljubotena. (22) Zbog svoje visine (2496 m) i istaknutog položaja, ovaj vrh je već od ranije izazivao pažnju putnika. Stari kartografi (Cantelli, Coronelli i dr.) smatrali su da je upravo Ljuboten najviši dio klasičnog Scardusa. (23) Ove pretpostavke nisu imale osnova u stvarnosti. Očekivani uspon preko zasnježenog grebena Scardusa pokazao se kao očita zabluda ranijih stoljeća. Prelaz u porječje Vardara

vodio je putnike niskom Kačaničkom klisurom, kroz koju su sasvim lagano stigli do Skopja. Boravak u turskom Skopju (Üskübu) pružio je Bouéu priliku da se upozna sa načinom života i običajima tipično turske kasabe. Skopje je tada bilo naselje sa manje od 10 000 stanovnika. Kuće su bile isključivo drvene, male, te međusobno zbijene oko glavne čaršije u omanje mahale i sokake. Tragovi Picollominijevog pustošenja iz 1689. godine još su se raspoznavali. Iza obligatnih posjeta i audijencije paši Hasanu, Boué je napustio Skopje s namjerom da se uspne na jedan od visokih vrhova Šar planine. Od Tetova je pošao starim karavanskim putem preko Brodca, odakle se staza u strmim zavojima penje na previju Kobilice, a odavle na istoimeni vrh. Razgled sa vrha pokazao se neobično instrunktivan. Tu se Boué osvjedočio da Ljuboten nije najviši vrh Šar planine. Već je od oka mogao ocijeniti da su pojedini vrhovi između Kobilice i Ljubotena viši. (24) Prema jugu, u smjeru Rudoke, Vrace i Koraba apsolutne visine vrhova bile su još znatnije. Ali, u širem geografskom pogledu, najvažnija je bila spoznaja da glavni smjer pružanja Šar planine nema pravac istok-zapad, kako se to ranije smatralo, već sjever-jug. Razvođe Južne Morave i Vardara nisu, dakle, razdvajali visoki, snijegom pokriveni grebeni Scardusa ili Argentara, već sasvim niska Kačanička klisura (aps. vis. 480 m). To su bila u svoje vrijeme značajna geografska otkrića. Sa Kobilice se Boué ponovo preko Tetova i Dervenske klisure vratio u Skopje.

Daljnji put Bouéove ekspedicije vodio je u susjednu Bugarsku. Išli su preko Kumanova i Krive Reke, prešli klanac Deve Bair na sjevernom podnožju Osogova i sašli u dolinu Strume. U okolici Čustendila razgledali su tamošnje sumporne izvore, a zatim produžili prema istoku u smjeru planine Rile. Iza obilaska Rile vratili su se istim putem do Krive Palanke, te produžili podnožjem Osogova prema Kratovu. Tu su njihovu pažnju zaokupili sredovječni rudnici olova i srebra. Dalje su produžili u smjeru Vardara, traverzirali su Pletvar i sašli u zavalu Pelagonije. Prolazeći ovim krajem zapazili su utjecaj solunske privredne sfere na ovaj kraj. Tu su nailazili na dobro obrađene plantaže, naročito duhana. U Bitolju (turskom Monastiru) nisu bili najbolje primljeni. Stoga su ovo mjesto brzo napustili. Daljnji cilj bila je planina Perister. Pošli su starim putem (via Egnatia) do klanca Đavata, odakle su skrenuli sa puta prema jugu, te za kojih pet sati napornog uspinjanja dosegoše vrh Peristera (2600 m). (25) Odavle je Boué imao dobar pogled na sve strane. Osobito ga je oduševio pogled prema zapadu na Prespansko jezero i planinu Galičicu. U daljini nazirale su se markantne konture Pinda i Olimpa. Boué je odlučio da se probije i do ovih planina. Zato je s Peristera krenuo u smjeru Lerina (Florine), odakle je preko Neredske planine za dva dana pješačenja doveo svoju umornu ekipu do Kastorije. Tu je od domaćeg žiteljstva doznao da do Smolike, najvišeg vrha Pinda, ima još tri dana pješačenja. Uporni Boué nagovarao je svoje drugove da istraju još ta tri dana, ali oni ne htjedoše o tome ni čuti. Zato se čitava ekspedicija uputila u smjeru Kailaria, te je preko Ostrove i Vodena konačno stigla u Solun.

Pojava Bouéove ekspedicije u Solunu pobudila je u tamošnjim zapadno-evropskim diplomatskim krugovima sveopću pažnju. Svima je bilo teško vjerovati da su istraživači uspjeli živi i zdravi proći nedohodima, kojima prije njih nije prošla ni jedna ekipa evropskih putnika. U Solunu su se Bouéovi suputnici složili da tu zaključe sa putovanjem. Boué je odlučio da produži dalje, makar i sam. Konačno, nije ostao sam, jer su ljekarnik Branković i Bouéov lični sluga pristali da ga i dalje prate.

Iz Soluna Boué je pošao u smjeru Seresa i Melnika, odakle je dolinom Strume stigao do Radomira. Tu je ugledao visoku goru Vitošu. Neumorni istraživač morao se uspeti i na ovaj vrh, kako bi se što svestranije uvjerio u nepostojanost Centralnog bila. Sišavši sa Vitoše zaputio se prema zapadu i dolinom Nišave stigao u Niš. Tu se rastao sa suputnikom Brankovićem. Iz Niša je Boué pošao preko Svrljiških planina u porječje Timoka. U okolici Knježevca upoznao se sa starim rudnicima bakra i olova. Iza kraćeg zadržavanja u Knježevcu, produžio je na planinu Rtanj. Sa vrha ove planine otvorio mu se vidik na znatan dio teritorija istočne Srbije. Sa Rtnja se spustio u klanac Čestobrodice, odakle se preko Paraćina, Jagodine i Kragujevca vratio u Beograd, a odavle u Beč.

U proljeće 1837. godine odlučio je Boué da nastavi sa upoznavanjem unutrašnjosti balkanskih zemalja. Naumio je da sada detaljnije upozna istočni dio toga teritorija, u prvom redu goru Balkan i Rodope. Za ovo putovanje nije uspio pro-

naći stručne suputnike. Zato je unajmio trojicu pomoćnika, koji su se imali brinuti za kola, konje i ishranu. Pošao je opet iz Beograda, preko Smedereva i Požarevca, u smjeru Majdanpeka. Kod Golubca je njegovu pažnju zaokupila Đerdapska klisura. Kako je u Golubcu doznao da put do Majdanpeka nije za kola prohodan, osim toga ni naročito zanimljiv, odrekao se ranijeg programa, te se vratio u Požarevac i poslijedio dolinom Morave prema jugu do Leskovca. Tu se odvojio od glavnog druma i skrenuo na istok uz tok Vlasine. Odmah pored Crnoklinskog hana, započeo je uspon na planinu Ostrozub. Tu se u šumi susreo s grupom hajduka koji su se pobunili protiv svoga spahije. Kada su hajduci doznali tko je i radi čega putuje, ostavili su ga na miru. Prestrašen tim susretom, Boué se spustio u obližnje selo Bukovik. Tu ga domaći ljudi umire i pogoste, te on idući dan nastavi s usponom preko planine Crne Trave i Vlasine. Iza razgledavanja okolice Vlasine, prešao je srpsko-bugarsku granicu kod Trna i proslijedio preko Breznika za Sofiju. No, kako je 1837. godine harala u Sofiji epidemija kuge, nije dobio dozvolu za boravak u gradu. Zato je produžio dalje u smjeru gore Balkan. Prvi prelaz Balkana izveo je smjerom Uselja, Taškesen, Etropol. Dalje se kretao niz Malu Iskru do Vikrara, a zatim je preko Jablanice, Izvora i Loveča stigao u Plen. Odavle se vratio nazad do Loveča, odakle je smjerom Selvi, Gabrova, Šipka po drugi put traverzirao greben Balkana. Sišavši u dolinu Tundže zadržao se neko vrijeme u slikovitoj okolici Stare Zagore, a potom krenuo dalje u smjeru Slivena. Treći put je traverzirao greben Balkana preko klanca Kazana i zaputio se daleko na sjever, sve do Ruse na Dunavu. Iz Ruse krenuo je ponovo na jug i prešavši najistočnije balkanske grebene stigao na crnomorsku obalu kod Burgasa. Odavle je, za nekoliko dana vožnje kolima i pješačenja, stigao u Carigrad.

U Carigradu se zadržao svega nekoliko dana, a zatim se ponovo zaputio u balkansku unutrašnjost. Njegov slijedeći cilj bio je preko tisuću kilometara udaljeni grad Skadar. Prvo je odlučio da obiđe Rodopsko gorje. Taj program nije uspio izvesti u cijelosti, jer su mu konji od stalnog napora toliko smalaksali da ih je morao zajedno sa kolima prodati. Iza toga je svoju prtljagu pretovario na poštanska kola, koja su redovno saobraćala na liniji Carigrad—Sofija. Tako je prispio do podnožja planine Rile. Od Radomira je skrenuo sa glavnog druma, te pošao preko Trna i Klisure. Tako je stupio na teritorij Srbije na istom mjestu sa kojeg je i pošao. Dalje se kretao karavanskim putem preko Vranja, Maleševa, Gnjilana, Koznice planine, Prištine i Prizrena. Zanimljiva okolina Prizrena, sa Šar planinom u zaleđu, privukla ga je na kraće zadržavanje. Prizren je tada bio značajno prometno i trgovačko središte. Prema Bouéovoj procjeni, živjelo je u tome gradu oko 26000 stanovnika. Od obrta najbolje je bio razvijen samardžijski, nožarski i terzijski. Iz Prizrena učinio je tri eskurzije. Jedan dan pošao je prema planini Paštriku, drugi dan krenuo je u susret Koritniku, dok se treći dan uspeo na obližnje padine Ošljaka. Iza razgledanja Prizrena i okolice, produžio je u pravcu Skadra. Kretao se starim karavanskim putem podno planine Koritnika i Đaliča, pored zloglasne Kule Ljums, gdje je prešao na lijevu stranu Drima, te produžio nizvodno do Spasa. Dalje je slijedio potok Gosku, te preko planine Roshit sašao u dolinu Fani i Mava. Iz ove doline morao se ponovno uspinjati preko Puke, odakle mu se konačno otvorio vidik na Skadarsko jezero. Za put od Carigrada do Skadra trebalo mu je 25 dana. Odmah po dolasku u Skadar, teško je obolio. Prikovan uz postelju nije dospio da se upozna sa životom i prošlošću ovog drevnog grada.

Čim je ozdravio Boué je počeo stvarati nove putne planove. Sada su ga zanimale Prokletije, Komovi i Durmitor u Crnoj Gori, a zatim planinska unutrašnjost Bosne i Hercegovine. Međutim, kako je već ranije spomenuto, Crna Gora je upravo tih godina bila u ratnim odnosima sa Austrijom i Turskom. Za austrijske putnike tu nije bilo lične sigurnosti. Ovi razlozi prisilili su Bouéa da svoj daljnji program uskladi sa realnim mogućnostima suvremene situacije. Sastavio je itinerar do Bosne, koji je zaobilazio teritorij Crne Gore. Zato se iz Skadra zaputio istim putem kojim je i došao. Od Spaša je skrenuo na Čafa Prušit i sišao u Đakovicu. Odavle je produžio za Prištinu, Kosovsku Mitrovicu i Banjsku. Dalje je prešao planinu Rogoznu i stigao u Novi Pazar. Iza kraćeg zadržavanja u ovom gradu, produžio je u smjeru zapada. Uspevši se na greben Pometenika otvorila mu se široka panorama na crnogorske planine. Sa udivljenjem je promatrao dva istaknuta vrha Komova »cara turskih planina«, **(26)** zatim snijegom prošarane vrhove Durmitora. **(27)** Ali obje ove planine bile su za njega zatvorene. Sa Pometenika sišao je u Sjenicu, te se preko Jabuke spustio u dolinu Čeotine. Tada ovdje nije bilo ceste.

Postojao je samo karavanski put. Taj put je vodio grebenom Kovač planine, te se kod Čajniča strmo spuštao u dolinu Drine. Preko Goražda uspeo se na planinu Jahorinu, te njezinim sjevernim podnožjem stigao u Sarajevo. Ovaj grad je bio u Boué ovo doba najveće naselje u zapadnom dijelu balkanske unutrašnjosti. Prema suvremenoj procjeni, imao je između 12 i 18 tisuća kuća sa 50 do 60 tisuća stanovnika. Središte grada sastojalo se od stare čaršije, džamije i bezistana, a oko njih redale su se pojedine stambene mahale. Iza upoznavanja sa Sarajevom, uz obligatne posjete i audijencije, pošao je Boué dalje u smjeru planine Romanije. Prešavši ovu planinu, slijedio je stari karavanski put, koji ga je vodio preko Košutice, Javor planine i Biroča do Zvornika. Odavde je nizvodno slijedio tok Drine do njezinog ušća u Savu. U Srijemu se zadržao nekoliko dana u razgledavanju Fruške gore, a zatim se u Petrovaradinu ukrcao na parobrod za Beč.

Treće, posljednje veliko putovanje po zemljama Balkanskog poluotoka izveo je Boué u proljeće i ljeto 1838. godine. Ovaj puta je naumio da obiđe one krajeve koje ranije nije uspio vidjeti. Za stručnog pratioca našao je geologa Viquesnela, koji ga je pratio i prilikom prvog putovanja. Zajedno s njim krenuo je iz Beograda kroz Srijem, do ušća Drine u Savu. Odavde su obojica namjeravali slijediti tok rijeke Drine do njezinog izvorišta. Na suvremenim geografskim kartama nije bilo jasno označeno gdje se zapravo nalaze izvori Drine. U tom pogledu je bilo mnogo hipotetičnih predodžbi, čak i takovih koje su tok Lima odvele na jug, u Skadarsko jezero. Sve je to Boué htio da raščisti na licu mjesta. No, njegovo nastojanje naišlo je na tvrdoglavo opiranje vojnog zapovjednika u Krupnju. Ovaj im, pod izlikom da za takav put nemaju odgovarajućih putova ni hrane za konje, zabrani daljnje kretanje uz Drinu. Ogorčeni takvim postupkom Boué i Viquesnel su napustili Krupanj, te su se preko Sokola, Valjeva i Rudnika odvezli u Kragujevac. Odavle su krenuli dolinom Ibra, kojom preko Raške stignu u njima već dobro poznati Novi Pazar. Iz Novog Pazara su se kretali kao i prilikom prve ekspedicije. No sada, umjesto na Žljeb, zaokrenuše prema Ibrovoj glavi. Tu su se morali penjati visoko na greben planine Hajle, odakle su izbili na previju Dila, nedaleko od Čakora. Tu im se pružio veličanstven pogled na plavsko-gusinjsku zavalu sa okolnim, preko 2000 m visokim, vrhovima Vizitora, Komova, Starca, Bora, Brade i drugih. Sišavši u Plav, odmah su uočili specifičan ambijent ove sredine. Slične oznake susretali su i u Gusinju. Tu je Bouéa još više oduševila planinska okolica sa impozantnim vrhovima Prokletija. Od Gusinja krenuli su dalje starim pećskim putem kroz dolinu Ropojana, pa prešavši Čafa Pejs siđoše u dolinu Šale. Tu su doznali da se konjima ne mogu probiti kroz strme strane kanjona Drima. Zato su morali traverzirati još jedan visoki klanac između Maje Radohins i Boge. Sišavši sa toga klanca u dolinu Proni ë That, stigli su napokon u Skadar.

Boué je odlučio da iz Skadra pođe prema jugu do Pinda i Olimpa. Na tome dijelu puta razbolio mu se suputnik Viquesnel, te je morao ostati u Janini na liječenju. Bouéu nije preostalo drugo, nego da produži sam. Sa puno napora probijao se malo poznatim terenima Pinda, te prešavši ovo gorje, sišao u Tesaliju. Od Trikalia je slijedio tok rijeke Penneios (Tempe) do Larisse, gdje je skrenuo prema sjeveru k Elassoni. Odavde je pokušao da se popne na vrh Olimpa, ali u tome nije uspio. Visoke i strme stijene zapriječile su mu daljnje napredovanje. Zato se vratio u Elassonu, odakle je preko klanca Sarantiporos prešao u dolinu rijeke Bistrice (Aliakmon). Istom dolinom je stigao do Kastorije, gdje je već ranije bio. Dalje se penjao planinom Grammos, prešao Korču i dospio u Ohrid. Iz Ohrida je poduzeo tri jednodnevne ekskurzije. Prvi dan penjao se na planinu Galičicu iznad samog mjesta, drugi dan pošao je na susjednu planinu Jablanicu, a treći dan obišao je izvor Drima kod Struge. Nakon toga zaputio se dolinom Sateske do Kičeva, prešao je planinu Dobra Voda i s nje se spustio u Polog. Od Tetova je Kobiličkom previjom traverzirao Šar planinu i tako dospio u Prizren. Dalje je putovao preko Đakovice za Peć, traverzirao po drugi put klanac Žljeba, a potom produžio bespućem visoravni Peštera do Sjenice. Tu je stupio na trasu stare karavanske magistrale kojom je za tri dana prispio u Foču. Odavde je uzvodno slijedio tok Drine do sutoka Tare i Pive. Kako su kanjoni Tare i Pive u ono doba bili sasvim neprohodni, morao se vratiti nazad do ušća Sutjeske u Drinu. Tu je ušao u kanjon Sutjeske, kroz koji je prolazio stari karavanski put prema Dubrovniku. Prolazeći kanjonom Sutjeske, veoma se oduševio strmim stranama Zelengore i Volujaka. Ništa nije bilo manje njegovo oduševljenje kada je izašao na visoravan Čemerna i tu obuhvatio pogledom daleke vidike na crnogorske i hercegovačke planine. Sa Čemerna se Boué

PUTOVANJA AMI BOUÉA
PO BALKANSKOM POLUOTOKU

MJERILO

0 100 200 km

PUTOVANJE 1836 GOD. ———

PUTOVANJE 1837 GOD. – – – –

PUTOVANJE 1838 GOD. ·····

42 1

VUKOVAR
BROD
NOVI
PETROVARADIN
BEOGRAD
BANJA LUKA
KRUPANJ
Kosmaj
POŽAREVAC
Vlašić
TRAVNIK
ZVORNIK
VALJEVO
MAJDANPEK
Rudnik
Uranica
Romanija
KRAGUJEVAC
SARAJEVO
PARAĆIN
Jahorina
Rtanj
KNJAŽEVAC
Lipeta
FOČA
KRUŠEVAC
Surljiške pl.
MOSTAR
PRIJEPOLJE
Čemerno
Durmitor
Kopaonik
NIŠ
PIROT
NOVI PAZAR
Rogozna
LESKOVAC
ROŽAJ
Komovi
Žljeb
PRN
Vlasina
SOFIJA
PRIŠTINA
Vitoš
VRANJE
Prokletije
RADOMIR
PRIZREN
ĆUSTENDIL
Rila
SKADAR
Ljuboten
Kobilica
OKRATOVO
Kunora
TETOVO
SKOPJE
PLOVDIV
Pirin
ŠTIP
Rodopi
KIČEVO
TIRANA
Jablanica
PRILEP
OHRID
Galičica
SERES
BITOLJ
Perister
KORČA
Nidže pl.
VODEN
SOLUN
KASTORIA
Smolika
Olimp
JANINA
LARISA
Pind.
TRIKALA
RUSA
PLEVNA
ŠUMEN
LOVEČ
GABROVO
Kazan
Šipka
SLIVEN
BURGAS
ST. ZAGORA
JEDRENE
FEREDŽIK
CARIGRAD
RODOSTO

spustio u Gacko, pa preko Nevesinja prispio u Mostar. Kako 1838. godine nije još bio izgrađen put kroz kanjon Neretve, morao se poslužiti starim prelazom kroz klanac Lipete između Prenja i Crvanj planine. Tako je preko Konjica i Ivan planine po drugi put stigao u Sarajevo.

Iza kraćeg zadržavanja u Sarajevu zaputio se Boué u unutrašnjost Bosne. Prvo je pošao u Kiseljak, a zatim u Fojnicu. Iz Fojnice se penjao na planinu Vranicu, odakle je sišao u Travnik. Tu je bio primljen od bosanskog vezira Vedžihipaše. Dalje se probijao bosanskim prašumama zapadno od Vlašića (Suha planina). Tu je izgubio orijentaciju i lutao dan i noć dok nije naišao na neki puteljak koji ga odvede u dolinu Ugra. Tako je preko Skender Vakufa prispio u Banju Luku. Taj je grad zbog svoje trgovačke živosti bio veći i ljepši od vezirskog Travnika. Iz Banje Luke je Boué učinio višednevnu ekskurziju kroj Bosansku Krajinu, a zatim se preko Dervente vratio u Brod. Iz Broda odvezao se kolima u Vukovar, gdje se ukrcao na parobrod za Beč.

Iz prikazanog itinerara B o u é o v i h putovanja po Balkanskom poluotoku može se zaključiti, da ta putovanja, po svojem opsegu, gotovo nemaju presedana. Potpuniju sliku tih relacija možemo dobiti praćenjem na priloženoj karti. Pri tome treba uvažiti niz okolnosti, da bismo mogli što pravilnije ocijeniti značenje i vrijednost tih putovanja. U prvom redu treba imati na umu da je Boué putovao u vremenu kada je kolski promet na Balkanu bio rijedak i usmjeren strogo određenim pravcima. Nadalje, treba voditi računa da je znatan dio tih putovanja izveden slabo utrtim stazama, koje nisu bile poznate evropskim putnicima i, kao takve, nisu ni egzistirale na suvremenim kartama. Teškoće putovanja po unutrašnjosti evropske Turske nisu bile male. Od putnika se tražila velika ustrajnost, suzdržljivost i spremnost na svaku nepriliku, dok o nekom komoditetu nije bilo ni govora. Poseban problem bio je, kako održati stalan znanstveni interes u sredini koja je u tom pogledu bila sasvim nezainteresirana, dapače, svaki takav interes smatrala je sumnjivim poslom. U takvoj sredini snalazio se Boué rijetkom umješnošću. U odnosu na prethodnike, ranije putnike po Balkanu, Boué je imao izvjesnih prednosti. On je, kako je to već ranije istaknuto, još u mladosti stekao svestranu, racionalističku izobrazbu, koja je njegovim prethodnicima nedostajala. Tako obrazovan, ušao je u jedan dio Evrope koji prije nitko nije mogao promatrati njegovim očima. Upravo zato je Boué pionir u gotovo svakoj znanstvenoj oblasti na teritoriju Balkanskog poluotoka. Tu je on prvi moderni geograf, geolog, botaničar, klimatolog, etnograf itd. Zato su Bouéova putovanja, pored značaja po dužini puta, jednako značajna i po obujmu i sadržini znanstvenih rezultata.

Ako sada prijeđemo na analizu Bouéovih znanstvenih rezultata, onda moramo postaviti određeni okvir. Jer Boué je, kako sam već naglasio, bio svestran, te bi jedna kompletna analiza njegovog znanstvenog opusa iziskivala daleko veći prostor od onog kojim raspolažemo. Stoga ću i pokušati u najkraćim crtama istaknuti samo njegove važnije geografske rezultate. Želim naglasiti da su Bouéovi geografski rezultati od izuzetne važnosti za teritorij Balkanskog poluotoka, a posebno za našu historijsku geografiju, o čemu se do sada nije vodilo dovoljno računa. U ocjenjivanju Bouéovog rada kod nas, isticala se redovito samo njegova geološka komponenta. Međutim, gledajući u cjelini, Boué je prvenstveno geograf, a zatim istom prirodoslovac i etnograf u najširem smislu. Potvrdu za ovakvu konstataciju nalazimo u njegovim brojnim publikacijama.

Kada se Boué vratio sa svoga trokratkog putovanja po zemljama evropske Turske, postao je ubrzo svjestan da je tokom tih putovanja prikupio opsežan znanstveni materijal. Po količini, najviše je bilo uzoraka stijena, minerala i okamina. Veliku vrijednost predstavljao je i bogati herbar, zatim zbirka sakupljenih životinja (napose insekata), etnografski materijal i dr. Posebno treba istaknuti uredno vođen putni dnevnik. Taj dnevnik bio je Bouéu nepresušni izvor pobuda i ideja za sve njegove publikacije. Do u duboku starost prelistavao je on stranice toga dnevnika i iz starih bilježaka osvježavao ranije dojmove.

Tokom godine 1839. Boué je sredio i obradio velik dio sakupljene građe i već iduće 1840. godine izlazi iz štampe njegovo monumentalno djelo o evropskoj Turskoj. **(28)** Ovo djelo nema karakter putopisa, jer su u njemu sustavno prikazani zemlja i žiteljstvo Balkanskog poluotoka. Cjelokupna građa raspoređena je u tri dijela. U prvom dijelu su obuhvaćeni prirodni odnosi zemlje, tj. geografija, geologija, vegetacija, fauna i klima. U drugom, etnografskom dijelu, nalazimo opis balkanskih naroda sa bitnijim osobinama njegove materijalne i duhovne kulture. U trećem, posljednjem dijelu, sakupljena je historija. Na kraju čitavog djela nalaze se četiri dodatka: 1) Kako se putuje kroz evropsku Tursku, 2) Geografske napomene sa kritikom ranijih karata, 3) Podaci o udaljenostima između naselja i 4) Tabela izmjerenih i procijenjenih apsolutnih visina.

Drugo, za geografiju također važno, Bouéovo djelo »Recueil d'itineraires« štampano je nešto kasnije. **(29)** U njemu su prikazane putne rute sa tačno označenim udaljenostima između pojedinih naselja. Tu su zabilježene i osnovne informacije o pojedinim zemljama, naseljima, reljefu, vodama, te stanovništvu. Značajno je da i u ovom djelu nije Boué opisao svoj lični itinerar, već se i tu podredio geografskom kriteriju izlaganja. Jedino djelo u kojem nalazimo kompletan Bouéov itinerar je njegova autobiografija. **(30)**

Osim navedena dva kapitalna djela, o evropskoj Turskoj objavio je Boué još 42 štampana rada. U njima se tretiraju razna pitanja iz geografije, geologije i etnografije Balkanskog poluotoka. Bibliografija tih radova navedena je u posebnom prilogu njegove autobiografije. **(31)**

Čitajući radove Ami Bouéa, danas, iza sto i više godina od kada su publicirani, nailazimo u njima svu znanstvenu egzaktnost i aktuelnost svoga vremena. Osim toga, svi Bouéovi radovi odišu njegovom specifičnom znanstvenom objektivnošću. Ovo posljednje treba naročito istaknuti, jer je poznato da su mnogi balkanski putopisci prije i poslije Bouéa bili neobjektivni promatrači balkanske stvarnosti. U tome pogledu ne može se Bouéu ništa prigovoriti. Iako je bio stranac na tlu Balkana, on nikada nije dozvolio da njegovi znanstveni pogledi budu podređaji političkim interesima tadašnjih evropskih sila. Njega je uvijek zanimala čista istina, onakva kakva se mogla vidjeti i utvrditi na licu mjesta. Zbog toga sva Bouéova djela imaju trajnu, dokumentarnu vrijednost i kao takva se i danas mogu vjerodostojno koristiti. Vrijeme u kojem je Boué zivio očituje se nesumnjivo u metodici njegovog pristupanja određenim znanstvenim problemima, ali treba stalno imati u vidu da je ono što je on dao toliko novo i progresivno, da njegova pionirska uloga na području moderne balkanske geografije uopće nije u pitanju.

U odnosu na Bouéova geografska otkrića, u prvom redu treba istaknuti njegovu zaslugu u vezi sa istraživanjem reljefa. Boué je prvi istraživač

Balkana koji je zapazio da se balkansko gorje dijeli na dvije osnovne geotektonske cjeline, i to: na mlađe nabrane planine i staro kristalasto jezgro. Mlađe nabrane planine po postanku i starosti odgovaraju alpskom orogenu, dok se kristalasti masivi pokazuju kao relikti mnogo starijeg, možda, čak, primarnog kopna. Značajno je da Boué jasno razlikuje pojam sastava od građe stijena. U sastavu mlađih, nabranih planina — kaže Boué — učestvuju, uglavnom, vapnenci, dolomiti ili, tek izuzetno, pješčenjaci. Građa takvih stijena je redovito dobro uočljiva. Slojevi imaju položaj NW—SE do N—S. Jezgro starog kristalastog kopna nalazi se u Rodopima, gdje u izgradnji stijena učestvuju razno obojeni škriljci, zatim gnajs, granit i bazalt. **(32)**

Putujući po unutrašnjosti Balkanskog poluotoka, Boué je stalno zapažao analogije i suprotnosti balkanskih pejsaža. Tereni Šar planine, Rile ili Vitoše pokazivali su očiti kontrast prema terenima dinarskog krasa. Škriljaste planine — ističe Boué — odlikuju se blagim reljefnim formama, bogatstvom vegetacije, obiljem površinskih voda i lakom prohodnošću, dok je za vapnenačke planine karakterističan kraški pejsaž: ogoljen, surov, bezvodan, često i neprohodan. Boué je ispravno uočio da je kraški reljef najintenzivnije razvijen u onim dijelovima Balkanskog poluotoka gdje u sastavu dominiraju kredni vapnenci sa hipuritima i numulitima. U takvim stijenama — veli on — razvijaju se uporedne brazde, koje su analogne nekim oblicima u francuskoj Juri. Ovi su oblici rezultat kominiranog djelovanja vode, koja rastvara vapnence do golemih razmjera. Kao primjer za to služe velike podzemne šupljine, koje nisu drugo, nego suhi kanali kroz koje je ranije prolazila podzemna kraška voda. **(33)** Iz ovih, samo nabačenih konstatacija vidimo da je Boué odlično zapažao bitne značajke balkanskog reljefa u cjelini, a kraškog napose.

Kao daljnji Bouéov uspjeh u geografkom upoznavanju balkanske unutrašnjosti treba spomenuti njegovo zalaganje oko uklanjanja Centralnog bila sa geografske karte. Međutim, izvjestan paralelizam dinarskih grebena pokazao se kao nepobitna činjenica. Koliki je u stvarnosti bio taj peralelizam, to Boué nije mogao sigurno prosuditi. On je samo iz autopsije značajnijih fragmenata reljefa stvarao općenitije sudove. Za precizniju kartografsku predodžbu balkanske orografije, nije to moglo biti dovoljno. Stoga je Boué na svojoj karti evropske Turske iz 1840. godine izbjegao detaljniju predodžbu balkanske orografije. Ali, u razlaganju svoga shvaćanja o tome pitanju bio je mnogo određeniji. U više navrata je oštro kritizirao suvremene kartografe, što na svoje karte ucrtavaju nepostojeće Centralno bilo. Te kritike nisu isprva nailazile na podršku austrijskih i njemačkih kartografa. Šta više, bečki Vojno-geografski institut zastupao je i 1847. godine predodžbu Centralnog bila u generalnoj karti Evrope J. Schedae. **(34)** Istom 1853. godine, kada su Bouéove tvrdnje postale već svima očite, izradio je njemački kartograf Heinrich Kiepert svoju epohalnu kartu Balkanskog poluotoka **(35)**, u kojoj je svjesno izostavljena predodžba Centralnog bila. Tako se Bouéovom zaslugom zaključila jedna neobična, ali istinita kronika o shvaćanju balkanske orografije, koja se povlačila još od vremena Ptolemeja.

Svestranost Bouéovog geografskog rada ogleda se i u njegovom nastojanju oko utvrđivanja apsolutnih visina balkanskih planina. U tu svrhu izvršio je 1274 barometarskih mjerenja. Uz nesigurne podatke na već spomenutoj Weissovoj karti iz 1829. godine, to su prvi postojeći podaci ove vrste. Što se tiče njihove točnosti, oni nisu sasvim pouzdani, iako su točniji od

Weissovih podataka. Kao najvišu balkansku planinu, Boué je smatrao Komove u Crnoj Gori. Njihovu visinu izmjerio je sa Dila u Prokletijama, odredivši im 8500 do 9000 pariških stopa, dakle između 2620 i 2780 m. **(36)**

U svojim radovima Boué se mnogo zalagao za ispravno pisanje balkanskih geografskih naziva. U tome pogledu, prije njega, nije bilo nikakvog reda. Svaki je autor pisao onako kako je smatrao za najbolje. Izvjestan kriterij zasnivao se na njemačkoj ili francuskoj transkripciji toponima kao, npr. Poscharewatz ili Pojarevatz za Požarevac, Utschitze ili Oujitze za Užice, Tschatschak ili Tsatsak za Čačak i sl. Još veću teškoću stvarali su topografski turcizmi, kao, npr., Perserin za Prizren, Perlepe za Prilep, Tašlidže za Pljevlja, Karagiovdža za Kragujevac, Šarkiöl za Pirot i dr. B o u é je, kao poznavalac balkanskih jezika, uočio da ovakav način pisanja ne zadovoljava. Prema njegovom shvaćanju, geografska imena treba pisati kako ih izgovara domaće žiteljstvo, dok se ortografija naziva mora zasnivati na jeziku domorodačkog stanovništva. **(37)**

Nije bez značaja da su se mnoge Bouéove ideje, koje je on iznosio u svojim radovima, pokazale kasnije veoma korisnim za društveni i privredni napredak balkanskih zemalja. Osobito se to pokazalo u vezi sa projektiranjem i izgradnjom balkanskih željeznica. Kada se sedamdesetih godina prošlog stoljeća počelo ozbiljnije pomišljati na izgradnju transbalkanske željeznice, sjetili su se austrijski projektanti Bouéovih prijedloga, koje je on zacrtao još dvadeset godina ranije. **(38)** Ali i ti, kao i drugi, Bouéovi prijedlozi nisu se dopadali suvremenim austrijskim vlastodršcima, jer, po njihovom mišljenju, Bouéovi projekti nisu bili u skladu sa političkim interesima Beča.

Najviše prigovora iznosila je suvremena evropska politička javnost na račun B o u é o v o g opisivanja etnografske i nacionalne strukture balkanskog žiteljstva. U tome pogledu Boué se nije dao zavesti nikakvim uplivom sa strane. Njegovi podaci u vezi sa procjenom nacionalnog sastava i brojčanog stanja balkanskog stanovništva, bili su dugo kamen spoticanja za kasnije istraživače Balkana. Strane evropske sile, zainteresirane za, tzv., istočno pitanje, izbjegavale su Bouéovu statistiku. One su balkansku statistiku citirale prema svojim »istraživačima«, koji su donosili podatke, koji su, trenutno, najbolje odgovarali političkim interesima zainteresiranih strana. Zato su, napose u etnografskom pogledu, Bouéova djela imala relativno malu primjenu u praksi.

Osim navedenih općih značajki Bouéovog geografskog rada na teritoriju Balkanskog poluotoka, moglo bi se još na široko raspravljati o njegovoj pionirskoj ulozi kao istraživača-geologa, botaničara, meteorologa i sl. U svim tim disciplinama pokazao se on kao istaknuti pionir modernih znanstvenih pogleda na svijet.

Bogat i uspješan geografski rad na području Balkanskog poluotoka u vrijeme kada su tu postojali sasvim ograničeni uslovi rada, pokazuju danas ličnost A m i B o u é a u punoj veličini. Za taj rad primio je za života razna priznanja. Visoko odlikovanje dobio je 1847. godine od Geološkog društva u Londonu, koje mu je dodijelilo veliku Wollastonovu medalju od paladija. Raznim priznanjima treba pridodati i njegov izbor za počasnog člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu 1870. godine. No, prava širina Bouéove misaonosti dobiva svoju punu vrijednost upravo u naše dane, kada se objektivnost i pravdoljublje njegovih radova pokazuje u svoj svojoj

gordosti. Jer, kao što su veliki umovi prošlosti rušili stare zablude i otkrili novo — što danas smatramo trajnim tekovinama ljudskog saznanja — tako je i Ami Boué na području geografske znanosti izvršio prelomni utjecaj u poznavanju balkanskih zemalja. Taj utjecaj je po svome značaju takav, da s pojavom Bouéa možemo ograničiti dva sasvim suprotna vremenska razdoblja u našoj historijskoj geografiji. Zbog toga je Bouéovo ime pojam značajne prekretnice u geografskom poznavanju Balkanskog poluotoka i trajni simbol modernih istraživača ovog dijela Evrope.

BILJEŠKE

1 Koliko je unutrašnjost Balkanskog poluotoka krajem 17. stoljeća bila nepoznata, najbolje se vidi iz Coronellijevog i Cantellijevog atlasa. Od karata 18. stoljeća naročito su instruktivne: J. C. Harenberg, Imperii Turcici Evropaei terra, Homaniani heredes 1741.; Le Rouge, L'Empire Ottoman, 1770.; Rizzi-Zannoni, Carte de la partie septentrionale de l'Empire Ottoman, 1774.; M. Schimek, Das Koenigreich Bosnien und die Herzegovina (Rama) etc. Wien 1788.; C. Schütz, Neueste Karte der Koenigreiche Servien etc. Wien, Artaria 1788.; J. H. Löschenkohl, Carte militaire di Royaume de Servie etc. Vienne 1788.; J. J. Reilly, Karte des Osmanischen Reichs in Europa, Wien 1796.

2 Najtačnije karte balkanske unutrašnjosti početkom 19. stoljeća bile su: K. Mannert, Charte von der europäischen Türkei, Nürnberg 1804.; J. Reidl, Charte von Serbien und Bosnien, Wien 1810.; isti, General-Charte von Rumeli nebst Morea und Bosna etc. Wien 1812.; G. Palma, Carte de la plus grande partie de la Turquie d'Europe, Trieste 1811.; E. G. Reicharg, Der europäische Theil des türkischen Reiches, Nürnberg 1816.; G. de Vaudoncourt, Carte générale de la Turquie d'Europe etc. Paris 1818.; A. von Weingarten, Karte von Serbien, Wien 1820.

3 Up. Đ. Pilar, Ami Boué, počasni član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Nekrolog, Rad JAZU knj. LXV, Zagreb 1883.

4 Ami Boué se rodio 16. ožujka 1794. u Hamburgu od oca Jeana i majke Suzane rođ. Chaperouge. Porodica Boué potječe iz francuskog grada Bordeauxa. Najraniju mladost proveo je Ami bez topline roditeljskog doma, jer su njegovi roditelji živjeli razdvojeno. Kada je imao 10 godina umrla mu je majka. Brigu nad njim preuzeo je njegov ujak Odier, koji se zalagao da mladi Ami polazi škole i sačuva nasljedstvo od majke. Mnogi detalji iz Bouéovog života poznati su iz njegove autobiografije (Autobiographie du Docteur médécin Ami Boué membre de l'Academie Impéraile des Sciences de Vienne etc., Vienne Novembre 1879.), koju je napisao i štampao u dubokoj starosti sa napomenom da se ona tek iza njegove smrti razdijeli prijateljima i ustanovama s kojima je za života surađivao. Svaki primjerak Bouéove autobiografije nosi vlastoručno napisanu autorovu posvetu, tako i primjerak koji je namijenio Jugoslavenskoj akademiji u Zagrebu. Boué je umro 21. studenoga 1881. godine u Beču u svojoj 88-oj godini. Sav svoj imetak (kuću, zbirku, knjige i rukopise), ostavio je bečkoj Akademiji, od čega je stvorena posebna novčana zaklada.

5 Essai géologiqe sur l'Ecosse, Paris 1820. (sa dvije karte i 7 nacrta u prilogu).

6 Geognostisches Gemälde Deutschlands mit Rücksicht auf die Gebirgs Beschaffenheit nachbarlicher Staaten, Frankfurt a/M 1829., sa 8 tabela i geološkom kartom u prilogu.

7 Up. Nos connaissances géologiques sur la Turquie d'Europe et l'Asie mineure, Zeitschrift für Mineralogie de Leonhard, 1828, str. 270.

8 F. C. Pouqueville, Voyage en Grece, Paris 1820.

9 G. A. Chaumette de Fossés, Voyage en Bosnie dans les années 1807. et 1808, Paris 1816.

10 H. Holand, Travels in the Jonian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. London 1815, 2 vol.

11 Ch. de Pertusier, La Bosnie considerée dans ses rapports avec l'Empire ottoman, Paris 1822.

12 L. C. Vialla de Sommières, Voyage historique et politique au Montenegro, Paris 1820, 2 vol.

13 Th. Hughes Smart, Travels in Sicily, Greece and Albania, London 1820.

14 W. M. Leake, Travels in Norther Grece, Cambridge 1835—41, 4 vol.

15 D. Urquhardt, The Spirit of the East, London 1835.

16 E. Kovalevski, Relation d'une ascension au mont Kom dans Montenegro en 1838, Bulletin Soc. geol. de France ser. X, Paris 1839.

17 F. von Weiss, Carte der europäischen Türkei nebst einem Theile von Klein-Asien in 21 Blättern, Wien, Generalquartiermeisterstabe 1829.

18 Ch. Lapie, Carte générale de la Turquie d'Europe en XV feules, Paris, Chez Ch. Picquet 1822.

19 Up. Ptolemaeus Quinta Evropae Tabula u A. E. Nordenskiöld, Facsimile Atlas, Stockholm 1889, Tab. VI.

20 N. Radojčić, Geografsko znanje o Srbiji početkom 19 veka, Posebna izdanja Geogr. društva sv. 2, Beograd 1927, str. 8—32.

21 Pod ovim nazivom zabilježen je vrh Đerovice (2656 m) na starim austrijskim topografskim kartama 1:75000 iz 1916. god.

22 Boué piše Lioubéten; postanak imena izvodi iz albanskih riječi liope = krava i tine = posuda za maslo (Up. Recueil I, 205, 311, 343; II, 176).

23 G. Cantelli na svojoj karti »Dalmatia maritima Orientale«, Roma, de Rossi 1680, bilježi Gliubotin ol. Scardus Mons; V. Coronelli na karti »Nouvelle Carte du Royaume de Dalmacie etc.«, Amsterdam, Ottens s. a., bilježi Pl. de Gliubotin ol. Scardus.

24 Prema Bouéovom mjerenju visine tih vrhova iznose 7800 do 8100 pariških stopa, tj. 2400 do 2500 m.

25 Prema Bouéovom mjerenju 7000 par. stopa tj. 2150 m.

26 Prema Bouéu Komovi su bili poznati već Tukididu, koji ih zove Skomios. Albanski nazivi su Skol, Skoljš ili Skolja, a susrećemo se na kartama od 17. stoljeća na dalje (Up. Recueil, II, 147).

27 Boué pišeDormitor, jer je čvrsti pristaša tumačenja toga imena od latinske riječi dormire. Visinu planine je procijenio na 8000 par. stopa, tj. 2450 m.

28 La Turquie d'Europe ou observations sur la Géographie, la Géologie, l'Histoire naturelle, la Statistique, les Moeurs, les Coustumes, l'Archéologie, le Commerce, les Gouvernements divers, le Clergé, l'Histoire politique et l'état politique de cet empire, Paris 1840, 4 vol. Kasnije je izdan njemački prijevod: Die Europäische Türkei. Deutsch herausgegeben von der Boué-Stiftungs-Commission der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, F. Tempsky 1889, 2 vol.

29 Recueil d'Itinéraires dans la Turquie d'Europe. Details géographiques, topographiques et statistiques, Vienne 1854, 2 vol.

30 Autobiographie du Docteur médécin Ami Boué, Vienne 1879, str. 130—153.

31 Catalogue des Oeuvres, Travaux, Mémoires et Notices du Dr Ami Boué, Vienne 1876.

32 Europäische Türkei I, 144—260.

33 Europäische Türkei, I, 172.

34 J. Scheda, Generalkarte von Europa, Wien 1847.

35 Generalkarte von der Europäischen Türkei, nach allen vorhandenen Originalkarten und itinerarischen Hilfsmitteln bearbeitet und gezeichnet von H. Kiepert, Masstab 1:1 000 000, Berlin 1853, 4 lista.

36 Boué se oslonio na podatke Rusa E. Kovalevskog, Relation d'une ascension au Mont Kom dans Montenegro en 1838, Bulletin Soc. géologiques de France vol. X, Paris 1839.

37 Geographische Nomenclatur. Europ. Türkei II, App. II, 493.

38 Sur l'établissement de bonnes routes et surtout de chemins de fer dans la Turquie d'Europe, Vienne 1852.

Zusammenfassung

DURCHQUERUNG DER BALKANLÄNDER DURCH DR AMI BOUÉ MIT EINEM RÜCKBLICK AUF DIE HISTORISCH-GEOGRAPHISCHE BEDEUTUNG DIESER WANDERUNGEN

MIRKO MARKOVIĆ

In dieser Arbeit wird die geographische Kenntnis der Balkanhalbinsel in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts gegeben, und zwar durch die Wanderungen und Publikationsarbeit Ami Boués. Dieser naturalisierte Wiener ist dem breiteren Publikum als einer der Pioniere für geologisches Erforschen der Europäischen Türkei bekannt. Der Autor hat auf Grund Boués Balkanwanderungen und deren Analysen den Versuch, je objectivere Darstellung des Umfangs und Charakters dieser Arbeit gemacht. Aus der Übersicht Boués Wanderungen in den Jahren 1836, 1837 und 1838, betonnt der Autor dass diese Wanderungen kaum in ihrer Zeit einen Beispiel haben. Dass gilt ebenfalls für Boués wissenschaftliche Ergebnisse. Er war am Terrain der Balkanhalbinsel der Pionier in fasst allen wissenschaftlichen Gebieten.

In Hinsicht auf Boués geographische Entdechungen eine besondere Stelle gehört seinen Bemühungen in Lösungen der Balkan-Orographie und Morphologie. Ihu gehört das Primat in der Entdeckung, dass sich die Gebirge des Südosteuropa in zwei grundlegende geotektonische Einheiten teilen, u. z. in jüugeren Faltengebirge und die älteren kristallinen Massive. Auf seinen Wanderungen hat er klar die Analogie und Wiedersätze der Balkanlandschaften bemerkt. Die Terraine der Šar planina, Rila oder Vitoša zeigten die klaren Kontraste gegen den dinarischen Karst. In der Landschaft dieser Kontraste fand er wesentliche Elemente ihrer vielartigkeit. Boué bemerkte ganz richtig, dass das Karstrelief am intensievsten in jenen Teilen der Balkanhalbinsel hervortritt, wo in ihren Aufbau die Kreide — oder Jurakalk überwiegend.

Ein weiterer Erfolg in den geographischen Entdeckungen im Balkaninnere ist seine Bemühung um das Verschwinden der Zentralkette aus den geographischen Karten, die nur durch einen Irrtum durch Generationen hindurch den Weg in das alte Kartenmaterial gefunden hatte. Schon auf seiner Karte aus dem 1840 J. hat Boué absicchtlich die Darstellung der früheren Zentralkette gestrichen, aber erst 1853 J. als Boués Behauptungen für alle augenscheintlich wurden, fertigte H. Kiepert seine epochale Karte der Balkanhalbinsel an, aus welcher die Darstellung der Zentralkette

Die meisten Einwände wurden von der europäischen wissenschaftlichen Presse und von der Tagespresse auf Rechnung der von Boué aufgestellten ethnographischen und naticnalen Struktur der Balkaneinwohner gemacht. Boué liess sich jedoch nicht beeinflussen, obgleich seine Angaben bezüglich der Bewertung der nationalen Zusammensetzung und der Einwohnerzahl lange Zeit hindurch ein Stein des Anstosses für die späteren Balkanforscher waren. Die europäischen Mächte, welche an der sog. Orientfrage interessiert waren, verschmächten Boués statistische Angaben. Sie bedienten sich derjenigen ihrer eigenen Forscher, weil sie damals am besten ihren politischen Zielen entsprachten. Aus diesem Grunde fanden Boués ethnographische Forschungsresultate nur eine begrenzte Anwendungsmöglichkeit in der Praxis, weil sie für die europäische wissenschaftliche Öffentlichkeit nicht besonders erwünscht waren.

Die volle Grosse der Persönlichkeit Ami Boués zeigt sich in dem erfolgreichen Schaffen in den soeben genannten wissenschaftlichen Domänen auf der Balkanhalbinsel in einem Zeitabschnitt, in dem nur ganz begrenzte Arbeitsmöglichkeiten und Arbeitsbedingungen existieren. Die geistige Breite seiner Tätigkeit, die Objektivität und Wahrheitsliebe seiner Werke kommen gerade in unseren Tagen zum vollen Ausdruck. Sein Einfluss ist von so grosser Bedeutung, dass wir mit Boué zwei ganz entgegengesetzte Zeitabschnitte in der historischen Geografhie des Balkans abgrenzen können.

GEOGRAFSKI PREGLED
sv. XIII god. 1969.
Geografsko društvo BiH
Sarajevo

NEKI ASPEKTI PRIRODNO-GEOGRAFSKOG DETERMINIZMA U HEGELA

RADOVAN PAVIĆ

PRISTUP. Nastojanja da se na adekvatan način shvate i tretiraju problemi povezanosti i veće ili manje interakcije prirodne sredine i društvenog djelovanja, mnogobrojna su i često potječu još iz antičke prošlosti. Najprije filozofija, a od XIX st. i geografija bile su (i ostale) znanosti koje su sačinjavale najpovoljniji okvir za rješavanje navedenih pitanja. Pri tome treba istaknuti da ona izazivaju trajni interes što prvenstveno rezultira iz dviju činjenica — prvo, **za egzistenciju i razvoj primitivnih i nerazvijenih društava prirodna je sredina očito predstavljala okvir koji je trebalo savladati i koji je na određeni način bitno utjecao na tempo i pojavne oblike društvenog razvoja;** s druge strane, **u razvijenim i najrazvijenijim sredinama** problem se postavlja na sasvim drugačiji način — društvo je ovdje u mnogome već posve savladalo prirodne faktore (osim klime), ali time ujedno i bitno poremetilo prirodnu ravnotežu iz čega onda slijedi nužnost očuvanja prirodnog pejzaža i ravnoteže prirodnih faktora uopće. **(1)**

Poremećena prirodna ravnoteža, kao rezultat savlađivanja prirodnih činilaca, postavlja nove probleme i na specifičan način utječe na život suvremenog čovjeka.

Dok je u prvom slučaju navedeni odnos »čovjek-priroda« daleko direktniji i grublji, odnos koji zahvaća praktički sve strane života jedne ljudske zajednice, uključujući tu i dovođenje u pitanje i njene fizičke egzistencije, u drugom slučaju, taj se odnos neposredno odražava daleko manje, ili, tačnije, najčešće direktno uopće nije niti zamjetljiv, nego se prvenstveno izražava kroz probleme financijskog karaktera, jer zahvati na očuvanju prirode ravnoteže zahtijevaju velika financijska sredstva.

Razumljivo da je između ove dvije krajnje suprotnosti očito moguće uklopiti ostale, ne toliko ekstremne, primjere odnosa prirodne sredine i ljudskog društva i njegova rada.

U razmatranju navedenih pitanja, osobine fizičke sredine svodile su se najčešće na, tzv., geografske faktore, koji su bili izjednačavani samo sas vojom prirodno-geografskom komponentom. Kako suvremena gledanja odudaraju od naslijeđenih, za naša je razmatranja nužno podsjetiti i na novija shvaćanja. Naime, pod **geografskim faktorima danas shvaćamo kompleks bitno povezanih i međusobno utjecanih prirodnih i društvenih činilaca, koji se na određeni način manifestiraju u nekom prostoru, pejzažu ili regiji.** Ova nam je napomena potrebna stoga što se, praktički kod svih autora koji se bave navedenim pitanjima, radi o nerealnom izjednačavanju geografskih i prirodno-geografskih faktora. A kako se u tome beziznimno uvijek radi o: a) klimatsko-hidrografskom i vegetacijskom kompleksu, b) horizontalnoj i vertikalnoj raščlanjenosti i c) prostornom i geografskom položaju, smatramo da je najbolje, u skladu sa gledanjima u suvremenoj geografskoj znanosti, govoriti o prirodno-geografskim faktorima.

Odnos između čovjeka i prirodne sredine **(1a)** najčešće se razmatra u okviru pitanja o tzv., prirodno-geografskom determinizmu; takvo se gledanje najduže održalo pa je i danas dosta prošireno; pri tome nije na odmet odmah napomenuti da **doktrinu prirodno-geografskog determinizma danas najmanje zastupaju sami geografi i da ima najmanje geografski karakter.**

Prirodno-geografski determinizam zastupa shvaćanje po kome fizička sredina uvijek i u potpunosti određuje razvoj ljudskog društva; porijeklo i razvoj ove teze očito imaju svog korijena u čovjekovoj nemoći da savlada svoj prirodni okvir. Zato njeni zastupnici povezuju prirodno-geografski determinizam sa životom primitivnih zajednica, ali ne ostaju samo kod toga. Determinizam se razvio naročito u XIX st. — tada je on vezan uz izuzetno jaki razvoj prirodnih znanosti i početke modernog savlađivanja prirodne sredine. Sve bolje upoznavanje prirodnih faktora, interes za prirodne znanosti uz svijest o nemogućnosti da se totalno ovlada prirodom, razumljivo su rezultirali deterministićkim shvaćanjima. Pri tome se ujedno formiralo i gledanje prema kojem su faktori fizičke sredine, idući u prošlost, imali sve to veće značenje. Ova posljednja osobina — po kojoj prirodni faktori imaju različito značenje u različitim razdobljima — ukazuje na mogućnost određene evolucije i pozitivni aspekt navedene doktrine.

Neprihvatljivost teza prirodno-geografskog determinizma nije potrebno i posebno dokazivati; zato je razumljivo da su se ubrzo javila i suprotna gledanja za koja treba odmah istaknuti da nisu bila ništa manje ekstremna — radi se o, tzv. **socijalnom posibilizmu, (2)** koji predstavlja totalnu negaciju prirodno-geografskog determinizma. Prema tom shvaćanju, društveno djelovanje ima neograničene mogućnosti, ono može totalno prevladati probleme i utjecaje prirodnog miljea. Isto kao i u prvom slučaju, i, ova su nam gledanja neprihvatljiva; čak i onda kada tehnička dostignuća uklanjaju »nemoguće«, postoje ograničenja koja na sebe i te kako upozoravaju — ona su izražena, tzv. **ekonomističkim determinizmom,** što znači da tehničke mogućnosti imaju svoja ograničenja financijskog karaktera.

Spomenuti razlozi upućuju na to da pokušaj shvaćanja odnosa čovjeka i prirodne sredine moramo potražiti na drugim osnovicama — bliže nam je, dakako, stanovište **environmentalizma, (3)** koje se ne odlikuje toliko ekstremnim stavovima.Environmentalizam uzima u obzir samu okolinu koja, nesumnjivo, vrši određeni utjecaj na društveni život, odnosno predstavlja okvir čije poznavanje bitno pridonosi razumijevanju društvenih procesa i pojava u određenim vremenskim razdobljima. Time smo se konačno približili gledanjima koja karakteriziraju **dijalektička shvaćanja** odnosa fizičko-geografske sredine i društvenog djelovanja; očito, između ovih dviju pojava postoji određeni odnos koji se neprestano mijenja; prirodno-geografska sredina vrši znatan utjecaj na razvoj ljudskog društva; taj je razvoj određen razvojem proizvodnih snaga, ali ima za svoj životni okvir određenu prirodno-geografsku sredinu koja bitno utječe, modificira ili čak određuje različite pojavne oblike u razvoju ljudskog društva. Moguće je zato složiti se sa Milutinovićem kada kaže da »Prema tome, poznavanje geografskih uslova, iako ne objašnjava, ipak doprinosi u mnogome punijem poznavanju toga razvitka (tj. razvitka društva). Ispuštanje iz vida njihove uloge čini nepotpunom predstavom o društvenom razvitku, a naročito o uslovima nekih geografskih sredina i na pojedinim etapama razvitka društva«. **(4)**

Za razumijevanje navedene problematike, izuzetnu vrijednost predstavlja rad iz koga je uzet navedeni citat. Nažalost, među stručnjacima odgovarajućih društvenih znanosti (filozofija, sociologija, geografija) **(5)** taj rad nije dovoljno poznat — to je doktorska dizertacija M. M. Milutinovića pod naslovom »Geografski materijalizam«, obranjena 1956. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu. Ovaj kod nas najpotpuniji i izuzetno vrijedan prilog razmotrio je najrazličitije aspekte navedene problematike. **(6)**

HEGELOVA »FILOZOFIJA POVIJESTI«. **(7)** Jedan od najznačajnijih svjetskih filozofa G. W. F. Hegel također se u nekim svojim djelima bavio i pitanjem odnosa prirodne sredine i čovjeka, tj. odnosom »geografskih« osnova i svjetske povijesti. Ovakav nas interes nipošto ne začuđuje — »Neminovna i jasna veza između velikih tekovina prirodnih nauka i filozofske misli isto tako je uočljiva kao i veza između filozofske misli toga vremena i opšteg društvenog zbivanja...«. **(8)** Poznavanje prirodnih znanosti je nekada, a u novije vrijeme pogotovo, od XVIII st. činilo bitni sastavni dio filozofskog obrazovanja; mnogi su se novovjeki filozofi i sami bavili prirodnim znanostima pri čemu, istina, nisu morali ostaviti bitnih tragova; međutim, ovdje nam je važnije nešto drugo — **jasno se ispoljava potreba po kojoj je za totalno shvaćalje svijeta nužno poznavanje i prirodnih znanosti;** naravno da je u tome uključeno i poznavanje geografije koja je, prvenstveno ograničavajući se na fizičku geografiju, bila s pravom nekada svrstana u prirodne znanosti; **neki su filozofi i predavali fizičku geografiju. (9)**

Za naša razmatranja od posebnog su interesa Hegelovi tekstovi u njegovoj čuvenoj »Filozofiji povijesti«. Po svom obrazovanju Hegel je bio enciklopedijska ličnost — poznavao je, dakle, i prirodne znanosti, među njima i geografiju. God. 1801. habilitirao je radom »De orbitis planetarum«, što također, ukazuje na njegovu prirodno-znanstvenu orijentaciju. Hegelov interes za prirodne i prostorne faktore moguće je tražiti na više mjesta; njegova je filozofija podijeljena na logiku, filozofiju duha i filozofiju prirode — posljednju promatra i u »Enciklopediji filozofskih znanosti«, **(10)** ali — iako se bavi prostorom — tu nisu istaknute osobine koje bi imale prirodno-geografski karakter; ne govori se ni o prostornom rasporedu pojava, prirodno-geografskom determinizmu i sl.

Jedno od poglavlja svoje čuvene »Filozofije povijesti« Hegel je naslovio »Geografska osnova svjetske povijesti« (10a) (str. 86—110). Spomenuto poglavlje smatramo izuzetno značajnim, i ovaj je prilog posvećen pokušaju kritičke analize prvenstveno tog teksta.

Dakako da obrazovanje autora ovog napisa ne omogućava da kritički pristup nekim aspektima Hegelove filozofije bude onakav kao što je to, npr., E. Weil-ov u radu »Hegel i država;« na str. 17 Weil kaže: »...pogledajmo tekstove, pokušajno razumjeti što je Hegel rekao, što je htio reći...«. Analiza Hegelove »Filozofije povijesti« na ovom se mjestu temelji prvenstveno na pokušaju razumijevanja onog što je Hegel rekao. **(10b)** U nekim dijelovima »Filozofije povijesti« Hegel se manifestira **kao izraziti predstavnik prirodno-geografskog determinizma — determinizam nije u »Filozofiji povijesti« nešto što se samo usput spominje, nego nešto što predstavlja način gledanja i čemu se pridaje kauzalno značenje.** Pored toga, i sam Hegelov naslov, u kojem upozo-

rava na osnovicu, može govoriti, a skloniji smo isticanju da on sigurno i govori, o važnosti koju je sam Hegel pridavao tim sadržajima — bilo koja osnova povijesti, a pogotovo svjetske povijesti, mora imati veliko značenje. Stavljanje ovog poglavlja u »Uvod« ukazuje se da tekst ima nužnu propedeutički karakter bez kojega bi ostali sadržaji bili teško prihvatljivi ili, čak, teško razumljivi. Međutim, treba odmah upozoriti da se i u ostalim narednim dijelovima teksta Hegel više puta vraća konkretnim primjerima koji ilustriraju njegove prirodno-deterministične stavove; to je dobro vidljivo, npr., kada govori o osobinama duha u ravnicama monsunskih rijeka, na razvedenoj grčkoj obali i sl.

Navedeno očito upućuje da prirodno-geografski determinizam Hegela i poglavlje o geografskoj osnovici svjetske povijesti imaju suštinsko značenje u njegovom shvaćanju svjetske povijesti. Zato posebno začuđuju neki noviji prikazi tog djela u kojima uopće nema nikakvog osvrta na spomenuti način gledanja, odgovarajuće poglavlje i dijelove teksta. **(11)**

Iako je već i više filozofa prije Hegela (Aristotel, Montesquieu, Rousseau itd, itd.) isticalo značenje prirodnih faktora, tek je Hegel govorio o »geografskim« osnovama svjetske povijesti — međutim i u ovom se slučaju radi samo o prirodno-geografskim sadržajima, pa nam se u tom smislu Hegelova gledanja ne pokazuju kao odgovarajući napredak; međutim, ono što izdvajamo kao posebnu vrijednost jest činjenica da je sada prvi puta govoreno o značenju prirodno-geografskih činilaca, ne samo za pojedine aspekte društvenog života, nego i za čitavu svjetsku povijest; ipak, sam naslov »Geografska osnovica svjetske povijesti« čini nam se pomalo predimenzioniran — očito bi on trebalo da ima mnogobrojnije i raznolikije sadržaje — međutim, nerazvijenost geografskih disciplina i prirodnih znanosti, uopće, teško da je davala veće mogućnosti. **(12)** Zato tretman ovih sadržaja, i to u posebnom poglavlju i sa eksplicite navedenim naslovom, smatramo Hegelovom prednošću i zaslugom; već prve stranice njegova djela upućuju na važnost »fizičke prirode« i na način kako će se ta problematika tretirati.

> »Najprije moramo imati na umu, da se naš predmet, svjetska povijest, zbiva na duhovnome tlu. Svijet obuhvata u sebi fizičku i psihičku prirodu; fizička priroda također utječe na svjetsku povijest pa ćemo već na početku upozoriti na ove osnovne odnose određenja prirode«. (str. 33.).

Isto tako, u uvodu Hegel ističe i elemenat p r o s t o r a — kao što objava duha u vremenu predstavlja svjetsku povijest, tako je i objava duha u prostoru predstavljena prirodom; da bi se ideja izložila kao priroda, potreban je prostor.

> »Svjetska povijest, znamo dakle, jeste prema tome uopće izlaganje duha u vremenu, kao što sebe ideja kao priroda izlaže u prostoru«. (str. 79.).

Autor polazi »... od tvrdnje, da se u svjetskoj povijesti ideja duha pojavljuje u zbilji kao niz vanjskih likova, od kojih se svaki otkriva kao narod koji zbiljski egzistira. No strana te egzistencije pada isto tako u vrijeme kao i u prostor, ...« (str. 86.). I u daljim dijelovima teksta Hegel upozorava na prirodne faktore — prije razmatranja Starog svijeta, tj. pozornice svjetske povijesti, on smatra da treba upozoriti na »p r i r o d n e m o m e n t e« i »o d r e đ e n j a«:

> »Pošto smo svršili s Novim svijetom i snovima koji se vežu uza nj, prelazimo na Stari svijet, tj. na pozornicu svjetske povijesti, pa valja prije svega upozoriti na prirodne momente i prirodna određenja«. (str. 92.).

Isto tako, kad se radi o Africi, koja je »u sebe potisnuta zemlja«, Hegel će, objašnjavajući tu zatvorenost, u jednoj te istoj, i to relativno kratkoj rečenici, na dva mjesta istaknuti prirodno-geografske faktore — »Njezina zatvorenost ne leži samo u njezinoj tropskoj prirodi nego bitno i u njezinoj geografskoj kakvoći« (str. 96), u čemu Hegel prvenstveno misli na reljefne osobine i razvedenost Afrike. I onda kada u svojim razmatranjima Hegel konačno dolazi do prave pozornice svjetske povijesti, tj. do Azije kao ishodišta i Evrope kao završetka, on najprije izlaže ono što navodi kao geografsku osnovu Azije i Evrope (str. 102.).

Za antički Rim Hegel će također istaknuti da »Rimska se država geografski kao i historijski osniva na momentu nasilja.« (str. 261); slično vidimo i u slučaju Indije i Kine: »Što se prije svega tiče geografske strane vidimo Kitaj i Indiju kao tmurno razmišljanje duha u plodnim ravnicama...« (str. 156.).

Time upozoravamo na još jedan važan momenat — umjesto termina »prirodni uvjeti« ili »prirodna sredina« ili »prirodno-geografski činioci«, Hegel više puta eksplicite navodi, (po njegovom shvatanju) geografske aspekte pitanja; ovo višestruko ponavljanje određenog termina značajno je i zato jer se i time ukazuje na važnost toga faktora.

Elementi fizičke prirode i prostora izrazito su geografskog karaktera — značajno je uočavanje njihove uloge u svjetskoj povijesti; a bez deterministićkih implikacija ovakva su nam gledanja posve prihvatljiva. U navedenom citatu, koji karakterizira svjetsku povijest kao izlaganje duha u vremenu, valja upozoriti na još jednu značajnu činjenicu — iako dio prirode, prostor je i zasebna kategorija (»ideja se kao priroda izlaže u prostoru«) — očito se radi o dva odnosno više elemenata; na jednoj je strani skup prirodno-geografskih elemenata, a na drugoj sam prostor; takva su i suvremena gledanja — shvaćanje prostornih odnosa je posebnost koja paralelno egzistira sa ostalim elementima prirodno-geografske sredine.

***

Karakteristike Hegelovih deterministićkih shvaćanja moguće je uočiti u njegovom tretiranju više prirodno-geografskih elemenata. Nekoliko citata omogućit će nam da se približimo njegovom tretmanu prirodne sredine.

KLIMA. Isticanje klimatskih utjecaja zauzima svakako jedno od najistaknutijih mjesta. Klimatski je faktor, po Hegelu, najznačajniji kada se radi o tome da se označe i iz svjetske povijesti isključe one zone u kojima se ne mogu pojaviti i razviti svjetsko-povijesni narodi:

> »Prije svega treba da se sada ovdje osvrnemo na prirodnosti, koje bi se jedanput zauvijek imale isključiti iz svjetsko-povijesnog gibanja: u hladnoj i vrućoj zoni ne može biti tlo svjetsko-povijesnih naroda«. (str. 86). I dalje: »U krajnjim zonama čovjek ne može doći do slobodna kretanja, studen i vrućina ovdje su odveć moćne sile, a da bi dopuštale duhu da za sebe sagradi svijet« (str. 86.).

Jasno je vidljivo da su područja ekstremnih klima oni prostori gdje se ne mogu razviti povijesni narodi — ekstremno hladne i tople zone ujedno su sub — ili anekumene. Ovakvo je Hegelovo gledanje očito favoriziralo umjerenu zonu. Ako se podsjeti na njegovu ideju o pomicanju svjetske povi-

jesti od Istoka **(12a)** prema Zapadu, s tim da je upravo Evropa kraj svjetske povijesti, onda se, uz poznate Hegelove stavove o »urođenicima«, jasno ističe značenje prostora naseljenog bijelim stanovništvom. Hegel to konačno jasno izražava kada kaže:

> »Već Aristotel kaže: kad je nužda potrebe zadovoljena, čovjek se obraća općemu i višemu, međutim u onom ekstremu zona nužda nikada ne može prestati, čovjek je stalno upućen na to da svoju pažnju stalno upravlja na prirodu, na žarke zrake sunca i ledenu studen. Stoga je prava pozornica za svjetsku povijest umjerena zona, i to njezin sjeverni dio, jer se zemlja ovdje odnosi kontinentalno imajući široke grudi, kako kažu Grci« (str. 86—87.).

Dakle, pozornica svjetske povijesti ne samo da je locirana u umjerenu zonu, nego upravo u njezin sjeverni dio; a to jedino može biti Evropa koja između 40 i 60° N zauzima jednu od najvažnijih svjetskih ekumena i jedan od najvećih prostora umjerene klime uopće. A upravo u središtu te ekumene (oko 50° N) na povoljnom centralnom položaju, sa vezama i kontaktima i prema Atlantiku i azijskoj kopnenoj masi (Heartland), između evropskog sjevera i juga nalazi se Njemačka — uspoređujući prilike na Orijentu, u Grčkoj i Rimu, jedino su, po Hegelu, u germanskom svijetu svi slobodni; ovakvom lokacijom prave pozornice svjetske povijesti u umjerenu zonu u čijem središtu nije teško prepoznati položaj Njemačke, Hegel je očito bitno utjecao na kasnije njemačke geopolitičke teorije koje su naravno imale i rasne implikacije.

Razumljivo da nije potrebno i suviše upozoravati na neodrživost ovakvih shvaćanja — u razdoblju od 1943—1964. godine u svijetu su formirane 53 nove države i, osim Islanda i Koreje, one su sve locirane **izvan** umjerene zone. Kako su novooslobođene države postale i članice OUN, vidljivo je da se radi o dislokaciji, još ne svjetske moći, ali svakako o dislokaciji svjetskog utjecaja — očito se i narodi izvan umjerene zone sve više uključuju u svjetsku povijest.

HORIZONTALNA I VERTIKALNA RAZVEDENOST; ODNOS PREMA MORU, ULOGA RASTAVLJANJA I SPAJANJA. Postojanje i utjecaj obalske razvedenosti i značenje mora također ulaze u krug autorova interesa. Hegel posebno ističe značenje Sredozemnog mora koje je — po njemu — središte svjetske povijesti:

> »Naprotiv, Stari svijet, koji leži nasuprot Americi i koji je rastavljen od nje Atlanskim oceanom, probijen je dubokim zaljevom, Sredozemnim morem. Njegova tri kontinenta imaju bitan međusobni odnos i sačinjavaju totalitet. Njihova je odlika, da su poređani oko mora pa imaju lako središte komunikacije. Rijeke i mora ne valja, naime, smatrati kao nešto što rastavlja nego sjedinjuje...« »Sredozemno more sjedinjuje dakle ona tri kontinenta, pa je središte svjetske povijesti«. (str. 92.).
> I dalje: «Sredozemno more jeste srce Staroga svijeta, jer je to ono more, što ga uvjetuje i oživljava. Bez njega se ne bi mogla predočiti svjetska povijest, ona bi bila bez njega ono, što bi bio stari Rim ili Atena bez foruma gdje se sve sastajalo« (str. 92—93.).

Ovi su odlomci neobično značajni, jer ukazuju da neka Hegelova gledanja sasvim odgovaraju i modernim shvaćanjima. Prije svega govori se ovdje o tri kontinenta (Evropa, Azija, Afrika) koji »imaju bitan međusobni odnos i sačinjavaju totalitet«. Vidljivo je da **uz pojam kontinenata Hegel u suštini više ističe pojam mediteranskog životnog žarišta, a takva su žarišta upravo**

oni prostori koji su daleko važniji za organizaciju i razvijanje života nego li što pružaju okviri klasičnih pojmova i granica kontinenata. Takvo jedno životno žarište očito predstavlja sredozemni bazen. Najviše je to, svakako, dolazilo do izražaja u antičkoj epohi; ali bilo je značajno i u Hegelovo vrijeme — jer Turska je, osim azijskog Mediterana, zahvaćala i dijelove evropske i afričke sredozemne fasade; pored toga, Francuska je tada započela kolonijalna osvajanja u Sjevernoj Africi. Hegel, s pravom, u Sredozemlju vidi jedno veliko životno žarište:

> »Ovaj je dio (tj. Sjeverna Afrika) trebalo i morao se privući k Evropi, kao što su to Francuzi upravo sada sretno pokušali; on je poput Prednje Azije **(12b)** okrenut prema Evropi« (str. 97.).

Time je Hegel ujedno anticipirao i današnju situaciju u kojoj je Mediteran zaista postao izuzetno važno središte; prema njemu je upućena evropska litoralizacija; preko njega se održavaju gospodarske i političke veze; Sredozemlje je postalo i prostor vojnih napetosti koje se tiču svih pribrežnih zemalja.

Citat ukazuje na još jedno, posve suvremeno gledanje autora; radi se o pitanju granične i diobene funkcije tokova i morskih bazena — za veliko prostranstvo sjevernog Atlantika Hegel će reći da rastavlja Stari svijet od Amerike, ali zato Sredozemlje ima spojno značenje; **i za rijeke i mora Hegel ističe da ih treba promatrati u okviru njihove funkcije spajanja;** a takvo je i suvremeno gledanje — Američko je sredozemlje povezano upravo Karipskim morem a ne kontinentalnom prevlakom; istu ulogu ima evropski Mediteran; veliki riječni tokovi u suštini su nepogodni kao granične linije, jer, dok granice imaju diobeno značenje, velike plovne rijeke i njihove nizine imaju spojne funkcije. Ovo koncentraciono značenje velikih dolina, koje su ujedno i životne okosnice, i ulogu središnjih funkcija Sredozemlja, autor naglašava i nešto dalje. S tim u vezi treba istaknuti i ulogu reljefa — Hegel s pravom smatra da za razliku od vodenih površina, funkciju granice i rastavljanja ima samo reljef.

> »Rijeka dijeli krajeve jedne od drugih, ali još više čini to more, a čovjek je navikao da vodu smatra kao nešto što rastavlja. Naročito se u posljednje vrijeme tvrdilo, da bi države nužno trebale biti rastavljene prirodnim elementima. **(12c)** Naprotiv, valja uglavnom reći, da ništa ne sjedinjuje tako kao voda, jer zemlje nisu ništa drugo nego područja rijeka. Tako je Šleska dolina Odre, Češka i Saska dolina Labe, Egipat dolina Nila. S morem je isto tako kao što je već gore rečeno. Samo brda rastavljaju. Tako Pireneji posve određeno rastavljaju Španjolsku od Francuske. S Amerikom i Istočnom Indijom bili su Evropljani od njihova otkrića u neprekidnoj vezi, ali u unutrašnjost Afrike i Azije jedva su prodrli, jer je sastajanje na kopnu mnogo teže nego na vodi. Samo zato što je more, moglo je Sredozemno more biti središte«. (str. 94—95.).

I dalje:

> »More poziva čovjeka na osvajanje, na razbojstvo, ali isto tako na dobitak i sticanje. Kopno, dolinska ravnica fiksira čovjeka na zemlju...« (str. 95.).

Posljednji odlomak ponovno ukazuje na značenje koje je Hegel pridavao moru — krajem XIX st. i Amerikanac Mahan govoriti će o moru kao najvažnijem faktoru koji omogućava širenje svjetske moći. Veliko značenje koje je Hegel pridavao moru vidi se i iz činjenice da postoje i takovi prirodno-geografski elementi koji su uzdignuti do određenih »principa« — vrijedi to i za »princip mora« — jer narodi koji nisu usvojili to načelo mogu imati vezu sa daljom povijesti samo u slučaju ako su ih drugi otkrili i istražili:

»No kako su se narodi, koji stanuju u tim zemljama (Kitaj, Indija, Babilonija) zatvorili u sebe, a nisu usvojili princip mora, ili ga nisu usvojili samo u periodu svoga razvijanja, koje je upravo bilo u nastojanju, a ako su plovili po njemu pa je to ostalo bez utjecaja na njihovu kulturu, onda kod njih samo utoliko može da postoji veza sa daljom poviješću ukoliko su sami bili potraženi i istraženi« (str. 104.).

Zanimljivo je i Hegelovo isticanje da kopno odnosno dolinske ravnice fiksiraju čovjeka na zemlju — u takvim je uvjetima moglo najlakše doći do određenih **izolacionističkih** politika; odnosi se to prvenstveno na Kinu i SAD. Izolacionizam SAD upravo je porijeklom iz onog dijela državnog teritorija koji je dovoljno velik, u mnogome autarhičan, bez kontakta sa morem, a poklapa se sa jednom velikom ravnicom, koja je i ljude i njihova vanjsko-politička gledanja ograničila na izolacionističke okvire; odnosi se to na svojevrsni Heartland SAD u srednjem dijelu toka Mississippija.

Kontinentalnost odnosno maritimnost pojedinih krajeva i obalna razvedenost za Hegela su važni prirodno-geografski faktori koji utječu na karakter duha jednog naroda. Razlike su naročito izrazite kada se radi o uvjetima plodnih azijskih ravnica i sitne razvedenosti grčke obale. Hegel najprije određuje prvotni lokalitet kineske povijesti (str. 119) vezujući ga uz srednji Hoang u čemu jasno prepoznajemo ono što je kasnije nazvano regijom jezgre. Slijedeći citat jasno upućuje na utjecaj prirodnih faktora na stanje duha:

»Što se prije svega tiče geografske strane, vidimo Kitaj i Indiju kao tmurno razmišljanje duha u plodnim ravnicama, ali odijeljene od njih visoke gorske pojase i njihove horde koje lutaju naokolo. Narodi visina nisu kod svojega osvajanja promijenili duh ravnica nego su se sami obratili tome duhu«. (str. 166). Ali u Perziji, »Gorski su narodi pretegnuli sa svojim principom. Oba glavna dijela koja ovdje valja napomenuti jesu: sama perzijska visoravan i dolinske ravnice koje se pokoravaju narodima visina« (str. 166).

U ovakvim prilikama postojanje velikih ravnica »jednolični rod ništa ne poziva na neku promjenu jer njihov horizont pokazuje uvijek samo isti oblik« (str. 166). Na ovom mjestu nalazimo ne samo izrazite prirodno-geografske, nego i određene geopolitičke implikacije; različiti duh naroda ravnica i reljefnog okvira očito je posljedica prirodno-geografske sredine; »princip« planinskih naroda može pretegnuti nad »principom« nizinskih naroda, zbog čega su nomadi reljefnog okvira ekspanzivniji i vojnički jači.

Sasvim drugačije prilike Hegel nalazi u Grčkoj — ona je izuzetno razvedena i njezini su različiti dijelovi dobro povezani morem; prirodno-geografska diferenciranost općenito je velika i ne postoji nijedna velika dolina kao koncentraciono žarište; postojeća mnogostrukost i raznolikost sasvim odgovara »raznolikome načinu grčkih naroda i gipkosti grčkog duha«. (str. 211) Heterogenost je svakako bitna značajka grčkog duha (str. 213) — **jasno je izraženo kako su psihičke osobine jednog naroda u vezi sa geografskim osobinama prostora.** I izvorni Hegelov tekst jasno ukazuje na izložene karakteristike:

»Zemlja se sastoji od predjela, koji su na raznolik način razasuti po moru, od mnoštva otoka i čvrstog kopna, koje je samo nalik na otok. Samo uskim jezičkom vezan je s njime Peloponez; cijela je Grčka razrivena sa mnogo zaljeva. Sve je razdijeljeno na male partije, a ujedno je u lakom odnosu i vezi pomoću mora. U toj zemlji nalazimo brda, uske ravnice, male doline i rijeke; nema tamo velike rijeke i jednostavne dolinske nizine, nego je tlo oblikovano brdima i rijekama, a da se ne ističe ni jedna jedina veličanstvena masa. Mi ne nala-

zimo onu orijentalnu fizičku silu, nijednu rijeku kao Ganges, Indus itd. u kojih ravnicama jednolični rod ništa ne poziva na neku promjenu, jer njegov horizont pokazuje uvijek samo isti oblik. Naprotiv, nalazimo naskroz onu podijeljenost i mnogostrukost koja potpuno odgovara raznolikome načinu grčkih naroda i gipkosti grčkog duha«. (str. 211.).

Utjecaj raznolikosti i jednostavnosti prirodne sredine Hegel spominje još u jednoj prilici, kada je riječ o Arapima i Islamu:

»Muhamedovska je vjera nastala kod Arapa: ovdje je duh posve jednostavan, a smisao bezobličnoga je ovdje kod kuće, jer u ovim pustinjama nema ništa što bi se moglo oblikovati«. (str. 328).

Ako se Hegelov smisao bezobličnog shvati kao jednostavnost, neizdiferenciranost i jednolikost očito je to u vezi sa karakteristikama pustinjske fizičke sredine; jednostavni se duh nalazi u pustinjama; jednoličnost pustinjskog miljea na ogromnim prostorima, njegova nepromjenljivost bez obzira na godišnja doba, **(12d)** mogli su utjecati na spomenutu jednostavnost duha — »smisao bezobličnoga je ovdje kod kuće jer u ovim pustinjama nema ništa što bi se moglo oblikovati«.

Govoreći o Grčkoj, Hegel se dotiče i sadržaja koji imaju političko-geografski karakter; naime, grčke su demokracije moguće samo u malim državama (str. 236); ova veza između oblika vladavine i veličine teritorija predmet je interesa političke geografije. **(12e)** Dobro uočena velika raščlanjenost i geografska diferenciranost grčkog prostora sigurno je bila i faktor nekadašnje velike usitnjenosti na manje političke tvorevine definirane postojanjem više država-polisa.

Značenje koje je Hegel pridavao prirodno-geografskim faktorima u nekim se dijelovima teksta odnosi na reljefne karakteristike, koje se tretiraju kao određeni »principi«. **Reljef ima za Hegela sasvim opravdano granično i dioobeno značenje, ali je ponekad njegova uloga tolika da poprima karakter »principa« u nekim dijelovima svijeta.** Tako »... Afrika ima za glavni princip visoravan, Azija opreku riječnih područja prema visoravni, a Evropa izmiješanost ovih razlika« (str. 96). I dalje: »Gorski pojas planinskog kraja, gorje i riječne ravnice jesu ono što Aziju karakterizira fizikalno i duhovno« ...« U Evropi nemamo visoravni kao suprotnosti nizinama. Tri dijela Evrope imaju stoga jedan drugi određeni princip« (str. 104).

Zanemarujući prirodno determinističke implikacije ovih stavova — dobro se to vidi iz činjenice što reljef Azije može duhovno karakterizirati taj kontinent — navedeno nije lišeno osobina dobrog opažanja i karakterizacije životnog okvira koji ne može biti izostavljen niti u jednom kompleksnom razmatranju. Reljef Afrike zaista je u mnogome predstavljen visoravnima koje se strmo spuštaju prema obalama — to otežava prodor u njenu unutrašnjost; reljefno viša jezgra Heartlanda okružena je ravnicama — između jednog i drugog životnog žarišta zaista postoje ne samo prirodno-geografske nego i društveno-historijske suprotnosti; okolni dolinski prostor kao zona Rimlanda zaista je tradicionalno područje u kojem se sukobljavaju težnje i impulsi koji dolaze iz kontinentalne jezgre ili preko mora. **U Evropi, naprotiv, ne postoje tako oštre razlike u reljefu i karakteristikama životne sredine; važnije su osobine prijelaza — posljednja karakteristika sigurno je pridonijela boljoj povezanosti evropskog života i formiranju pojma evropskog zajedništva.**

SHVAĆANJA O GRANICAMA KONTINENATA. U posmatranju granica kontinenata Hegel ponekad zastupa zaista najsuvremenija gledanja — prvenstveno se to odnosi na granicu Afrike i Azije. Hegel, izgleda, ne zastupa ideju o granici na mjestu Sueske prevlake, nego je preteča današnjeg gledanja:

> »To, naime (tj. Afrika) nije povijesni kontinent, on nema da pokaže nikakovo gibanje i razvoj, a što se dogodilo na njemu, tj. na njegovu sjeveru, to pripada azijskom i evropskom svijetu«. (str. 102).

Granica, dakle, Afrike nije ni na Sueskoj prevlaci ni na obali Sredozemlja. S obzirom na historijski razvoj, bijelo stanovništvo i koncentraciono značenje Mediterana, sjeverni dio Afrike pripada Sredozemlju, a to znači i evropskom životnom žarištu. Granica prema jugu nalazi se očito na mjestu saharskog izolacionog tampona; zato nam nije čudno da Hegel i Ponilje uključuje u Aziju (str. 114).

Značajno je da su takva i današnja gledanja — funkcionalno-geografska podjela Afrike (koja je prihvaćena i u statističkim publikacijama) razlikuje Afriku sjeverno i Afriku južno od Sahare. I kad govori o Starom svijetu Hegel tu onda ubraja samo sjevernu Afriku — takvo je gledanje posve prihvatljivo; najveći dio Afrike južno od Sahare pripada u suštini Novom svijetu, jer njegovo upoznavanje i uključivanje u globalni život datira tek iz druge polovice i kraja XIX st. Kada govori o podjeli američkog kontinenta Hegel također pruža razloga da njegova gledanja dovedemo u vezu sa suvremenim shvaćanjima: »Kako je poznato Amerika se dijeli na dva dijela, koje doduše veže prevlaka, ali ona ipak nije dovela i do saobraćajne veze« (str. 89). Ono što je Hegel uočio već u prvoj polovici XIX st. vrijedi u mnogome još i danas. Panamska prevlaka nije niti danas faktor koji gospodarski i saobraćajno povezuje velika kopna na sjeveru i jugu; ta je povezanost ostvarena prvenstveno morskim a ne kontinentalnim putem; more je onaj faktor kojim se ostvaruju najvažnije gospodarske veze ovog prostora; zato je u suvremenoj toponomastici ova središnja zona s pravom nazvana Američko sredozemlje — more je ovdje faktor koji određuje njezine najvažnije geografske karakteristike i ostvaruje međukontinentalnu povezanost.

HEGELOVA ANTICIPACIJA IDEJA GLOBALNE STRATEGIJE I PODJELA SVIJETA. Među najvažnijim aspektima Hegelova prirodno-geografskig determinizma svakako nalazimo sadržaje koji su, izgleda, izvršili bitni utjecaj na neke od osnovnih zasada političke geografije i geopolitike vezane uz ideje globalne strategije. Značenje klime u tome je već spomenuto. **Hegel također ističe i ulogu tla, (13) iako ne u onako ekstremnom smislu kao što je to moguće naći u antičkoj mitologiji (mit o Anteju), kod Herodota, za koga zemlja »određuje bit svoga naroda«, (14)** ili kod polit-geografa Ratzela koji smatra da »Tlo upravlja sudbinom naroda sa slijepom brutalnošću«. **(15)** Iako Hegelova gledanja u tome nisu tako ekstremna, tlo ipak imade veliku važnost:

> »Nama nije do toga da upoznamo tlo kao vanjski lokal nego prirodni tip lokaliteta koji je u uskoj vezi s tipom i karakterom naroda, koji je sin takvog tla« (str. 86).

Hegelova razmatranja o geografskim razlikama u pojedinim dijelovima svijeta (prvenstveno u Aziji) takva su da nije moguće oteti se utisku o njihovom bitnom utjecaju na kasnije teoretske podjele svijeta u okviru koncepcija globalne strategije, **(16)** čiji se začeci, početkom XX st, vezuju uz britanskog

političara i geografa H. Mackindera. U svojoj podjeli Starog svijeta Hegel izdvaja 1) »bezvodnu visoravan«, 2) »ravne doline (zemlje prijelaza)« i 3) »obalnu zemlju.«

»Bezvodna visoravan sa njenim velikim stepama i ravnicama« uglavnom je neplodna, »u sebi zatvorena«, ali sposobna da iz sebe daje demografske impulse; vezano je to uz nomadsko stanovništvo koje se zbog različitih razloga može kretati prema rubnim prostorima; pojedini dijelovi ove kontinentalne zone imaju populacijska žarišta u velikim izdvojenim bazenima — centrifugalne tendencije ovdje nisu tako izražene kao na otvorenim visoravnima. Ovakve osobine jedne u sebi zatvorene visoravni sposobne da daje impulse prema vani, posve se poklapaju sa prostorom koji u teoretskoj Mackinderovoj globalno-strateškoj podjeli svijeta ima izuzetno značenje kao jedna od najvažnijih svjetskih geostrateških jezgri (Heartland). **(16a)**

»Ravne doline (zemlja prijelaza)« što ih presijecaju i navodnjavaju velike rijeke, po svojim osobinama i lokaciji, nedvosmisleno odgovaraju Mackinderovom unutrašnjem rubnom prstenu ili kasnijem Rimlandu. **»Obalna zemlja«** — neposredno je vezana uz more. Ovaj se prostor odnosi na pomorske zemlje Rimlanda. Taj treći dio ima najbolje veze sa ostalim svijetom.

Imajući u vidu ovako izuzetnu sličnost teritorijalne i funkcionalne podjele pojedinih dijelova svijeta kod Hegela i Mackindera, kao i značenje koje je Hegel pridavao pojedinim dijelovima u odnosu na svjetsku povijest nužno zaključujemo da je Mackinder očito poznavao »Filozofiju povijesti« i inspirirao se njome. **(17)** — izdvajanje i osobine Heartlanda i Rimlanda, što kod Hegela odgovara bezvodnoj visoravni i okolnim ravnim dolinama, suviše su slične a da bismo mogli isključiti odgovarajuće utjecaje Hegelova poglavlja »Geografska osnova svjetske povijesti«.

PROBLEM CENTRALNOG MJESTA, također sadrži u Hegelovim razmatranjima određene geografske aspekte. Iako se nalazi u središtu Apeninskog poluotoka, Rim, po Hegelu, ne može biti glavni grad Italije — »Rim doduše može biti središte za srednju i donju Italiju, ali samo umjetno i nasilno za zemlje koje su mu bile podložene u gornjoj Italiji. Rimska se država geografijski i historijska osniva na momentu nasilja«. (str. 261).

Ovo su razmatranja posve geografskog karaktera i u skladu sa suvremenim gledanjima — sam prostorni položaj (lokacija) Rima u centru talijanskog poluotoka ne mora ujedno imati i funkcionalno centralno značenje; ako se za Hegela rimska država geografski osniva i na momentu nasilja, onda u spomenutom geografskom aspektu vidimo dobro uočenu prirodno-geografsku diferenciranost — Hegel jasno ukazuje na to da «Lokalitet Italije ne predstavlja dakle jedinstvo prirode kao nilska dolina«; (str. 261)

Nejedinstvenost prirode Italije i momenat nasilja, o čemu govori Hegel, može se shvatiti na način da se samo silom, mogu držati na okupu različiti narodi Apeninskog poluotoka koji kao svoju životnu sredinu koriste njegove pojedine mikroregije međusobno relativno slabo povezane.

ZAKLJUČAK

Analiza Hegelova teksta iz njegove »Filozofije povijesti« i, posebno, poglavlja »Geografska osnova svjetske povijesti« omogućavaju nam da pokušamo dati i određene zaključke:

1. Hegel je nastojao da se filozofija razvija kao znanost — »Surađivati na tome da se filozofija više približi formi znanosti — cilju da bi mogla odbaciti svoje ime ljubavi prema znanju i da bi bila zbiljsko znanje — jest ono što sam ja sebi postavio«. **(18)** Ovakvo nastojanje, razumljivo, izaziva puno poštovanje. Međutim, moram odmah primijetiti da analiza nekih njegovih tekstova omogućava da ponekad jedino nastojanja prihvatimo sa respektom — rezultati mogu izazvati i drugačije reakcije.

2. Analizom utjecaja i značenja prirodno-geografskih faktora za razvoj svjetske povijesti, upotrebom termina »geografija« i »geografski« faktori, posvećivanjem čitavog jednog poglavlja sa toliko značajnim naslovom analizi navedenih pitanja, Hegel je očito pridonio kasnijoj afirmaciji geografskih disciplina.

3. Međutim, ne treba previdjeti i neke nepovoljne reperkusije — nekadašnja opravdana shvaćanja o geografiji kao pukoj deskripciji vrijede i u nekim dijelovima Hegelova teksta. Za mnoge je Hegelov autoritet na drugim područjima, kao i nedovoljno poznavanje stručnih i znanstvenih tekstova suvremene geografije, bio uzrokom da deskriptivni karakter njegova teksta shvate i kao opću karakteristiku geografskih disciplina. Niže navedeni citat može dobro ilustrirati karakter nabrajanja, neznanstvenost, naivnost, nefunkcionalnost i svu odbojnost i negativnosti jedne deskriptivne »geografije«. Ovaj će odlomak ujedno pokazati da preciznost nije uvijek bila odlika Hegelova stiha — inače nizinu Amazonije ne bi mogao karakterizirati stepskim osobinama:

> »Sjeverna Amerika pokazuje nam najprije duž svoje istočne obale širok obalni rub, iza kojega se proteže gorski lanac — modro gorje ili Apalasi, sjevernije Alegani. Rijeke, koje odavle izviru, navodnjavaju obalne zemlje, koje su od najveće koristi za sjevero-američke slobodne države, koje su ovdje prvobitno nastale. Iza onoga gorskog lanca teče, povezana golemim jezerima, od sjevera prema jugu, rijeka Lawrence, na kojoj leže sjeverne kolonije Kanade. Dalje zapadno nailazimo na bazen neizmjernoga Mississippija s riječnim područjima Missurija i Ohija, koje on prima, izlijevajući se potom u Meksički zaljev. Na zapadnoj strani ovoga područja nalazi se opet dugačak gorski lanac, koji se provlači kroz Meksiko i tjesnac od Paname, odvajajući pod imenom Anda ili Kordiljera cijelu zapadnu stranu Južne Amerike. Na taj način stvoreni obalni rub uži je i pruža manje mogućnosti nego onaj Sjeverne Amerike. Ovdje leže Peru i Čile. Na istočnoj strani teku prema istoku orijaške rijeke Orinoko i Amazonka. One stvaraju velike doline ali koje nijesu podesne za kulturne zemlje, jer su zapravo samo prostrane stepe. Prema jugu teče rijeka Rio de la Plata, koje pritoke imadu dijelom svoj izvor u Kordiljerima, dijelom pak u sjevernome zaravanku, koji područje rijeke Amazonke rastavlja od svojega. — Području rijeke Rio de la Plate pripadaju Brazilija i španjolske republike. Kolumbija je sjeverna obala zemlja Južne Amerike, a na njezinoj zapadnoj strani duž Anda utječe Magdalena u Karibijsko more.« (str. 89).

4) **U svojim postavkama Hegel se manifestira kao izraziti pristaša prirodno-geografskoga determinizma;** njegovi stavovi, doduše, nisu uvijek najekstremniji. Iako spominje značenje tla (teritorija), ne nalazimo nigdje stavo-

ve koji bi zagovarali ideju o nužnosti osvajanja životnog prostora. Ali na str. 91. navedenog Sonnenfeldovog prijevoda moguće je naći odlomak u kojem je ideja Lebensrauma jasno izražena **(19)** — naime, slobodni, nezauzeti prostori Sjeverne Amerike u području Mississippija omogućavaju kolonizaciju stanovništva, tako da nestaje napetosti koje se rađaju iz mogućnosti zadovoljavanja potreba velikog broja stanovnika na relativno malom prostoru, kao što je to slučaj u Evropi, »... jer u Evropi nema takvog prirodnog oticanja pučanstva unatoč svakom iseljavanju. Da su još egzistirale šume Germa — nije, ne bi nikada došlo do francuske revolucije«. Iako pristaša fizičko-geografskoga determinizma, Hegel ponekad zastupa i sasvim drugačija, daleko realnija i prihvatljivija gledanja — jer: »Prirodu ne valja ocijeniti ni previsoko ni prenisko«. (str. 86). Ipak, Hegela možemo smatrati za izrazitog predstavnika determinizma; ali, i bez obzira na to, Hegelovi su stavovi imali i pozitivnih reperkusija — ukazivanje na prirodno-geografske faktore mnoge je upućivalo na potrebu da se pronađu drugačiji i realniji odnosi između fizičkog okvira i ljudske djelatnosti. Konačno, dovelo je to do dijalektičkog gledanja o povezanosti prirodne osnovice i ljudskog rada. Ta se povezanost izražava u konkretnim prostorima, odnosno regijama, u pejzažu: on predstavlja vidljivi i materijalizirani izraz interakcije fizičkog miljea i ljudske aktivnosti. Iz navedenog je vidljivo da prirodno-geografski determinizam više ne odgovara suvremenim geografskim gledanjima; također se najmanje determinista može naći među geografima.

5) **Hegel je, izgleda, bitno utjecao i na formiranje kasnijih neprihvatljivih geopolitičkih zasada** — prvenstveno se to odnosi na lokaciju pozornice svjetske povijesti, na sjeverni dio umjerene zone u kojoj se nalazi Njemačka; Germani, po Hegelu, raspolažu nagonom »da sebi potraže druga obitavališta« (str. 320); njihovo je »Određenje« (tj. germanskih naroda) da budu nosioci kršćanskog principa« (str. 315); njihov se etnikum nalazi u šumskom prostoru — »One su šume uvijek važile kao obitavališta slobodnih naroda...« (str. 320). Očito sve ovo predstavlja elemente koji su mogli biti, a najvjerovatnije su i korišteni u formiranju gledanja njemačke geopolitičke škole.

6) **Veliki utjecaj izvršio je Hegel na formiranje Mackinderovih gledanja** — njegov Heartland i unutrašnji prsten (kasniji Rimland), po svojoj lokaciji i osobinama praktički posve odgovaraju Hegelovoj bezvodnoj visoravni i zemljama prijelaza.

7) Bitna je karakteristika Hegelove interpretacije prirodno-geografskih faktora stalno osciliranje između posve neadekvatnih ili, pak, prihvatljivih stavova. S jedne strane izraziti determinist ističe da prirodu ne treba ocijeniti previsoko; dok s druge strane opisna geografija ima svoj pendant u izuzetnim sadržajima funkcionalnih karakteristika, što odgovara suvremenim geografskim gledanjima (značenje mora, spojno a ne diobeno značenje tokova, granice kontinenata itd.).

8) Lociranje svjetskog duha u tačno određene prostore zemljine površine, utjecaj prirodno-geografskog okvira na karakteristike duha pojedinih naroda i sl. ukazuju i na određene materijalističke aspekte u Hegelovim pokušajima shvaćanja tokova svjetske povijesti.

Bilješke

1 U tom je smislu dovoljno upozoriti na značenje koje se danas u SAD — i to na najvišim državnim nivoima — pridaje tom pitanju.

1a Prirodno-geografska ili fizičko-geografska sredina; prirodni ili fizički milje.

2 U geografiji je ideje prirodno-geografskog determinizma razvila naročito njemačka škola; prvu reakciju predstavljala je francuska posibilistička škola početkom XX st.

3 Environment (engl.) — okolina, sredina.

4 Dr M. Milutinović: »Geografski materijalizam« (»Istorijski institut« NR Crne Gore Titograd, 1957, str. 256).

5 Geografija se danas smatra društvenom znanošću, iako neke njezine discipline analitičkog karaktera posve pripadaju prirodnim znanostima. U kompleksnom promatranju regionalnih karakteristika nužno su zastupljeni i prirodnoslovni i društveni aspekti — time geografija bitno pridonosi uklanjanju jaza između prirodnih i društvenih znanosti.

6 Izvjesnu pažnju informativnog karaktera posvetio je problemima determinizma i autor u radovima: R. P a v i ć: »Politička geografija — razvoj i suvremeno značenje«, (»Politička misao«, br. 3, Zagreb, 1965.) i »Problemi geopolitičkih deformacija«, (»Geografski pregled«, VIII—IX, Sarajevo, 1964/65.) Od novijih radova također treba spomenuti i knjigu dr J. Kolakovića (»Historija političkih doktrina«, — I knjiga, Sisak 1969.) u kojoj se na više mjesta govori o povezanosti prirodno-geografske osnovice i društvene nadgradnje.

7 Ovaj je rad napisan na osnovi analize teksta onako kako je on objavljen u prijevodu V. D. Sonnenfelda (G. W. Hegel: »Filozofija povijesti«, »Kultura«, Zagreb, 1951.)

8 Dr A. V a j s: »Razvitak civilizacije« (»Visoka škola političkih nauka«, Beograd, 1965. str. 172); misli se na filozofiju XVII i XVIII st.

9 Uz filozofiju i antropologiju I. Kant je predavao i fizičku geografiju (V. Filipović: »Klasični njemački idealizam«, »Matica hrvatska«, Zagreb, 1962. str. 16.)

10 G. W. H e g e l: »Enciklopedija filozofskih znanosti« (»V. Masleša«, Sarajevo, 1965.)

10a I. Lenjin je upozorio na karakterističan naslov poglavlja »Geografska osnova svjetske povijesti«, (V. I. Lenjin: »Filozofske sveske«, »Izabrana dela«, tom 15. »Kultura«, Beograd 1960, str. 300).

10b E. Weil: »Hegel i država« (»V. Masleša«, Sarajevo 1968, prijevod Z. Posavec).

11 Prikaz V. Simeunovića u »Pregledu«, br. 4, Sarajevo, 1967, str. 404—409.

12 Glavno Humboldtovo djelo (»Kosmos«, Sv. I—V) pojavilo se u razdoblju od 1845—1862. godine, dakle poslije Hegelove smrti.

12a Iz povijesne Azije isključen je i Sibir, dakako zbog klimatskih razloga. Značenje klimatskih faktora kod različitih autora opširnije obrađuje Milutinović u spomenutom djelu. Ali, moguće je ovdje dodati još jedan zanimljivi primjer kako je i Konfucije (551—479 god. p. n. e) uočavao razlike u karakteru naroda sjevernih i južnih zemalja, koje, očito, prvenstveno rezultiraju iz klimatskih razloga (»Da li misliš na snagu karaktera naroda južnih zemalja ili na jačinu karaktera naroda severnih zemalja; ili misliš na snagu karaktera tvog tipa? Biti strpljiv i nježan, spreman da poučiš, da zlo ne uzvratiš zlim; to je snaga karaktera naroda južnih zemalja. To je idealno mesto za moralnog čoveka. Biti pod oružjem i suočiti se sa smrću bez žaljenja, to je snaga karaktera naroda severnih zemalja«. — (»Laoce, Konfucije, Čuangce — izabrani spisi«, »Prosveta«, Beograd 1964. Izbor, prevod i predgovor S. Brkića, str. 171).

12b Hegel upotrebljava klasične i kolonijalne, a ne geografske nazive — zato i govori o »Prednjoj« i »Stražnjoj« Aziji itd.

12d Sekularne klimatske varijacije koje su prvenstveno zahvaćale rubne pustinjske prostore, ovdje nije potrebno uzeti u obzir.

12c Ovaj je detalj očito dobro došao kasnijim njemačkim geopolitičarima u njihovom insistiranju na prirodnim granicama.

12e Ovaj odlomak uočava i Lenjin (V. I. Lenjin, op. cit. str. 302).

13 Tlo u smislu teritorija, odnosno vezanosti uz određeni konkretni prostor i njegove prirodno-geografske osebine i historijsko značenje u životu jednog naroda.

14 M. M. Milutinović, op. cit. str. 95.

15 idem, op. cit. str. 109.

16 Pod pojmom globalne strategije shvaćamo ovdje odnose velikih sila na koje su utjecali prostorni raspored i strateške prednosti tih sila, odnosno nedostaci, ovisno o prirodno-geografskim karakteristikama.

16a Hegel također ističe i buduće veliko značenje Rusije — očito je i to moglo utjecati na Mackinderova gledanja (E. Weil, op. cit, str. 107).

17 Prvo izdanje je izašlo u Berlinu 1837. god., a čuveni Mackinderov članak »The geographical privot of history« objavljen je 1904. god.

18 V. Filipović, op. cit. str. 243.

19 I na ovaj odlomak upozorava Lenjin (V. I. Lenjin, op. cit. str. 300).

Zusammenfassung

EINIGE ASPEKTE DES NATURGEOGRAPHISCHEN DETERMINISMUS BEI HEGEL

RADOVAN PAVIĆ

Die Bemühungen auf adäquate Weise die Probleme von Verbundenheit und Interaktion zwischen natürlicher Umgebung und gesellschaftlichen Handels zu erfassen und behandeln sind langwierig und verschiedenartig. Vor allem schliessen sie die Betrachtung der Probleme des s. g. naturgeographischen Determinismus, des sozialen Possibilismus, des Environmentalismus, des dialektischen Zuganges und des ökonomistischen Determinismus ein.

In diesem Sinne sind besonders interessant Hegels Betrachtungen aus seiner »Philosophie der Geschichte«, eigentlich genauer gesagt, Abschnitte aus der »Geographischen Grundlage der Weltgeschichte«. Seinen Standpunkten nach manifestiert sich Hegel meist als ausgesprochener naturgeographischer Determinist, was, natürlich, nach heutiger geographischer Ansicht unannehmbar ist.

Ungeachtet dessen sind Hegels Aufstellungen doch bedeutend und interessant aus dem Grunde, dass er, mit mehr oder veniger Erfolg, den Versuch nachte die Elemente der Verbundenheit und des Einflusses der naturgeographischen Grundlage und der gesellschaftlichen (historischen) Wirklichkeit herauszufinden. In geographischem Sinne ist das äusserst wichtig, weil es auf die Bedeutung von Raum und natürlicher Bestimmungen aufmerksam macht.

Nach Hegel spielt das Klima eine besonders wichtige Rolle — zu kalte oder zu warme Zonen schliessen die Möglichkeit aus, dass sich da eine Weltgeschichte hätte entwickeln können. Hegel macht ebenso aufmerksam auf die gesellschaftliche Bedeutung der horizontalen und vertikalen Uferentwickeltheit und die Beziehungen zu der See; indem er eben die Rolle von Trennung und Zusammengesetzheit der Meeresbecken und Flussgebiete betrachtet, nähert sich Hegel den heutigen Anschauungen.

Besondere Bedeutung hat für Hegel die Rolle des Reliefs — es hat wesentlichen Einfluss auf die gesellschaftliche Wirklichkeit und kann in einzelnen Kontinenten soger zum bestimmenden Prinzip werden, kann sie nicht nur physisch, sondern auch geistig charakterisieren.

Hegel ist in seinen Betrachtungen interessant auch nach der modernen Auffassung der Kontinentengrenzen, und insbesondere nach seiner Ideenantizipation der Globalstrategie und der globalen Weltteilung, vorin er einen ganz eigenartigen Vorgänger des Briten Mackinder darstellt. Zum Schluss mag auch noch Hegels Betrachtung über das Problem der Zentralpunkte erwähnt sein, was dem heutigen Trätment ebenfalls nahe steht.

Mit seinem Interesse für naturgeographische Faktoren ist Hegel mehrfach bedeutend — er machte auf die Notwendigkeit des Kennens und der Wertung der naturgeographischen Grundlage aufmerksam und damit stellte er sich unter diejenigen, die Bahnbrecher waren, indem sie später realer und annehmbarer die Beziehungen zwischen der physischen Umgebung und der gesellschaftlichen Wirklichkeit auf dialektische Weise behandelten; and ererseits wurden die Extremität seiner Anschauungen und der deskriptive Charakter von Hegels »Geographie« zum Schaden für die Entwicklung der geographischen Wissenschaften; durch das Hervorheben der Wichtigkeit von Territorium und Boden jedoch, als auch durch die Bedeutung der nördlichen gemässigten Zone für die Weltgeschichte, hatte Hegel vielfach reaktionären Ansichten der deutschen geopolitischen Schule den Weg geebnet; er hatte, sehr wahrscheinlich, auch auf Mackinders globale Weltteilung Einfluss gehabt; andererseits hatte sich Hegel in einer ganzen Reihe von seinen Standpunkten den gegenwärtigen geographischen Anschauungen (Probleme der Brennpunkte des Lebens, Grenzen der Kontinente, der gebundenen Bedeutung der Wasserläufe u. s. w.) genähert.

Das Wahrnehmen all dieser verschiedenartiger Aspekte von Hegels Anschauungen ist vor allem aus zwei Gründen notwendig — wenn die Entwicklung der Geographie im allgemeinen behandelt wird (und insbesondere die politische Geographie), als auch dann, wenn man die Notwendigkeit illustrieren will, dass man auch bei der gegenwärtigen Betrachtung einzelner gesellschaftlicher Vorgänge auch adäquate Grundlagen ihrer Verbundenheit mit naturgeographischem Ambient hineinbringen sollte.

GEOGRAFSKI PREGLED
sv. XIII god. 1969.
Geografsko društvo BiH
Sarajevo

PRAČA

Prilog poznavanju naselja u Bosni i Hercegovini

NATALIJA MASTILO

UVOD

Prača, varošica u dolini istoimene rijeke u jugoistočnoj Bosni, danas je malo lokalno središte za grupu naselja koja joj po svom geografskom položaju, a, donekle, i po tradiciji gravitiraju. No, ona ipak spada u red onih naših naselja koja mnogim aspektima svoje geografske stvarnosti i, naročito, svojom zanimljivom evolucijom zaslužuju da budu predmet posebnih istraživanja i razmatranja.

Prača je u svom razvoju bilježila i značajne domete i desperatne padove, pa takvom svojom sudbinom potvrđuje istinu da i lokalni i regionalni značaj jednog naselja zavise od njegovih funkcija u prostoru, da se kroz naselje odražava vrijednost prostora koja, inače, istorijski posmatrano, može da bude promjenljiva.

Neke karakteristike lokalnog topografskog položaja koje su, u ovom slučaju, s gledišta potreba savremenog prometa, nepovoljne ili manje povoljne, nisu se ispoljile kao smetnja u vrijeme karavanskog prometa i trgovine. Naprotiv. Putevi koji su vodili dolinom rijeke Prače u svim pravcima bili su kroz cijeli srednji vijek, uključujući tu i turski period, značajan fragment u sistemu saobraćajnica, od kojih su neke imale i širi regionalni značaj.

U vrijeme najvećeg prosperiteta srednjovjekovne bosanske države dolina rijeke Prače ulazila je u sastav boračke župe, krajnje bosanske župe na jugoistoku. Utvrđeni grad Borač, čije su se ruševine do danas sačuvale na 1,5 km zapadno od željezničke stanice Mesići — Rogatica, a 1 km jugozapadno od sela Varošišta, ležao je tada u žarištu važnih i razgranatih karavanskih puteva i bio centar značajne privredne djelatnosti (**1**, 43). Prača je tada bila trg, jedan od najrazvijenijih u Bosni, preko koga se obavljao znatan dio trgovine olovom, solju i, u manjoj mjeri, drugim vrstama robe, u prvom redu trgovine čiji su inspiratori i organizatori bili Dubrovčani.

Na ovom prostoru ukrštao se jedan krak bosanskog druma, jednog od veoma važnih unutrašnjih puteva na Balkanskom poluostrvu, sa trgovačkim putem koji je vodio iz Dubrovnika za Foču i Goražde i, dalje, za Višegrad.

Pomenuta varijanta bosanskog druma vodila je kroz kanjone Miljacke i Prače preko varošice Prače za Goražde, te preko Čajniča i Prijepolja za Sjenicu. Značaj ovoga puta proisticao je iz okolnosti da je on spajao ne samo doline Bosne i Drine, nego i mnogo udaljenije oblasti: Jadransko more na jednoj, a sjeverne, središnje i istočne dijelove Balkanskog poluostrva na drugoj strani (2, 190).

U vrijeme vladavine Turaka prometni značaj pomenutih puteva nije opao. Njima se i dalje obavljala karavanska trgovina, a poslužili su i potrebama turske politike i strategije.

Naslijeđenu mrežu komunikacija popunile su i nekolike saobraćajnice sagrađene u ovo vrijeme. Putem koji je vodio od sela Jelovci preko Carevih Voda na selo i rijeku Gračanicu, išao niz rijeku na sela Nepravdiće, Prutine i, napokon, za Dobrače, dolina Prače bila je vezana i sa drugom varijantom bosanskog druma, onom koja je vodila preko Glasinca, za Rogaticu, Višegrad i dalje.

Od značaja je bio i tzv. Hercegovački put, kojim se iz Hercegovine dolazilo u Praču, a iz Prače preko sela Ponora u Jakšin Do, Sokolac i, dalje, za istočnu Bosnu. Ovim putem su prolazile kiridžije Here i stočari koji su sa stokom išli u Posavinu na prezimu, a tim putem su išli i kad bi se kretali na prehranu u žitorodnije krajeve (2, 192).

U ovo vrijeme Prača je bila prvo konačište za trgovce koji su putovali iz Sarajeva u Carigrad, a takođe i značajno tržište, što potvrđuju imena nekih lokaliteta, npr. Bakalovina.

Prometni značaj ovog područja došao je do izražaja i u novije vrijeme, osobito u doba izgradnje prvih željezničkih pruga u našoj zemlji. Prača postaje značajnija željeznička stanica na strategijski važnoj pruzi Sarajevo—Višegrad, izgrađenoj početkom 20-og vijeka.

Iako dolina rijeke Prače i naselja koja su se u njoj razvila kao važni prometni punktovi igraju izvjesnu ulogu i danas, a stari putevi još uvijek služe lokalnom saobraćaju, ipak je njihov značaj, u odnosu na ranija razdoblja, opao. I ne samo to: ovo područje zaobišla su i mnoga od onih privrednih kretanja, koja su nekim drugim krajevima u Republici donijela značajan prosperitet u godinama poslije drugog svjetskog rata. Otud i savremeni nepovoljan razvoj naselja Prača, koji se, u najboljem slučaju, može nazvati stagnacijom, a koji rezultira veoma nepovoljnim ekonomskim statusom mjesta. Umanjivanje prometnog značaja mjesta nije, naravno, jedini uzrok njegovog nepovoljnog razvoja u novijem vremenu. Radi se i o njegovoj nedovoljnoj ekonomskoj razvijenosti uopšte, o nedovoljnoj prosvijećenosti stanovništva i dr.

Danas Prača, naselje koje je posljednjim zvaničnim popisom stanovništva kod nas, onim iz 1961. god., označeno kao mješovito, ima nešto preko hiljadu stanovnika i tek treba da čeka snažnije impulse za svoj razvoj.

NEKE ODLIKE PRIRODNE SREDINE PODRUČJA PRAČE

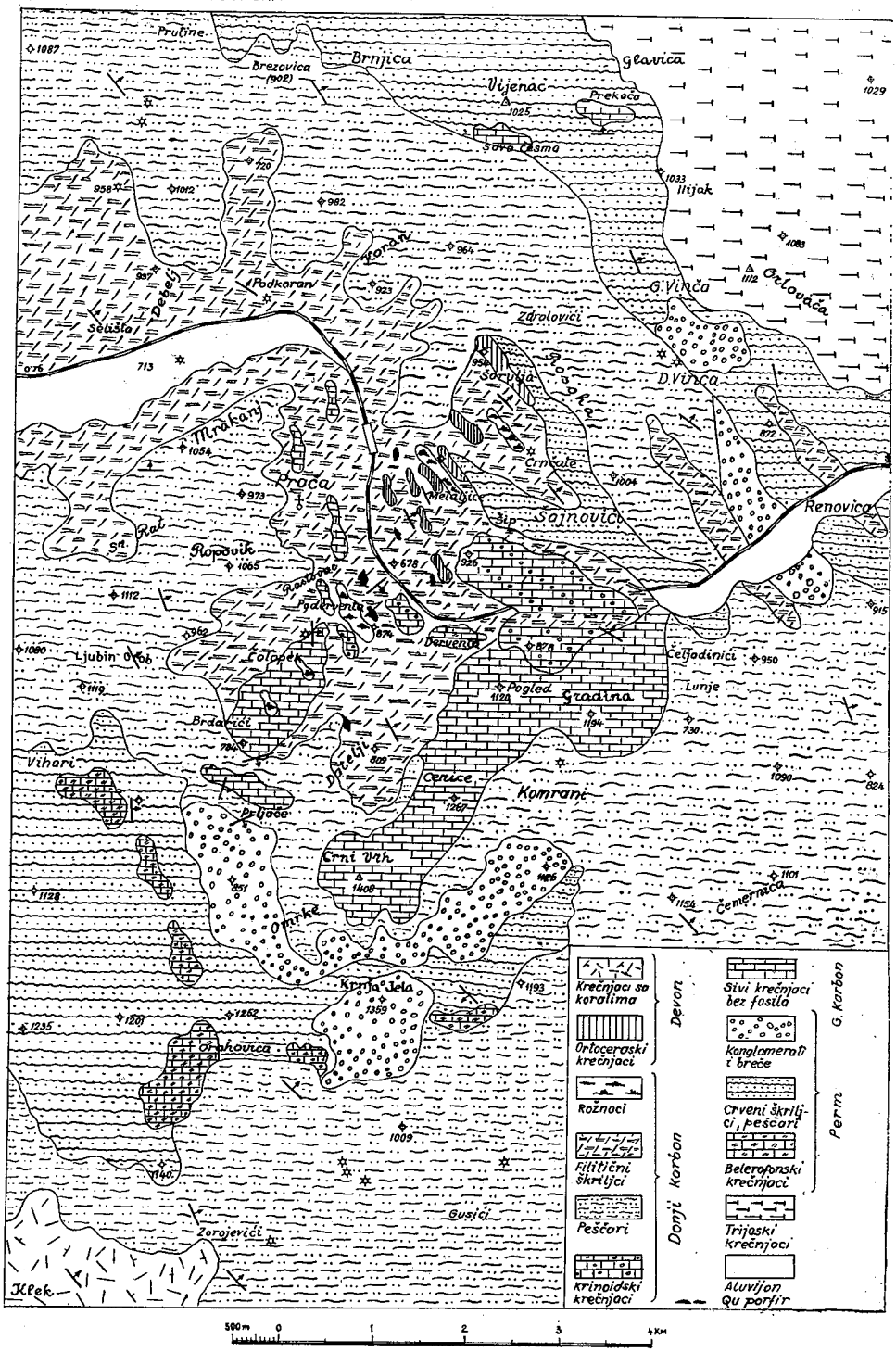
Geološki sastav i morfološke karakteristike

Za razumijevanje nekih aspekata prirodne sredine i društvenog razvoja, potrebno je sagledati i položaj mjesta u dolini Prače i u jugoistočnoj Bosni uopšte.

Dolina rijeke Prače sa svih strana je prirodno ograničena uzvišenjima koja je odvajaju od gornjeg Podrinja na jugu, višegradskog proširenja na istoku, glasinačke visoravni na sjeveru, te paljanske površi na za-

GEOLOŠKA KARTA OKOLINE PRAČE

AUTOR: V. KOSTIĆ-PODGORSKA

padu. Ona je, u znatnoj mjeri, prirodno izolovana, što, uz odsustvo frekventnijih komunikacija, utiče nepovoljno na savremeni razvoj naselja u dolini.

Sama varošica Prača smještena je u najznačajnijem eroziono-denudacionom proširenju doline rijeke, na nadmorskoj visini od 692 metra. Da uzgred napomenemo, samo još polje kod Renovice ima karakter značajnijeg dolinskog proširenja, dok je ono kod Mesića znatno manje.

Područje Prače i njene najbliže okoline je tipičan planinski predio karaktera sredogorja. Pomenuto proširenje oko Prače okruženo je sa sjevera Koranom (929 m), na istoku Raso(j)om — 1004 m (na karti 1:50.000 pogrešno označena kao Rosoha), na jugoistoku Pavlovcem (816 m), na jugu Pogledom (1120 m) i Rastovcem (678 m), a na zapadu Popovikom-Bukvikom (1065 m) i Mrakanjem (1054 m).

Po svojoj geotektonskoj strukturi i sastavu predio oko Prače je dio prostranog paleozojskog područja jugoistočne Bosne. Najstariji dijelovi ovih paleozojskih stijena, koje inače pripadaju najmlađem paleozoiku, tj. karbonu i permu, protežu se dolinama Prače i njenih glavnih pritoka u neprekinutom nizu sve do Renovice. To su često filiti i grauvakni škriljci, dok su najrasprostranjeniji pješčari čija moćnost dostiže i do 2.000 metara. U neposrednoj okolini mjesta Prače česte su i pojave konglomerata, pokrivenih ponekad škriljastim crvenim pješčarima, a zatim i krečnjaka. Krečnjaci, najviši paleozojski član u ovom području, javljaju se u vidu manjih ili većih pokrova i gnijezda zaostalih od erozije **(3,** 320). Najmlađe tvorevine predstavljaju aluvijalni nanosi u eroziono-denudacionom proširenju kod Prače, zastupljeni glinovitim i laporovitim talozima. Sporadično se javljaju i trijaski krečnjaci u vidu gnijezda ili krpa.

Područje oko Prače ima izrazito nabornu tektoniku. U neposrednoj okolini mjesta česti su veoma dislokovani odjeljci, prelomi. Za jednu dislokacionu zonu vezana je i pojava mineralnih vrela — jednog željezovitog kiseljaka na livadi Mihalj, oko 60 metara iznad mjesta, i dvaju na lokalitetu Voznica. Ovo rasjedanje je isključivo lokalnog karaktera. Inače, u tektonici paleozoika jugoistočne Bosne, u cijelom njegovom prostiranju od Prače preko Goražda do Foče, preovlađujući su rezultati nabiranja sa, pretežno, dinarskim pružanjem nabornih osa **(3,** 368).

Iako se dolina Prače odlikuje znatnim visinskim razlikama na relativno kratkim rastojanjima, pejzaži ostavljaju utisak pitomosti. Blago zaobljena uzvišenja predstavljaju frapantnu suprotnost strmim odsjecima i grebenima karakterističnim za susjedne krečnjačke terene.

Klimatske i biogeografske odlike

Sistemska meteorološka osmatranja i mjerenja vršila je, početkom ovoga vijeka, žandarmerijska stanica u Prači i na osnovu njih date su i desetogodišnje srednje vrijednosti za period od 1901. do 1910. godine. Kako docnije nisu vršena bilo kakva kompleksnija osmatranja (jedino je kišomjerna stanica davala, između dva rata, podatke ograničenog značaja), podaci za navedeni period poslužili su i prilikom ovog određivanja klimatskih karakteristika mjesta i njegove najbliže okoline. **(4)**

Područje Prače ima planinsku klimu s oštrim zimama i umjereno toplim ljetima. To se može zaključiti i iz uvida u grafikon srednjih mjesečnih temperatura:

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Srednja god. tem.
Prača	—4,9	—1,3	2,9	7,2	12,1	14,9	16,6	16,3	12,6	8,8	2,6	0,3	7,3

Niska januarska temperatura posljedica je kako znatne nadmorske visine, tako i orografskih prilika — predio oko Prače ima karakter zatvorene planinske kotline, zbog čega su česte pojave temperaturnih inverzija.

Sljedeći grafikon pokazuje srednje temperature za pojedina godišnja doba:

	Proljeće	Ljeto	Jesen	Zima
Prača	7,4°C	15,9°C	8,0°C	—2,0°C

Temperature proljeća i jeseni nisu suviše niske. Jesen je relativno topla zato što preovlađuju jugozapadni vjetrovi, no vrijednost ove pojave umanjuju česte naoblake praćene kišama.

Za Praču je karakterističan ravnomjeran raspored padavina po mjesecima:

Mjesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Svega
Milimetara	49	53	78	54	82	93	67	59	73	93	100	78	879

Najvlažnije godišnje doba je jesen — 226 mm (prema 219 mm u ljeto, 214 mm u proljeće i 180 mm zimi). Snijeg pada od septembra do maja, s tim što su snježne padavine najobilnije u decembru, januaru i februaru. Za ljeto su karakteristične pljuskovite padavine. Ukupan broj dana s padavinama vidi se iz sljedećeg grafikona:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Svega
7,0	8,3	9,4	9,7	11,1	11,8	9,2	6,5	8,0	11,3	9,1	10,4	111,8

Magle ima u svim mjesecima. Ukupan broj dana s maglom iznosi 102,3. Najviše je ima u oktobru (16, 3), zatim u septembru (14, 2) i avgustu — 12,6 dana. Obilje magle u jesen stoji, vjerovatno, u vezi s temperaturnim inverzijama. Ljeti i u jesen javlja se nad rijekom i iznad vlažnih livada, a zimi nad nezaleđenom vodom.

Područje je vrlo vjetrovito. U jesen preovladavaju jugozapadni vjetrovi, koji donose tople vazdušne mase. Oni duvaju i ljeti. U oba slučaja donose obilnu kišu, a javljaju se i zimi kada donose vlažan snijeg s mećavom. Zimi duvaju sjeverni vjetrovi, ali znatno ublaženi okolnim šumovitim gorjima.

Predio oko Prače pripada pojasu mješovitih šuma, vezanih, pretežno, za pepeljasta tla, a, donekle, i za šumske mrkuše. Bukva (Fagus silvatica) je naj-

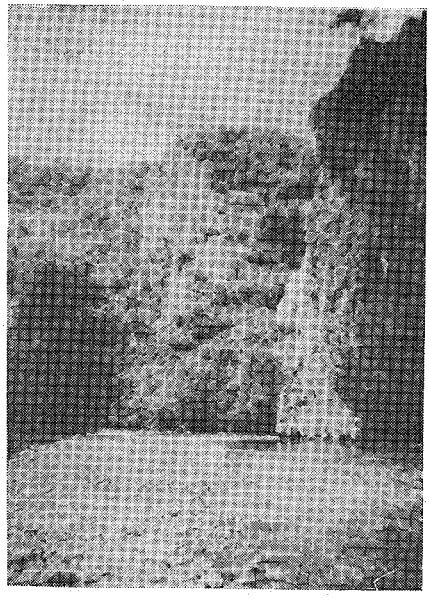
rasprostranjenija vrsta, naročito u području Mrakanja i Popovika-Bukovika. Hrast (Quercus sessilis), bijeli grab (Carpinus betunis), divlja kruška (Pirus piraster), takođe su znatno rasprostranjeni, kao i šikara (ljeskovina, grab, trnje).

Hidrografske prilike

Paleozojsko područje jugoistočne Bosne i, u njegovim okvirima, predio oko Prače odlikuje se relativnim bogatstvom vode, pogotovo u poređenju sa okolnim krečnjačkim terenima Jahorine, Romanije (sa izuzetkom njihovih podnožja) i Glasinca, koji mjestimično imaju i kraški karakter.

Dijelom svoga gornjeg toka, kroz mjesto protiče rijeka Prača, jedna od lijevih pritoka Drine.

Rijeka Prača izvire ispod Gole Jahorine u obliku jakog izvora, čiji horizont leži ispod krečnjaka, na nepropusnim verfenskim škriljcima, na visini od 1462 metra. U istom položaju je izvor njene pritoke Bijele. Ispod Ravne planine izvire pritoka Sjetlinska rijeka, dok se na širem području Romanije nalaze izvorišta Grabovice, Gračanice, Lozničkog i Brnjičkog potoka. Na relaciji Trijeska—Borovac—Klek izviru Duboki, Mrkodolski, Kamenički i Viharski potok, te neki manji tokovi, takođe pritoke rijeke Prače.

Fot. 1. Kanjon Prače kod Međugradi

Renovičkim poljem, čija površina iznosi oko tristo hektara, završava se gornji tok rijeke. Njegovo slivno područje većinom je obraslo šumom, što ima veliki značaj za raspored godišnje protoke. Šume ublažavaju bujičarski karakter Prače i njenih pritoka u ovom dijelu. Na vodni režim povoljno utiče i visina okolnih planina, zbog topljenja snijega koji se ovdje zadržava i do juna mjeseca.

Nešto proširenu dolinu u poljima oko Prače i Renovice zaključuje izlaz iz Renovičkog polja, gdje nastaje lom u uzdužnom profilu i rijeka ulazi u svoj suženi tok strmih obalnih strana, kakav ostaje sve do ušća u Drinu.

Srednji tok rijeke (do Mesića) nema znatnijih pritoka, izuzev Čemernice. On se, inače, odlikuje strmim padovima — na dužini od 16 km korito se spušta za 170 metara.

U donjem toku, tri kilometra nizvodno od Mesića, ulijeva se u Praču njena glavna pritoka Rakitnica, koja je, za manjih voda, pojačava za oko 50% vodnih količina i obuhvata jednu trećinu njenog slivnog područja (5, 3). U donjem toku Prača prima još dvije manje pritoke — Ljutac i Pršin potok.

Rijeka ima pluvijalno-nivalni režim. Hidrološka mjerenja vršena su jedino kod Mesića i Ustiprače i na osnovu njih došlo se do saznanja da je maksimalni vodostaj u aprilu (kod Ustiprače, npr., 110 cm), a najniži u ljeto i u ranu jesen. Apsolutni maksimum, zabilježen kod Ustiprače 20. XI 1941. g., iznosio je 600 cm, a apsolutni minimum, zabilježen ovdje avgusta 1928. godine — svega 30 cm.

Zanimljivo je napomenuti da se potoci, koji se ulijevaju u Praču u njenom srednjem i donjem toku, ponašaju kao prave bujice. Oni teku preko trijaskih i jurskih formacija, koje su više podložne eroziji, naročito jurske zbog heterogenog petrografskog sastava, i donose velike količine erodiranog materijala. Nanosi znatne debljine, koji pokrivaju veliki dio kanjonskog korita Prače, nastali su, inače, u prvom redu, njenim erozionim radom.

Dužina toka rijeke Prače iznosi 61 km, a površina njenog slivnog područja 1.109 km² (6).

Dio voda izvorišnog dijela rijeke kaptiran je za vodovod Sarajeva.

ISTORIJSKI RAZVOJ I TIP NASELJA PRAČA

Topografske karakteristike predjela u kom se razvilo naselje Prača, a i brojni dokumenti koji mogu poslužiti objašnjavanju njegove evolucije, dozvoljavaju pretpostavku o kontinuiranoj naseljenosti ovog prostora, od najstarijih vremena do naših dana. Kraj planinski, ali sa dovoljno mogućnosti za opstanak ljudi, mogao je uvijek biti privlačan za naseljavanje.

Samo ime Prača V. Skarić svrstava u red onih naših toponima koji su predslavenske starosti (7, 19). S. Josifović, navodeći lingvističke argumente za lokalizaciju ilirskog plemena Partina u Bosni i zapadnoj Srbiji, pominje hidronim i toponim Prača, tvrdeći da su pomenuti nazivi nastali od stare osnove »part«, kao rezultat tzv. slovenske metateze (8, 151—152). Da je glasinačka kultura, čiji su nosioci bili Iliri, uticala i na ovaj predio, može se zaključiti i po tome što je Glasinac od davnina bio vezan brojnim putevima sa dolinom Prače (2, 249).

Jedan kilometar južno od varošice odvaja se od savremenog puta Prača —Renovica stari put, koji se može pratiti do sela Kašičari, inače ostatak rimske ceste, koja je vodila iz Sarajevskog polja, dolinom Prače na (H)ranjen, Goražde i dalje (7, 25). Stari kameni most na ovoj cesti vjerovatno je, takođe, rimske starosti, a ostaci kod Lađevine indiciraju komunikaciju koja je, izgleda, u ovom periodu, povezivala Praču s Rogaticom (9, 71). Rimske gradine u selima Miošići i Ilijak, zanimljivi primjerci grčke keramike i vrijedni numizmatički nalazi potvrđuju, sa svoje strane, vrijednost ovog prostora u jednom značajnom razdoblju istorije Bosne. Vrijedno je napomenuti ovom prilikom da na čitavom području Prače ima mnogo interesantnih istorijskih nalaza koji su, istina, obilježeni, ali ne i istraženi.

Potkrepljujući tvrdnju u ranoj kolonizaciji Slovena na području jugoistočne i istočne Bosne, V. Skarić se, ponovo, poziva na toponomastiku, pominjući imena nekolikih naselja koja asociraju na daleku slovensku starinu. Ime naselja Obre, danas zaseoka sela Buđa u blizini Prače, je slovensko ime Avara; neki toponimi na ovom području počinju prefiksom »ust« (Ustiprača, Usti-

kolina), koji se sreće i kod drugih slovenskih naroda (Rusa, Čeha); naziv naselja Osatnica, zaseoka sela Gute, kao i mnogi drugi na području jugoistočne i istočne Bosne, počinju riječju »osa«, koja je u staroslovenskom jeziku značila jasika **(10,** 45) i dr.

Određenije informacije o Prači potiču iz vremena srednjevjekovne bosanske države, kada je ona, kako je već isticano, bila jedan od najznačajnijih bosanskih trgova.

U gotovo svim istorijskim, istorijsko-geografskim i nekim drugim radovima, u kojima se Prača pominje uzgred ili opširnije, tvrdi se, najčešće kategorički, da je čuvena Povelja Bele IV iz 1244. g., u kojoj se, inače, navode posjedi i povlastice bosanske biskupije pod banom Ninoslavom, prvi pisani dokument u kome se ovo mjesto izričito spominje. U transkripciji T. Smičiklasa, tekst koji glasi: In comitatu Berez Pracha Byscupina vocata, treba razumjeti kao: U knežini (ili župi) Borač Prača zvana Biskupina **(11,** 239—240). Većina autora smatra da je ovo prvo pominjanje i Prače i Borča (H. Kreševljaković, K. Jireček, M. Vego, M. Hernes, Đ. Mazalić, M. Hadžijahić — citirani radovi).

H. Šabanović, međutim, demantuje ovu interpretaciju Povelje, tvrdeći da su konstatacije koje se odnose na Praču neodržive. Tekst iz Povelje se, po njegovom mišljenju, odnosi na Vrhpraču (ono »Berez« je, u stvari, »Vereh«, ali pogrešno napisano), pa ga otud prevodi kao: U knežini (ili župi) Vrh-Prači (posjed) zvani Riskupina. Nema, dakle, spomena ni Borču ni Prači. U srednjem vijeku postojala je ovdje, kako tvrdi Šabanović, župa koja se najprije zvala Vrhprača i ona se spominje u dokumentu iz 1.244. g. Kad se razvilo mjesto Prača, župa, koja se inače prostirala s obje strane gornjeg i srednjeg toka istoimene rijeke, počela se po njemu nazivati. Župa, odnosno nahija Čataldža, kako su Turci preveli naše geografsko ime Prača, spominje se drugi put 1485. g. i posljednji put 1516. g., kada je već bila spojena s nahijom Borčem. Važnija mjesta u nahiji Čataldža bila su 1469. g. trg Prača sa 74 porodice i 15 neoženjenih, Vrhprača sa 47 porodica, 4 neoženjena i jednom udovicom, te Grabovica i Kamenica. Samo mjesto Prača spominje se, po njegovom mišljenju, prvi put 1336. godine. U prilog tvrdnji da se dokument iz 1244. g. odnosi na Vrhpraču navodi i lokalitet Biskupina (?) na ušću Grabovice u Praču **(12,** 131).

Da uzgred napomenemo, naziv Vrhprača upotrebljava se, u posljednjih nekoliko decenija, u dvojakom značenju: kao ime sela u izvorišnom području Prače i kao naziv predjela, odnosno grupe naselja uzvodno od Podgraba, koja gravitiraju rijeci Prači, a koja od vremena austro-ugarske okupacije čine katastarsku opštinu Gornja Prača.

U istorijskim izvorima nisam naišla na podatke koji govore o Vrhprači kao naselju značajnom u onoj mjeri kako to pretpostavlja H. Šabanović, ali je van svake sumnje činjenica da se ovdje može pratiti kontinuitet naseljenosti od davnih vremena. U čitavom području Gornje Prače brojna su patarenska groblja, a u lokalitetu Miluti u naselju Vrhprača postoji i staro šehitsko groblje. Ispod vrela Kadina voda, opet u Vrhprači, nalazi se kamena kula begovske porodice Babića, koja je danas u vlasništvu porodice Cicovića.

M. Hadžijahić smatra neosnovanim da se u ovom slučaju riječ »Berez«, koju je većina autora prevodila kao Borač, prevodi drukčije, pa kaže: »U istom dokumentu je za Vrhbosnu ono »Vrh« napisano korektno kao »Urh«, pa nije logično zašto bi za Vrhpraču stajao »Vereh« i to još pogrešno napisano kao »Berez« **(13,** 7). On smatra da se naziv Biskupina iz Povelje odnosi na lokalitet koji se nalazi »nedaleko od Prače put Ponora«.

Naziv Biskupina, kojim se označavao biskupski posjed, »precarium« **(14,** 96) nosila su, kako sam mogla utvrditi, dva lokaliteta na užem području mjesta Prača: onaj na koji se odnosi podatak iz Povelje je, vjerovatno, današnja livada Mihalj, koja se nalazi u početku puta Prača—Šarulje—Ponor, odnosno Prača— Šarulje— Gornja Vinča, za Rogaticu, dok je drugi kod samog utvrđenja Pavlovac, sada

posjed porodice Živkovića. Ovaj, kao i većina drugih starih naziva, gube se u narodu, i teško ih se sjećaju i najstariji ljudi u ovom kraju. Zanimljivo je u tom pogledu i mišljenje nedavno preminulog M. S. Filipovića, koji mi je, u usmenom razgovoru, rekao, da bi se tekst iz Povelje mogao, možda, prevesti i kao: U župi Borač Prača i Biskupina.

Prača je poslije smrti kralja Tvrtka došla u posjed porodice Pavlovića i ostala pod njihovom vlašću sve do dolaska Turaka (**15,** 579—580).

Najveći progres naselje doživljava početkom 15. vijeka kada ulazi u sferu dubrovačke trgovine i postaje njen značajan faktor, naročito u prometu olova i soli. U neposrednoj blizini Prače nije tada bilo rudarske proizvodnje, ali je blizina Olova omogućavala trgovcima iz ovog mjesta da se bave veoma korisnim posredništvom. Od početka eksploatacije ruda iz Olova se prodaje Dubrovniku. Brajko Hvaović, Brailo Tezalović i braća Muržići, najkrupniji bosanski trgovci olovom, bili su iz Prače (**16,** 116). Uzimajući visinu zaduženja trgovaca kao jedno od značajnih mjerila obima i intenziteta njihovog poslovanja, D. Kovačević navodi da su u Debitama najčešće registrovana zaduženja ljudi iz Prače. U toku cjelokupnog razvoja (?) oni su se zadužili 9.263 dukata i 517 perpera. Zanimljivo je da oni uzimaju robu gotovo uvijek na tri mjeseca (najduži rok koji su davali dubrovački kreditori bosanskim trgovcima). Odnos zaduženja trgovaca iz Prače prema cijeloj Bosni u prvoj polovini 15. vijeka iznosi 42,7% dukata i 9,2% perpera (**16,** 186).

Prača, Foča i Goražde bili su, uz to, i trgovi u kojima je i domaći elemenat bio najaktivniji u trgovini srednjevjekovne Bosne. Pojava ove aktivnosti upravo na trgovima istočne i jugoistočne Bosne objašnjava se činjenicom da su se u centralnoj Bosni, zbog bogatstva rudnika, formirale jake dubrovačke kolonije, pa domaće stanovništvo nije moglo da se ispolji u tom pogledu (**16,** 132).

Da je Prača u srednjovjekovnoj Bosni bila trg u kom je obim poslova bio zamašan, potvrđuje i njen značaj u uvoznoj trgovini. U uvozu je najveći značaj imala so. Česti su ugovori Vlaha s Dubrovčanima o prevozu soli do Borča, Prače, Goražda i Foče. Tako, npr., Vlasi prenose u Praču Simeonu Buniću 46 tovara soli; svaki od njih teži po 390 litara (**16,** 179).

Iz određenog ekonomskog značaja mjesta proizilazile su i druge njegove funkcije, među njima i upravna. Radoslav Pavlović primio je, tako, u Prači, godine 1423, poslanike Dubrovačke republike (**17,** 164).

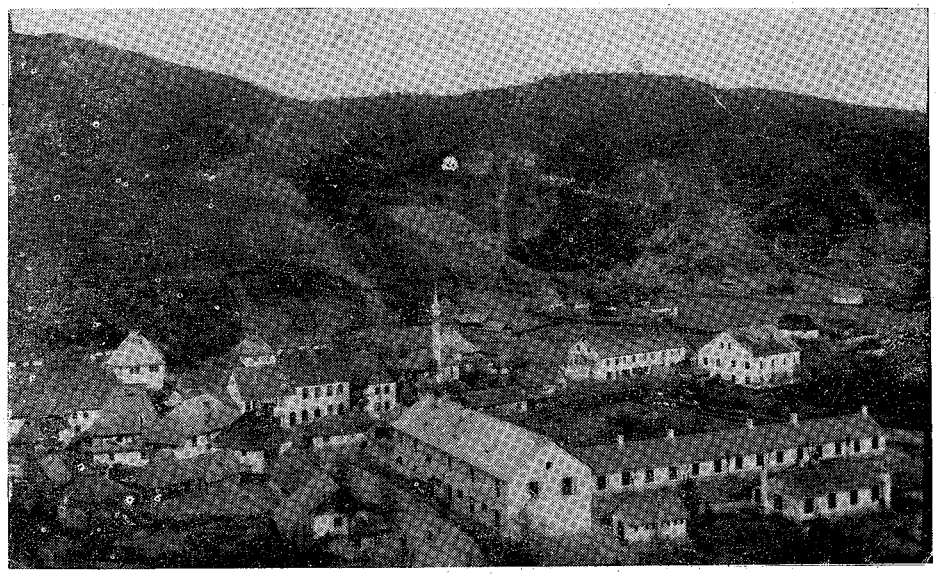
Postoje indicije da je Prača bila izvjesno vrijeme središte istoimene župe. Godine 1323. pominje se u dubrovačkim izvorima grad Novi di Praza — Novi u Prači, nazvan još i Novi, Novigrad, a docnije i Pavlovac, po osnivaču Pavlu Radenoviću (**18,** 11). Pavlovac se, dakle, spominje kao grad (u župi?) Prači. Oko dva kilometra jugoistočno od varošice Prače mogu se vidjeti, na jednom strmom odsjeku iznad lijeve obale rijeke, njegove razvaline, koje se i danas tako zovu. Vjerovatno je prvobitna uloga Pavlovca bila da štiti Praču, važan trg u zemlji Pavlovića, a docnije on dobija vlastito podgrađe — Podnovi, Novi di Praza (**18,** 11), na čijem se mjestu danas nalaze Podgradi, zaselak sela Šajnovića. Sam naziv Novi di Praza može se objasniti kao novi grad (uz već postojeći) u župi Prača. Mnogi nazivi na području Pavlovca asociraju značaj ovog naselja u prošlosti: Biskupina, Crkvina, Gradska česma. Činjenica da se prostor između Pavlovca i stijene Sokolina, koja se nalazi nasuprot njemu, naziva Međugradi, ukazuje na eventualno postojanje grada i na suprotnoj, desnoj obali Prače. Preko Sokoline, da uzgred napomenemo, vodi i stara,

već spomenuta rimska cesta. Ostaci šehitskog groblja u blizini nekadašnjeg grada ukazuju na značaj ovog utvrđenja u vrijeme turskih osvajanja.

Prača spada u red onih bosansko-hercegovačkih trgova koji su se dalje razvijali i imali značajne funkcije i u vrijeme turske vladavine u našim zemljama, zahvaljujući položaju na veoma frekventnim putevima koji su vodili prema moru, ili prema sjeveru i sjeverozapadu, glavnim pravcima turskog prodiranja u Evropu.

Od presudnog značaja za razvoj Prače u ovom periodu bila je, zapravo, njena funkcija važne stanice na već pomenutom bosanskom drumu, čiji je politički i strateški značaj bio izuzetno veliki. Detaljnije, put je vodio dolinom Miljacke i Mokranjske Miljacke na Pale, odakle je preko lako dostupne previje Viteza (1054) m) silazio u dolinu Grabovice i Prače, kojom je išao do Renovice. Tu je napuštao dolinu rijeke Prače, da bi preko (H)ranjena nastavio za Goražde i Pljevlja, gdje se sastajao sa Dubrovačkim drumom i išao dalje. Vrijednost ove komunikacije može se objasniti i njenim topografskim prednostima — bila je, u svakom slučaju, kraća i lakša od nekih drugih. Bosanski drum je bio i značajna trgovinska komunikacija. O njegovoj naglašenoj ulozi u ovo vrijeme govore i brojni zapisi o naseljima na njemu, među ostalim i o Prači, kao i zanimljivi spomenici kulture **(19,** 36—39).

U ovo vrijeme varošica Prača dobija izrazito orijentalno-islamska obilježja, a već u 16. vijeku ona ima gotovo sve objekte urbane civilizacije karakteristične za gradska naselja u turskom periodu: han, hamam, vodovod, džamije.

Fot. 2. Izgled Čaršije početkom XX vijeka

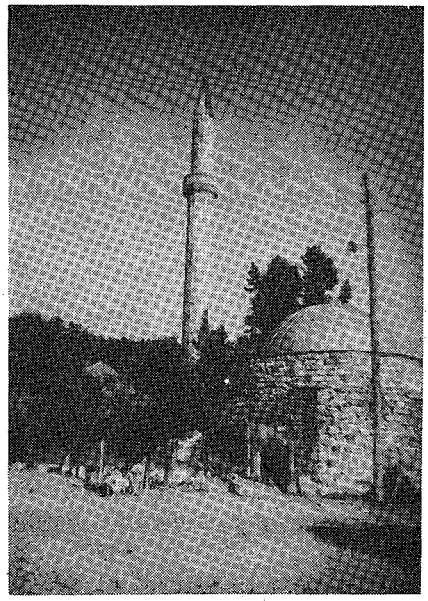
Nijedna od dvije pračanske džamije nije arhitektonski naročito vrijedna — pažnju pobuđuje jedino njihova starost. Mahalska džamija se sačuvala do danas, svakako ne u svom prvobitnom obliku — više puta je dograđivana i rekonstruisana. Džamija u Ćemaluši, »Mustajbegova džamija«, izgorjela je 1943. godine.

Veoma zanimljiv spomenik nadgrobne arhitekture je masivno građeno kameno turbe iz 16. vijeka smješteno uz mahalsku džamiju. U njemu su se sačuvala tri sarkofaga **(20).**

Od arhitektonskih spomenika iz turskog perioda najinteresantniji je, bez sumnje, stari vodovod, jedinstven, izgleda, po konstrukciji u Bosni i Hercegovini. Precizno izrađene glinene cijevi, dužine 40, a širine oko 8 cm, mogu se mjestimično naći i danas, a bile su zatvorene kanalom od otesanih kamenih ploča. Vodovod je, inače, dovodio vodu iz izvora Drijenjci u Deminjacima, preko Begovih njiva i Popova dola do Pinjine bašče. Snabdijevao je vodom veliki hamam, koji se nalazio u blizini Mustajbegove džamije, i dvije česme na istoj lokaciji **(20).**

U neposrednoj blizini današnje željezničke stanice, uz potok prema šumi Srednji rat, nalazio se veliki han, jedan od najpoznatijih u ovom dijelu Bosne u tursko doba. Vidljivih tragova hana danas više nema, ali su mještani, kopajući kamen za gradnju kuća, otkrili ne samo temeljne zidove znatnih dimenzija, nego i tragove kovačkog, pekarskog i samardžijskog zanata, ostatke kanalizacije, primjerke zemljanog posuđa i ukrasnih predmeta i dr.

Svi objekti osmanlijske arhitekture u Prači proglašeni su za spomenike kulture i nalaze se pod zaštitom države.

Fot. 3. Mahalska džamija sa turbetom

Prosperitet Prače kao značajnog tržišta, karavanske stanice i strategijskog punkta u vrijeme turske vladavine učinio je da se u narodu odomaći krilatica: »šeher Prača — kasaba Sarajevo«.

Napredak naselja u ovo doba nije, naravno, bio kontinuiran. Požari i kuge, veoma česti u srednjem vijeku, prouzrokovali su stagnacije i padove u njegovom razvoju. Huques Pouqueville, putujući 1806. godine iz Pariza u Janinu, pominje Praču kao »selo smjejsteno na dnu jedne šumovite doline sa jednim karavansarajem i 7 ili 8 kuća sagrađenih na obali rijeke koja se ulijeva u Drinu« (21, 98).

Prema predanju, Prača je u 18. vijeku stradala od požara.

Poslije austro-ugarske okupacije Prača postaje središte opštine. Zanimljivo je da je ona, iako se u službenim izvorima iz tog vremena naziva seoskom, bila organizovana po uzoru i po propisima koji su važili za gradske opštine. Njena teritorija je obuhvatala, sve do 1918. godine, pored varošice Prače, teritorij katastarske opštine Donja Prača, kojoj su pripadala sela: Brdarići, Brnjica, Brojnjići, Buđ, Čeljadinići, Čemernica, Dateljи, Donja Vinča, Gornja Vinča, Miošići, Modrik, Petojevići, Podgrab, Podloznik, Ponor, Radačići, Strane, Šajnovići, Turkovići i Vinograd — ukupno, dakle, 20 sela.

Prača je za sve vrijeme okupacije pripadala rogatičkom srezu. Zbog udaljenosti od središta sreza, a i zbog posebnog značaja mjesta kao sjedišta vojnog garnizona, postojala je ovdje, sve do kraja prvog svjetskog rata, sreska odnosno kotarska ispostava sa utvrđenim djelokrugom rada, kao opšta upravna vlast prvog stepena.

Vojni garnizon, stacioniran ovdje odmah poslije okupacije, imao je svoje kasarne, vježbalište i strelište. Prača dobija i vojni poštansko-telegrafsko-telefonski ured, koji je ovu službu vršio i za građanske potrebe, zatim žandarmerijsku stanicu, a godine 1895. otvorena je i »opšta elementarna« škola.

Neposredno poslije okupacije kroz Praču je prošao i put Sarajevo—Pale —Prača—(H)ranjen—Goražde. Tada ona dobija i sekciju za održavanje puteva — nadzorništvo puteva.

Izgradnjom uskotračne željezničke pruge Sarajevo—Višegrad u vremenu od 1902. do 1905. g. naselje dobija nove funkcije — Prača postaje željeznička stanica, a istovremeno dobija sekciju za održavanje željezničke pruge, opremanje vozova i radioničku službu.

Izvjesni zaključci o statusu i stepenu razvijenosti Prače u vrijeme austro-ugarske okupacije mogu se izvesti i iz podataka o vrijednosti njenog budžeta u ovo vrijeme: godine 1903. primanja su iznosila 16.700 kruna, a izdavanja 10.870 K, od čega »za sanitarne i humanitarne svrhe« 370 K, a za školu 2.500 K (22, 258); godine 1917. primanja su iznosila 9.019 K, izdavanja 7.870 K, dok je vrijednost nepokretne imovine opštine iskazana kao 56.000 K (23, 292).

U vremenu između dva svjetska rata Prača ostaje opštinsko središte, s tim što se njena teritorija uvećava. Neposredno poslije prvog svjetskog rata ranijoj opštini priključena je katastarska opština Gornja Prača, odnosno sela: Gazivode, Grabovica, Guta, Kamenica, Nehorići, Sa(j)ice, Sjetlina, Vihari, V(B)rateljevići i Vrhprača

Poslije organizacije opština u BiH 1928. g., opštini Prača pripojena je i katastarska opština Sočice, koju su činila sela: Brezje, Budaci, Burati, Dobrače, Draguljevići, Gazije, Golubovići, Grivci, Jarovići, Kovačica, Kramer Selo, Mahala, Maravići, Obrtići, Planje, Rudine, Rusenovići, Sočice, Vrhlazje i Zagajevi.

Tada je opština Prača bila najveća — obuhvatala je pedeset sela. Popisom iz 1931. g. na njenoj teritoriji konstatovano je 1.331 domaćinstvo sa 8.372 stanovnika.

Bez sumnje su funkcije, koje su proisticale iz statusa središta za jedno relativno široko područje, bitno doprinijele da je Prača u vremenu između dva rata bila živahna varošica sa razvijenim političkim i kulturnim životom. Pored opštinske uprave u mjestu je ponovo uspostavljena sreska ispostava sa djelokrugom rada kao u vrijeme austro-ugarske okupacije.

79'

PODRUČJE MJESNE ZAJEDNICE PRAČA

Prača je tada imala i zdravstvenu stanicu — »zdravstvenu opštinu«, čija se nadležnost protezala i na dijelove vranićke i glasinačke opštine. U mjestu je postojala čitaonica i muzička sekcija, a povremeno je radio i tečaj za seoske domaćice. U mjestu i dalje egzistira sekcija za održavanje pruge, sekcija za održavanje puteva, žandarmerijska stanica, pravoslavna parohija i imamat.

U vrijeme drugog svjetskog rata Prača je dijelila sudbinu svih teško postradalih mjesta i krajeva jugoistočne i istočne Bosne. Vjerski i nacionalni antagonizmi, koji, istina, nisu bili tako drastični kao u nekim drugim krajevima, doprinijeli su stradanju stanovništva. Na području uže pračanske opštine (bez Sočica) izgubilo je život, prema podacima Saveza boraca, blizu četiri stotine ljudi, od toga oko stotinu kao aktivni borci NOV-e. Preko 90% kuća u mjestu je uništeno.

Prilikom teritorijalne podjele BiH godine 1945. na području bivše opštine Prača osnovano je šest narodnih odbora: Božine, Brezje, Podgrab, Ponor, Prača i Renovica, čija su se mjesna područja sastojala iz gravitirajućih sela.

Prilikom reorganizacije narodnih odbora godine 1950. prošireno je područje mjesnog narodnog odbora Prača pripajanjem teritorija bivših mjesnih narodnih odbora Ponor i Renovica, tako da je ono u novim granicama imalo, pored varošice Prače, još i sela: Brdarići, Brnjica, Brojnjići, Buđ, Čeljadinići, Čemernica, Datelji, Donja Vinča, Gornja Vinča, Komrani, Miošići, Petojevići, Ponor, Podloznik, Renovica, Strane, Turkovići, Šajnovići i Vinograd.

Prilikom podjele BiH na srezove, gradove i opštine 1952. g., osnovana je opština Prača, čija se teritorija podudarala sa teritorijom mjesnog narodnog odbora Prača.

Godine 1958. ukinuta je opština Prača, a njeno područje pripojeno je opštini Pale.

Danas je Prača sjedište mjesne zajednice i mjesnog ureda, a njihovo područje sastoji se od istih onih sela koja su činila područje pračanske opštine.

Fot. 4. Pogled na Praču s Deminjačke kose

Relativno opširan uvid u razvoj Prače kao upravnog središta dat je zbog toga što je upravna funkcija bila jedan od glavnih podsticaja za razvoj mjesta u posljednjih nekoliko decenija. Ukidanjem opštine Prača je, bez sumnje, izgubila veoma mnogo na ekonomskom, a, donekle, i na političkom planu — otpali su svi oni prihodi koji se, po pravilu, slijevaju u opštinsko središte, opao je trgovinski promet u mjestu, smanjena je stambena izgradnja, otpali su, ili bar umanjeni, neki vidovi političkog života. Kako su poslovi uprave, koji su mogli biti preneseni na mjesni ured, neznatni, stanovništvo bivše opštine Prača neprestano je izloženo troškovima zbog potrebe odlaženja u Pale za obavljanje svojih poslova kod opštinskih organa.

Teritorijalni razvoj i tip

Rani teritorijalni razvoj naselja nije moguće pouzdanije utvrditi. Izgleda, ipak, da se stanovništvo od davnina koncentrisalo na prostoru na kom se naselje i danas nalazi — uz rijeku i na nižim padinama okolnih uzvišenja.

Prača je danas naselje poluzbijenog tipa. Postoje dvije izrazitije koncentracije kuća: Mahala na desnoj i Čaršija na lijevoj obali rijeke, dok je izvjestan broj kuća razbacan po okolnim planinskim padinama. Naselje je položeno longitudinalno uz rijeku, odnosno uz cestu i željezničku prugu.

Prača se, inače, razvija stihijski i to, prvenstveno, uzvodno u pravcu Podkorana, i, donekle, nizvodno u pravcu lokaliteta Derventa.

Najviše kuća u mjestu sagrađeno je poslije drugog svjetskog rata i to, mahom, po uzoru na manje zgrade u obližnjim gradskim naseljima. Očično su to prizemne zgrade, rjeđe kuće na sprat, građene od čvrstog materijala, pokrivene, najčešće, crijepom. Uz većinu zgrada nalazi se omanja okućnica koja se koristi za uzgoj povrtlarskih kultura i cvijeća.

STANOVNIŠTVO PRAČE

Etnička struktura

Etnička i demografska struktura Prače rezultat je novijeg razvoja. Migraciona kretanja u posljednjih dvjesto godina, koja su u ovom slučaju imala, uglavnom, imigracioni karakter, predstavljala su bitni faktor etničke evolucije, a odnosi koji su se stvorili tokom te evolucije stabilizovali su se već krajem 19. vijeka. Od docnijih zbivanja, značajna za etnički razvoj bila su pomjeranja stanovništva poslije prvog i, naročito, poslije drugog svjetskog rata.

Pravi starosjedioci veoma su rijetki i među srpskim i među muslimanskim stanovništvom. Porijeklo i jednih i drugih teško je utvrditi, jer se podaci o njemu mnogo češće zasnivaju na predanju nego na pisanim dokumentima.

Muslimansko stanovništvo, i u ovom slučaju, najčešće vodi porijeklo od islamizovanog starog stanovništva ovih krajeva.

Karakteristično je, u tom pogledu, jedno predanje koje se i u literaturi spominje, a koje sam čula od Danila Kujundžića u selu Orahovice. Kujundžići su starosjedioci u selu Ligate kod Ustikoline, gdje su njihovi davni preci bili plemići. U vrijeme turskih osvajanja u selu su živjela tri brata: Ljuboje, Dragoje i Miroje. Ljuboje i Miroje su primili islam i od njih, vjerovatno, vode porijeklo begovske porodice Ljubovići i Mirojevići (u literaturi Mirići?). Dragojevi potomci su današnji Kujundžići.

U Prači je donedavno živio Selimbeg Mirojević, trgovac, koji je žene iz porodice Kujundžića nazivao snahama i darivao ih o praznicima.

Za begove Sijerčiće, koji su donedavno živjeli i imali čitluke u selu Ponoru i okolnim selima, govori se da vode porijeklo od bosanskog velikaša Radoslava Širinića.

Najveći broj starinaca, ako ovaj termin uslovno shvatimo, može se, u svakom slučaju, naći u onim selima na području Prače u kojima živi muslimansko stanovništvo. Primivši islam ono je, kao i u mnogim drugim oblastima BiH, ostalo na svojim baštinama, mahom se baveći zemljoradnjom. Za ova naselja karakteristična je, mjestimično, i konzervisanost starih imena — u imenima naselja: Lađevine (po Vlatku Vlađeviću), zatim Čeljadinići, Latičići, Crnčići sačuvana je uspomena na stare vlasteoske porodice (24, 397).

Među muslimanskim porodicama ima i znatan broj došljaka, a neke pamte i kraj odakle su im se preci doselili — mahom iz Hercegovine u njenim širim, istorijskim granicama. Tako, Hote vode porijeklo iz istoimenog sela kod Nikšića, a Gačanini, ranije Zvizdići, iz Gacka. Doseljavanje je mahom vršeno pred austro-ugarsku okupaciju, kada je ove krajeve zapljusnuo talas seobe nikšićkih i kolašinskih Muslimana (2, 307).

Među srpskim rodovima starinci su veoma rijetki. Cice-Cicovići iz sela Gute, Sjetlina i Gorovići tvrde za seobe da žive na ovom prostoru od daleke starine.

U najvećem broju slučajeva preci srpskih porodica koje duže vremena žive u Prači, ili su se u nju doselile iz obližnjih sela, došle su u ove krajeve

Fot. 5. Mahala na desnoj obali Prače

prije sto ili dvjesto godina. Iz Pive su doselili Jovovići-Gutalji (u Gute), Kablari-Vukovići (u Vihare), Subotići (u Praču i Podloznik); iz Nikšića Mačari (u Jakšin Do — zaselak Ponora), Vukadini (u Srednje); iz Drobnjaka Batinići (u Praču), Jankovići (u Kosmaj), Cerovići (u Vrhpraču i Podloznik), Stanišići (u Ponor), Lučići (u Brnjicu); iz Šarana Šarenci (u Donju Vinču), iz Gacka Forcani (u Ponor) itd.

Migracije srpskog stanovništva bile su, kako je poznato, izazvane raznim uzrocima. Neke od njih bile su vezane za veliku kugu s kraja 18. vijeka; u nekim slučajevima bili su u pitanju ekonomski podsticaji, a brojna su bila i prisilna preseljavanja koja su Turci vršili, obično poslije buna, čestih u Hercegovini u 18. i 19. vijeku. Tako je, po predanju, aga Bećir Curo doselio Subotiće i Velje u Podloznik. Čest uzrok preseljavanja bila je, kao u slučaju Vukovića-Kablara, krvna osveta.

Etnička struktura bila je relativno stabilna sve do kraja drugog svjetskog rata, kada izvjestan broj porodica preseljava u Sarajevo i, u manjoj mjeri, u neke druge gradove i krajeve, a na njihove bivše posjede naseljavaju se ljudi iz okolnih sela.

Etnički sastav stanovništva u nekim ranijim razdobljima može se vidjeti iz sljedeće tabele:

Godina	Stanovnika				
	Muslim.	Pravoslav.	Katolika	Evangelika	Ukupno
1879.	159	17	—	—	176
1885.	182	83	—	—	265
1895.	167	99	21	9	289
1910.	177	164	53	6	400
1914. (26, 449)	178	147	55	—	380

(Podaci su uzeti iz zvaničnih popisa stanovništva za navedene godine, sa izuzetkom 1914).

Za godine 1948. i 1953. ne raspolažemo pojedinačnim podacima za mjesto Praču, nego samo za područje njene opštine. Godine 1948. živjelo je na teritoriji opštine Prača 3.744 stanovnika, od toga 63,88% Srba i 35,47% neopredijeljenih Muslimana; 1953. godine od ukupno 4.147 stanovnika bila je najbrojnija kategorija neopredijeljenih Jugoslovena (50, 27%), a zatim Srba (oko 48%).

Struktura stanovništva po nacionalnoj opredijeljenosti, prema popisu iz 1961. godine, bila je slijedeća:

Ukupno	Srba	Hrvata	Crnog.	Muslim. neopredij.	Jugoslov. neopredij.	Šiptara	Rumuna
881	459	10	16	358	31	5	2

Izlazi, dakle, da je u Prači najbrojnije srpsko i muslimansko stanovništvo. Preovladavanje srpskog elementa rezultat je najnovijeg etničkog razvoja, naročito migracija poslije drugog svjetskog rata. U svakom slučaju podatke o

učešću pojedinih etničkih grupa u ukupnom broju stanovnika prilikom ovog i, naročito, prilikom popisa iz 1948. i 1953. godine, treba uzeti s rezervom s obzirom na različite kriterije opredjeljivanja.

Demografska kretanja Analizu demografske situacije Prače, a i neke druge analize od interesa za sagledavanje njenih savremenih prilika, vršićemo na osnovi podataka iz popisa stanovništva 1961. godine, uzimajući, naravno, u obzir sve one promjene koje su, nakon toga, mogle biti registrovane **(25)**. No, prije toga daćemo pregled kretanja broja stanovnika u nekim ranijim periodima.

Godina	Broj domaćinstava	Stanovnika muških	Stanovnika ženskih	Svega
1879.	39	93	83	176
1885.	75	142	130	272
1895.	75	154	135	289
1910.	107	212	188	400
1948.	124	260	316	576
1953.	163	365	363	728
1961.	213	429	452	881

Starosna struktura stanovništva Prače, prema popisu iz 1961. g.:

Ukupno	0—4 g.	5—9	10—14	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—54	55—59	60—64	65 i više
881	119	136	82	59	91	99	93	41	30	27	29	19	26	30

Mladost stanovništva ilustruju podaci iz kojih se vidi da djeca do 15 godina starosti predstavljaju 38,02%, a ukupno žiteljstvo mlađe od 30 godina — 66,50% od ukupnog broja stanovnika.

Školska sprema i pismenost stanovništva u istom periodu:

Ukupno	Školska sprema								Nepismeni					
	bez šk. spr.	4 raz.	osn. šk.	šk. za kv. rad.	sr. str. kadr.	gimn.	viš. šk	fakul.	sv.	m.	ž.	10—19 god.	20—34 god.	35—64 god.	65 i više god.
626	260	260	57	35	9	2	1	2	168	24	144	7	54	86	21

Od ukupnog broja stanovništva školskog i starijih uzrasta nepismeno je, dakle, 26,83%. Broj djece školskog uzrasta koja ne posjećuju školu je, kako se vidi, minimalan, što je, bez sumnje, veliki napredak u odnosu na nedavnu prošlost.

Danas centralna osnovna škola u Prači ima preko pet stotina učenika, a sa područnim školama u Renovici, Čemernici, Dateljima, Ponoru i Dobroj

Vodi — Buđu, preko 900 učenika. Ukupan broj nastavnog osoblja prelazi trideset lica.

Uvid u tabelu o broju članova domaćinstava ukazuje na veoma interesantan fenomen — u Prači, naselju poluseoskog karaktera, najbrojnija je četvoročlana porodica, dok je, istovremeno, veoma mali broj porodica sa više od šest članova, što se može uzeti kao dokaz određene emancipacije stanovništva i kao odraz sve većih uticaja obližnjih urbanizovanih sredina:

Ukupno domaćinstava	Broj članova domaćinstva										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11 i više
213	15	18	44	53	43	26	6	4	2	—	2

Relativna imobilnost stanovništva Prače, uzrokovana, prije svega, tradicionalnom vezanošću za posjed, može se sagledati iz sljedećih podataka, uzetih, takođe, iz popisa 1961. g.:

stanov.	stan. koje od rođenja stan. u mj.	Doseljeno stanovništvo														
		sa područja					iz naselja				radn.—služb					
		iste opšt.	drugih opš. iste SR	druge SR	druge držav.	seosk.	mješovit.	gradskog	1940. i ranije	1941—1945	1946—1952.	1953—1957.	1958—1961.	svega	koji rade van mjes. stanov.
881	436	243	179	23	—	360	24	61	78	20	74	109	161	205	99

Izlazi da u ukupnom broju stanovništvo koje od rođenja stanuje u mjestu učestvuje sa 48,13%, a stanovništvo doseljeno sa područja iste opštine sa 27,60% — svega, dakle, 75,71%. Stanovništvo doseljeno sa udaljenijih područja je u izrazitoj manjini.

Bitni fenomeni u vezi sa aktivnošću i privrednom djelatnošću stanovništva biće opširnije analizirani u privrednom pregledu. Zasad, u svrhu kompletiranja utisaka o demografskoj situaciji Prače, da navedemo sljedeće informacije: godine 1961. aktivno stanovništvo je predstavljalo 29,18%, izdržavano 66,63%, a lica sa osobnim prihodima 4,19% svih stanovnika mjesta. Zanimljivo je da je broj aktivnih stanovnika, u odnosu na popis iz 1953. g., ostao gotovo isti (257 prema 251), što na specifičan način ilustruje ekonomsku stagnaciju mjesta, ali se ni migracije kao faktor ne smiju zapostaviti u ovom slučaju.

PRIVREDNE KARAKTERISTIKE MJESTA

Opšte napomene

Prača je popisom iz 1961. g. okvalifikovana kao »mješovito« naselje, zahvaljujući određenom odnosu između ukupnog broja i broja nepoljoprivrednog stanovništva. Naviknuti smo, inače, da ovom naselju pripisujemo naziv varošica, koji, čini nam se, najadekvat-

nije odražava njegov status u prošlosti, kada je Prača uistinu bila mali gradić sa naglašenom prometnom, trgovinskom i, u novije vrijeme, upravnom funkcijom. A i danas, iako izvjestan broj stanovnika živi od poljoprivrede kao osnovnog zanimanja, naselje nije izgubilo taj karakter, s obzirom na to da znatan broj ljudi radi na željeznici, u obližnjim industrijskim centrima, u trgovini, komunalnim službama ili se bavi zanatima.

Ovakva mala mjesta sa relativno raznovrsnom ali ekstenzivnom privredom brojna su u Bosni i Hercegovini.

Za određivanje privrednih odlika ovog naselja dvije statistike su, po našem mišljenju, veoma karakteristične. Prva se odnosi na izvore prihoda domaćinstava:

Ukupno domaćinstava	Izvori prihoda		
	Poljoprivredni	Mješoviti	Nepoljoprivredni i nepoznati
213	11	85	117

Druga preciznije određuje ekonomske djelatnosti iz kojih stanovništvo Prače ostvaruje svoje prihode:

Ukupno stanovn.	aktivnih	rudarstvo	industr.	poljopriv.	šumar.	građevin.	saobrać.	trgovina i ugostit.	zanatstvo	lične usluge	komunal. djelatn.	državna uprava i pravosuđe	kulturno-prosvj. djel.	zdravstv. i soc. djel.	ostale djelatn.	raz. djelatnosti sa ličnim prihodima	izdržav. stanovn.
881	257	—	13	51	6	45	45	18	17	—	3	20	9	9	—	21	37	587

Znatan broj (51 aktivan stanovnik i 62 izdržavana lica) živi od poljoprivrede — 13% cjelokupnog žiteljstva mjesta.

Ako se uzme u obzir samo aktivno stanovništvo, ono svoje prihode ostvaruje iz sljedećih preovlađujućih djelatnosti: poljoprivrede (19,84%), građevinarstva (17,50%), saobraćaja (17,50%), državne uprave i pravosuđa (7,78%), trgovine i ugostiteljstva (2,04%), zanatstva (1,92%). Ostale djelatnosti imaju mnogo manji značaj.

Od posebnog je interesa, mislimo, podatak prema kome od ukupno 213 domaćinstava njih 85, ili 39,90%, imaju »mješovite« izvore prihoda, dok je za 117 domaćinstava rečeno da su im izvori »nepoljoprivredni i nepoznati«. Bez obzira na krajnju nepreciznost ovog drugog podatka, evidentno je da, s obzirom na preovlađujuće ekonomske aktivnosti i ranije pomenutu funkciju malog upravnog središta, Prača može i danas da se tretira kao varošica, ili, najmanje, kao mješovito naselje.

Osnovne privredne djelatnosti

Letimičan uvid u tabelu o ekonomskim aktivnostima stanovništva pokazuje da je u Prači, relativno najbrojnije poljoprivredno stanovništvo. Ovaj podatak, međutim, treba primiti s rezervom, s obzirom na činjenicu da gotovo ni jedno domaćinstvo ne živi isključivo od jednog zanimanja, pa, prema tome, ni od same poljoprivrede.

Inače, poljoprivreda je predstavljena, u prvom redu, ekstenzivnim stočarstvom, prvenstveno ovčarstvom i govedarstvom.

Raspolažemo samo ograničenim podacima o brojnom stanju stoke, koji, uz to, nisu ni registrovani po istim kriterijima, zbog čega nije uvijek moguće vršiti poređenja. No, kako su ti podaci sami po sebi interesantni, navešćemo ih.

Brojno stanje stoke za vrijeme austro-ugarske okupacije:

Godina	posj. živ. bez pčel.	konja	goveda	ovaca	koza	svinja	gusaka	pataka	kokoš.	ćurke	pčelari	broj košni.
1895.	50	54	353	169	385	9	—	—	—	—	4	18
1910.	75	34	297	134	124	44	33	61	495	4	6	28

Brojno stanje stoke prema popisu poljoprivrede iz 1960. godine:

radna stoka	krava i steonih junica	ovaca za priplod	krmača za priplod
25	112	199	9

Zastupljene su, uglavnom, domaće pasmine: krava buša, bosanski brdski konj, ovca pramenka. U novije vrijeme bilo je pokušaja da se uvedu kvalitetnije sorte — gatačka goveda, križanac gatačkog i pincgavskog govečeta i dr. — u tom smislu nastojala je ranija zemljoradnička zadruga, a i društvenim planom opštine Pale predviđene su slične mjere.

U vremenu između dva rata Prača je imala stočnu pijacu na kojoj je održavan nedjeljni sajam stoke. Na sajmu su stoku prodavali seljaci iz pračanske, paljanske, vranićke i glasinačke opštine. Stoka je prvenstveno kupovana za klanje za mjesne potrebe i za prodaju u Sarajevo, a prodavana je i u inostranstvo: bikovi u Veliku Britaniju i u Maltu, brdski konji u Grčku. Konje je otkupljivala i tadašnja jugoslovenska vojska. Na promet stokom opština je ubirala uobičajene pijačne takse i imala od toga znatne koristi.

Stočna pijaca postoji i danas, ali sa znatno smanjenim prometom. I danas ona snabdijeva, u prvom redu, mjesno stanovništvo, ali se stoka prodaje i pojedinim privatnim ugostiteljima iz Sarajeva, lječilištu u Stambolčiću, a povremeno se javljaju i strani kupci (Italijani, npr.) i to posredstvom Trgovinskog preduzeća »Pavlovac«.

Ekonomske zgrade za smještaj stoke grade se u novije vrijeme svi više od čvrstog materijala (cigle i kamena), a sve manje od brvana i čatme, kako je to ranije bio slučaj. Domaćinstva koja se bave poljoprivredom imaju obično po jednu staju. Površina zgrada za smještaj stoke iznosila je 1961. g. 1579 m^2, prema 3865 m^2 stambenog prostora za ljude.

U Praču je sve manje ljudi koji se eksploatacijom tla bave kao osnovnim zanimanjem — zemljoradnja je, najčešće, dopunsko zanimanje, a njeni prinosi samo djelimično podmiruju potrebe stanovništva u osnovnim poljoprivrednim proizvodima. U samom mjestu sije se nešto kukuruza, pšenice

krompira — kome pogoduju pepeljasta tla, u manjoj mjeri i drugih vrsta povrća, dok se u naseljima i na individualnim parcelama planinskog okvira gaje, mahom, ječam, zob i krompir. Osnovne živežne namirnice većina stanovnika kupuje, bilo u trgovinskim prodavnicama u mjestu, bilo u Sarajevu.

Nedovoljnost poljoprivredne proizvodnje rezultat je, između ostalog, i preovladavanja sitnog posjeda, što se može vidjeti iz sljedeće tabele:

Poljoprivredno stanovništvo prema veličini posjeda 1961. g.

0,06—1,00 ha	1,01—3,00 ha	3,01—5,00 ha	5,01—10,00 ha	10,01 i više	bez posjeda
23	41	18	22	—	9

Od krmnih kultura siju se neznatne količine djeteline i stočne repe.

Od voća ima nešto šljiva, jabuka i krušaka. Voće se, inače, kupuje i od prodavaca iz Podrinja, srbijanskog i bosanskog, ili u Sarajevu. To važi, uglavnom, i za povrće.

Uslovi za zemljoradnju nisu sasvim nepovoljni — tla koja su se razvila na paleozojskoj podlozi osrednjeg su kvaliteta, mada je svugdje potrebno obilno đubrenje. Ostaju, međutim, tradicionalne zastarjele metode obrade i navike u ishrani, koje uslovljavaju nesavremen izbor kultura. U svakom slučaju postoje uslovi za intenzivniji razvoj povrtlarstva i voćarstva.

Zasad oranice i bašte predstavljaju 18,50% korišćenih površina.

Eksploatacija livada i pašnjaka vrši se isključivo za prehranu mjesnog stočnog fonda, koji je, kako se moglo vidjeti, neznatan. Stoka je ljeti pretežno na ispaši na okolnim pašnjacima i niskim šumama, a za ispašu se iskorišćavaju i napuštene livade i oranice opštenarodne imovine, koje je ranija zadruga prestala da obrađuje i prije svoga rasformiranja.

Od interesa bi mogao da bude i »popis poljoprivrednih površina i oruđa« iz 1961. g.:

Broj gazdinstava	Broj stanovnika na gazdin.	Stalno zaposlenih van gazd.	Poljoprivrednika na gazdin.	Ukupna korišć. povr. ha	Površ. oranica i baš. ha	Broj plugova	Gazdinstva sa elekr. struj.
120	443	116	173	200	37	13	74

U ovom slučaju posebnu pažnju privlači podatak o broju stanovnika na poljoprivrednim gazdinstvima, koji su zaposleni van gazdinstva — 27,42% ili, gotovo, jedna trećina.

Podatak o broju elektrificiranih gazdinstava (61,66%) već je prevaziđen. Sva gazdinstva u mjestu su elektrificirana, zahvaljujući trafo-stanici izgrađenoj prije desetak godina. Elektrificirana su, osim toga, i sela: Šajnovići, Čeljadinici, Renovica, Brojnići, Strane, Petojevići, Gornja i Donja Vinča — ukupno, dakle, oko 50% naselja s područja mjesne zajednice.

Prema popisu iz 1961. g. oko 72% aktivnog stanovništva radi u nepoljoprivrednim djelatnostima.

Prema podacima dobivenim u mjesnom uredu, više od sto ljudi, ili svaki deseti stanovnik Prače, zaposleno je van mjesta stanovanja i to prvenstveno na poslovima željeznice (blizu pedeset ljudi), a zatim u pogonima ŠIP »Jahorina« u Palama, Podgrabu i Sarajevu, te u nekim građevinskim, trgovinskim i drugim preduzećima u Sarajevu (»Vaso Miskin Crni«, »Valter Perić«, »Elektroprenos«, »Put« i dr.).

Proizvodno-zanatsko preduzeće »Pale«, koje na cijeloj teritoriji opštine vrši izvjesne zanatske, komunalne i transportne usluge, obavlja građevinske radove, gazduje poslovnim zgradama u društvenoj svojini i dr., ima u Praču mali pogon, tj. radionicu za izradu spojnica za naftovode. Radionica ima tri mašine i zapošljava desetak radnika.

Desetak privatnih zanatlija i ugostitelja u mjestu u svojim manjim radionicama i prodavnicama vrše usluge mještanima i stanovnicima okolnih sela.

Trgovinsko preduzeće »Pavlovac«, čije je sjedište poslije ukidanja opštine Prača preneseno u Pale, i Ugostiteljsko preduzeće »3. april«, takođe iz Pala, imaju u Praču svoje prodavnice. Preduzeće »Pavlovac«, integrisano, inače, sa »Žitoprometom« iz Sarajeva, preuzelo je, prije nekoliko godina, i poslove bivše zemljoradničke zadruge u Praču. To je u skladu sa nastojanjem, označenim u društvenom planu, da na području opštine Pale postoji samo jedna zemljoradnička zadruga, koja će u svoje poslovanje uključiti i trgovinsku djelatnost.

Tradicija eksploatacije drveta prilično je stara u ovom području, u kom su šume, da uzgred napomenemo, najizrazitiji dio njegovog biljnog pokrivača. U samoj Praču, istina, nije bilo, niti danas ima, bilo kakvih objekata drvne industrije, ali je ona postojala u obližnjem Podgrabu, udaljenom oko šest kilometara sjeverozapadno, i zapošljavala izvjestan broj radnika iz Prače i sela na teritoriji njene bivše opštine.

U vremenu od 1912. do 1935. g. radila je u Podgrabu velika pilana, vlasništvo italijanske firme Giuseppe Feltrinelli et. comp. iz Milana, koja je zapošljavala i do 4.000 radnika. Firma je eksploatisala šumsko područje oko gornjeg toka rijeke Prače, te oblast Bogovićke planine i Romanije. U tu svrhu bila je izgradila i nekoliko šumskih željeznica: jednu dolinom rijeke Gračanice, od Podgraba do sela Bogovići, gdje se odvajao jedan kraj za Romaniju; drugu dolinom Prače, od Podgraba preko Dvorišta do Vrhprače — od Dvorišta se odvajao jedan krak uz Lisovički, a drugi uz Mrkodolski potok.

Industrija je proizvodila dasku, grede, brodski pod, te neke druge polufabrikate i izvozila ih u inostranstvo, prvenstveno u Italiju.

Iskoristivši svoje ugovorno područje, pilana je prestala a radom; uređaji i šumske željeznice su demontirani, a zgrade je otkupilo tadašnje ministarstvo vojske i tu osnovalo vojnu bazu.

Izvjestan broj radnika zapošljavala je i pilana Pere Gnječa, takođe u Podgrabu, u vremenu između dva rata. Kada je poslije rata nacionalizovana, radila je nekoliko godina kao pogon preduzeća na Palama, a 1957. g. prestala je s radom.

Rudarstvo je jedna od neskorišćenih, ili, bolje rečeno, nedovoljno iskorišćenih mogućnosti za privredno aktiviranje Prače.

U vrijeme prve poslijeratne konjukture barita u našoj zemlji, pedesetih i šezdesetih godina, ova ruda, zasad najinteresantnija u rejonu Prače, eksplotisana je i na području Prača—Renovica—(H)ranjen—Batovo—Čajniče—Foča—Kalinovik—Trnovo—Sjetlina—Ponor—Prača (27, 76). Radi se o baritnim žicama u paleozojskim škriljcima i konglomeratima, a mjestimično i u paleozoj-

skim krečnjacima. Istraživanja na području Prače počela su već prije drugog svjetskog rata, a rezerve su procijenjene na oko 112.000 tona.

U vrijeme pomenute konjukture, od 1953. pa, s prekidima, do 1964. g., proizvodnja u rudniku »Pogled« iznosila je, prema usmenom saopštenju M. Ramovića, koji se, inače, angažovao u istraživanjima, dvije do četiri hiljade tona godišnje; kvalitet rude kretao se od I do III klase, ukupna izvađena količina iznosila je oko 40.000 tona, a njena vrijednost procijenjena je na oko 600.000 dolara. Prema istoj informaciji, radovi su obustavljeni zbog nestručne eksploatacije, iako postoje realni uslovi za godišnju proizvodnju od tri do pet hiljada tona.

Ležišta su koncentrisana, uglavnom, na lijevoj obali rijeke, istočno i jugoistočno od mjesta Prače. Glavna mjesta pojave su Šajnovići, Prešpica, Crnčale i Renovica.

Najbolja ruda se, izgleda, nalazi na području planine Kleka, iznad sela Kamenice. Novosagrađeni šumski put niz Kameničku rijeku, preko Podgraba na željezničku stanicu Sjetlina, svakako bi olakšao transport rude u slučaju obnovljene eksploatacije.

Znatne količine barita nalaze se i na lokalitetu Gradina, u oblasti šume Raso(j)a, ali je rudača ovdje slabijeg kvaliteta zbog sadržine kvarca.

Problemi u vezi sa eksploatacijom barita u području Prače isti su kao na jugoslovenskom planu: nedovoljni istražni radovi, naročito eventualnih dubljih naslaga; raštrkanost pojava na mnogo lokalnosti; nedovoljne tehničke i druge prethodne pripreme za eksploataciju, odsustvo dugoročnije orijentacije i dr.

S obzirom na veliki broj baritnih pojava na ovom području, ono se može smatrati ekonomski značajnim, pa bi trebalo intenzivirati istraživanja na pronalaženju eventualnih novih rezervi (28, 13). Značajna je, svakako, okolnost da postojeća željeznička pruga prolazi sredinom baritnog revira, a eksploataciju bi mogli olakšati i šumski putevi do željezničkih stanica Renovica, Prača i Sjetlina.

Postoje indicije da se u okolini Prače, posebno u oblasti lokaliteta Kurjače i Šarulje, nalaze i ekonomski vrijedna ležišta željeza, olova i cinka, ali su i u ovom slučaju potrebni prethodni obimni istražni radovi.

Zasad ne postoje nikakvi određeni planovi o korišćenju hidroenergetskog potencijala rijeke Prače u neposrednoj okolini mjesta.

Smatra se i inače da je važnost rijeke Prače i njenih pritoka, u tom pogledu, jedino u sklopu izravnavanja voda gornjeg toga Drine i njenih pritoka.

No, međutim, kada su se u vrijeme izgradnje hidrocentrale u Mesićima vršila podrobnija ispitivanja hidrografskih prilika na ovom području jugoistočne Bosne, pojavila su se shvatanja o hidroenergetskoj vrijednosti rijeke Prače i izvan ovog projekta.

Postoji, tako, projekat o izgradnji grupe malih hidrocentrala na rijeci Prači: kod Banje Stijene, Sudića, Kovačice, Duba i Ustiprače, koje bi, s postojećim postrojenjem u Mesićima, činile povezan sistem. Prema ovom projektu, u energetske svrhe može se iskoristiti 350 m pada na dužini od 40 km, od mjesta Prače do ušća (29).

O prometnim prilikama u dolini Prače i o prometnoj funkciji mjesta Prače već je bilo govora. Dodajmo još i ovo: jedine prometne linije na ovom

prostoru, koje prevazilaze lokalne okvire, su uskotračna željeznička pruga Sarajevo—Višegrad i cesta Sarajevo—Pale—Prača—Jabuka—Goražde. Cesta je danas zastarjela, ali se njom, u odsustvu vrednijih komunikacija, obavlja obiman automobilski i kolski saobraćaj prema Pljevljima, Foči i Dubrovniku.

U lokalnim okvirima Prača je ishodište nekolikih seoskih puteva, starijih i novijih, koji je povezuju s obližnjim seoskim naseljima. Potreba povezivanja s okolinom proisticala je iz njene funkcije administrativno-upravnog, pa i malog ekonomskog centra za brojna seoska naselja u okolini.

Nekoliko desetina kilometara novijih seoskih puteva povezuju Praču sa Dateljima, Brdarićima, Gornjom Vinčom, Vinogradom, Ponorom, Miošićima, Brnjicom. Od starijih značajan je onaj koji vodi od Prače za Ponor i Jakšin Do, pa preko Vrhbarja do Kule na Glasincu, kao i put za sela Buđ i Podloznik, a odatle na Ozerkoviće i Sokolac.

Stanovnici Prače očekivali su veoma mnogo od mogućnosti da preko njihovog mjesta prođe, u okviru realizacije programa rekonstrukcije i modernizacije puteva u BiH, dio magistralnog puta Bihać—Jajce—Sarajevo—Ustiprača, koji ima značaj u povezivanju dolina rijeka Bosne i Drine i, u širem smislu, centralne Bosne sa Srbijom. Od dvije moguće varijante dijela puta od Pala do Ustiprače, izabrana je, tzv., brdska varijanta (Sarajevo—Pale—Podromanija—Rogatica—Mesići—Ustiprača), dok je dolinska varijanta, koja bi prolazila i kroz mjesto Praču, odbačena zbog izrazito visokih troškova investicionih ulaganja u kratkom vremenskom periodu, kako se kaže u Odluci Republičkog fonda za puteve, kojom se utvrđuje trasa puta.

Zagovornici prevojne varijante smatraju, osim toga, da bi izgradnja ceste preko Prače i Renovice, u uslovima postojanja uskotračne željeznice, značila dupliranje transportnih kapaciteta na istom pravcu, što se, u sadašnjem trenutku, može smatrati nepotrebnim rasipanjem sredstava. Argument potrebe razvoja nerazvijenih krajeva u području Romanije nije, međutim, naročito ubjedljiv, s obzirom na činjenicu da su mjesta u dolini Prače bar isto toliko nerazvijena.

Izgradnja, tzv., dolinske varijante puta imala bi, inače, brojne prednosti: manja visina, manji uspon, manja dužina puta iznad visine od 900 m, koja se smatra kritičnom. Investiciona ulaganja bila bi, istina, veća nego u prevojnoj varijanti, ali za osam godina ova trasa bi postala rentabilnija.

Izgradnja dolinske varijante odložena je na neodređeno vrijeme, do realizacije drugog programa. Prema nekim informacijama, postoji mogućnost da se, budući da se radi o putu koji znači brže povezivanje s morem, odnosno s Dubrovnikom, dobiju međunarodni krediti za izgradnju, ali zasad nema određenijih planova u tom pogledu.

Uz sve ostale prednosti, koje bi joj donio položaj stanice na magistralnom putu, Prača bi, u slučaju izgradnje moderne ceste, dobila i značajnije impulse za razvoj turističke privrede. U tom slučaju mogli bi biti valorizovani privlačni pejsaži u njenoj okolini, mogućnosti za lov i ribolov, koje se već sada u znatnoj mjeri iskorišćavaju, blizina Jahorine, Kleka — koji je markiran, zatim Borovca i Crnog vrha i, uopšte, mogućnosti za razvoj vikendnog turizma.

ZAVRŠNO RAZMATRANJE

Varošica Prača, naselje u kome se, zasad, ne osjeća bilo kakva jača privredna i uopšte životna dinamika, ima izgleda da u bliskoj budućnosti dobije snažnije impulse za razvoj.

Mjesto je nedavno dobilo vodovod, čime je ostvareno ne samo poboljšanje higijenskog i uopšte životnog standarda stanovništva, nego i najneophodniji preduslovi za bilo kakvu moderniju ekonomsku aktivnost (neki raniji projekti, među njima i mogućnost stvaranja jednog vrednijeg pogona »Energoinvesta« u mjestu, otpali su upravo zbog nedostatka vode za piće).

Voda se dovodi od izvora Bijele vode koji se nalazi ispod Lisine, ogranka Ravne planine, na visini od 1071 m. Trasa vodovoda je: Sjetlina—Podgrab—Prača i usputna naselja, odnosno grupe kuća. Dužina trase do Prače, čiji je završetak, inače, na Voznici, iznosi 15 km. Cijena objekta je oko 270 miliona starih dinara, od čega stanovnici Prače učestvuju u vidu samodoprinosa sa oko 60 miliona, izvodeći besplatno sve zemljane radove, kako na izgradnji trase, tako i na izgradnji razvodne mreže.

Izgradnjom ovog značajnog komunalnog objekta učiniće se i to da Prača izgubi karakter epidemičnog područja u kome su mnogi izvori vode za piće zatvarani zbog zagađenosti. Vodovod je projektovan tako da može zadovoljiti potrebe 20—25.000 stanovnika. Na području koje će on snabdijevati vodom biće 1989. godine, prema proračunima projektanata, oko 10.000 stanovnika.

Podsticaji za razvoj mogu se naći i na drugoj strani: u racionalnijem i urednijem iskorišćavanju, istina već osiromašenog, šumskog fonda, koje je do sada, uglavnom, bilo svedeno samo na primarnu preradu; u perspektivama koje se u novije vrijeme otvaraju rudarstvu; u eventualnom iskorišćavanju hidroenergetskog potencijala rijeke Prače, koji nije beznačajan; u mogućnostima racionalnijeg iskorišćavanja viškova zemljišnog fonda stvorenih agrarnom reformom. Realizacija svih ovih mogućnosti, uz neophodan rad na podizanju opšteg kulturnog nivoa stanovništva, doprinijela bi, bez sumnje, prevazilaženju relativno nepovoljnih prirodnih osobina kraja u kome se nalazi varošica Prača.

Literatura i izvori:

1. Đ. Mazalić: Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka, GZM LIII, Sarajevo, 1941. g.
2. M. S. Filipović: Glasinac, SEZ, knjiga 32, Beograd 1950. g.
3. F. Kacer: Geologija Bosne i Hercegovine, sveska I, Sarajevo 1926. g.
4. Podaci dobijeni u Hidro-meteorološkoj službi BiH.
5. S. Mikulec: HE Mesići na Prači, izdanje »Elektroprojekta«, Sarajevo 1955. g.
6. Podaci dobijeni u Hidro-meteorološkoj službi BiH.
7. V. Skarić: Sarajevo i njegova okolina, Sarajevo 1937. g.
8. S. Josifović: Oktavijanovo ratovanje u Iliriku, Živa antika, god. VI, sveska 1, Skoplje 1956. g.

9. E. Pašalić: Antička naselja i komunikacije u BiH, Sarajevo 1960. g.

10. V. Skarič: O geografskoj nomenklaturi BiH, Glasnik SGD, sv. 13, Beograd 1927. g.

11. T. Smičiklas: Codex diplomaticus, sv. IV, Zagreb 1906.

12. H. Šabanović: Bosanski pašaluk, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1959. g.

13. M. Hadžijahić: O nekim lokalitetima iz Povelje Bele IV (u rukopisu)

14. M. Vego: Naselja bosanske srednjovjekovne države, izdanje »Svjetlost« Sarajevo, 1957. g.

15. Enciklopedija Jugoslavije, sveska VI

16. D. Kovačević: Trgovina u srednjevjekovnoj Bosni, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1961. g.

17. M. Hoernes: Dinarische Wanderungen; Cultur — und Landschafsbilder aus Bosnien und der Herzegovina, Wien 1888.

18. H. Kreševljaković: Prilog povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom, Prilozi za orijentalnu filologiju, knjiga II.

19. S. Bakaršić: Geneza Sarajeva, doktorska disertacija, Ljubljana 1960.

20. Kartoteka Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH.

21. H. Kreševljaković: Hanovi i karavansaraji u BiH, Naučno društvo BiH, Sarajevo, 1957. god.

22. Bosanski kalendar 1905, Sarajevo 1905. g.

23. Bosanski kalendar 1917, Sarajevo 1917. g.

24. V. Čubrilović: Porijeklo muslimanskog plemstva u BiH, Istorijski časopis, Beograd 1937. g.

25. Rezultati popisa stanovništva SFRJ 1961. god.

26. Bosanski kalendar 1914, Sarajevo 1914.

27. M. Ramović: Kraći pregled baritnih ležišta u BiH, Geološki glasnik 1956, Sarajevo.

28. Integracioni projekat rudnika i mlinova barita Jugoslavije, izdanje »Udruženih rudnika«, Zagreb 1964. g.

29. S. Mikulec: Sistem hidroelektrana na Prači (u rukopisu) — preduzeće »Elektroprojekt« Sarajevo.

RÉSUMÉ

PRACA

Contribution à la connaissance d'agglomérations en Bosnie et Herzégovine

NATALIJA MASTILO

Praca, bourg situé dans la vallée du fleuve du même nom, en Bosnie du Sud-Est, de nos jours est un petit centre local pour un groupe d'agglomérations lesquelles convergent vers Praca par leur position géographique et, en partie, par tradition

Au cours de son développement, Praca a connu des élans considérables et des régionale d'une agglomération dépendent de ses fonctions dans l'espace, qu'á tra- méritent d'être objet de recherches et considérations particulières.

Cependant, par plusieurs apects de sa réalité géographique et surtout par son chutes désespérées. Ainsi, son destin corrobore la vérité que l'importance locale et évolution intéressante, Praca compte parmi celles de nos agglomérations lesquelles vers l'agglomération en tant que telle se reflète la valeur de l'espace laquelle, par ailleurs, historiquement parlant, peut varier.

A l'époque du traffic et du commerce caravanier, Praca a été considéré comme marché important, une étape pour les caravanes et un carrefour. Les routes qui langeaient la vallée de la rivière Praca, ont été, à travers tout le Moyen Age, y compris la période turque, une section importante dans le système du réseau routier. Certaines de ces routes avaient une importance de caractère régional même.

A la fin du XIV et durant la première moité du XV siècle, Praca entre dans la sphère du commerce de la ville de Raguze et devient son facteur important. Grâce au rôle des intermédiaires entre les centres miniers de la Bosnie Centrale et la ville de Raguse, elle devient l'un des marchés les plus importants en Bosnie avec un rôle considérable dans le commerce du sel et surtout du plomb.

Durant la période de l'occupation turque dans nos régions, cet endroit a presque tous les attributs d'une bourgade islamique et orientale: caravansérail, bains turcs, ensuite aquéduc, unique paraît-il, par sa conception en Bosnie de cette époque-lè, des mosquées, une activité économique caractéristique axée sur oe commerce, l'artisanat etc.

A partir de l'occupation austro-hongroise jusqu'à 1958, Praca a été, mises à part de brèves interruptions, le chef-lieu de commune. La fonction d'un petit centre communal a été durant des décennies un facteur important pour le développement de cette agglomération, laquelle a connu, grâce à ce fait notamment, surtout entre les deuxguerrez, une vie politique et culturelle assez intense ainsi que certaines grérogatives du centre économique par rapports à ses environs immédiats.

De nos zours, les fonctions dirigeantes de Praca sont limitées et cela, avec d'autres facteurs négatifs, a eu un reflet défavorable sur son développement actuel, lequel dans le meilleur des cas, peut être qulifié de stagnation.

Suivant le dernier récensement officiel effectué en 1961, Praca est traitée comme une »agglomération de mélange« en dépendance d'un certain rapport établi entre le nombre total d'habitants et le nombre d'habitants qui ne s'occupent pas d'agriculture. Sur presque mille habitants 13% vivent de l'agriculture. Les autres travaillent dans les chemins de fer (la ville est située sur la ligne du chemin de fer à écartement réduit Sarajevo—Višegrad), dans l'industrie, l'administration, les travaux publics, le commerce, l'hotellerie, l'artisanat etc.) Les petites villes de ce type, avec une économie diverse mais extensive, sans possiblités notables pour le développement, sont nombreuses en Bosnie et Herzégovine).

Par manque de sources de revenus, la population est obligée de s'embaucher dans certaines agglomérations voisines et plus importantes; en premier lieu à Sarajejvo, ensuite à Pale, le centre communal auquel appartient Praca.

Cette ville pourrait trouver certaines conditions plus favorables pour son développement dans l'exploitatiteon des réserves minières, principalement du barite lequel même sur le plan yougoslave a une certaine importance; dans la modernisation des communications routières et ferroviaires; dans les possibilités offertes par le tourisme de week-end avec paysages attrayants, chasse, pêche, alpinisme; dans l'élevation du niveau de culture générale de ses habitants etc. etc.

GEOGRAFSKI PREGLED
sv. XIII god. 1969.
Geografsko društvo BiH
Sarajevo

ELEMENTI I FAKTORI RAZVOJA TURIZMA U SARAJEVU*

JASMINA ČEHAJIĆ

U posljednjih nekoliko godina turistički promet u svijetu bilježi značajan porast. Ovaj porast posebno je izražen u zemljama oko Sredozemnog mora, naročito u onim koje nemaju dužu i značajniju turističku tradiciju. Tu spada i Jugoslavija, osobito njezin primorski dio. Ali i kontinentalna, turistički atraktivna, mjesta imaju znatan turistički razvoj. Jedno takvo mjesto je i Sarajevo.

Cilj je ovog članka da se prikažu i objasne, sa geografsko-turističkog aspekta, geografski položaj Sarajeva, kao elemenat i faktor turističke valorizacije, zatim prirodni i antropogeni motivi Sarajeva i bliže okoline i njihova valorizacija, kao i materijalna osnova turističkog prometa.

Analizirajući mogućnosti razvoja turizma u Sarajevu, došli smo do stanovišta da je ovaj grad, sa turističkog aspekta, najtješnje povezan sa Ilidžom i Vrelom Bosne, Trebevićem i Jahorinom, odnosno da to predstavlja najuže sarajevsko turističko područje, pa je u članku ova oblast primarno obrađena.

I. GEOGRAFSKI POLOŽAJ SARAJEVA KAO ELEMENAT I FAKTOR TURISTIČKE VALORIZACIJE

1. Makro položaj. Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina obuhvata središnji prostor Jugoslavije i istovremeno najveći dio dinarskog planinskog sistema, koji je raščlanjen na nekoliko, međusobno planinama razdvojenih, kotlina, koje predstavljaju glavna središta naseljenosti.

Sarajevo, glavni i najveći grad SR BiH, leži u Sarajevsko-zeničkoj kotlini.

Najvažnije jugoslovenske komunikacije, odnosno turistički pravci zaobilaze SR BiH, jer autoput Bratstvo i jedinstvo slijedi doline Save i Moravsko-Vardarsku, a Jadranska magistrala povija se uz obalu Jadrana. Analogno tome, transverzalni putevi, turistički pravci koji povezuju kopneni i primorski dio naše zemlje, odnosno pomenute glavne jugoslovenske saobraćajnice, savlađujući dinarski planinski sistem kao neposredno zaleđe naše jadranske

* Članak je ijvod iz magistralnog rada »Turističke funkcije Sarajeva« odbranjenog na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu u junskom roku 1969. godine.

obale, slijede najdublje usječene riječne probojnice. U SR BiH to su Vrbas i Bosna, u sjevernom, i Neretva u južnom dijelu Republike. Između izvorišta rijeke Bosne i dijela Neretve najdublje uvučenog u bosansko hercegovačku toritoriju nalazi se prevoj Ivan visok 967 metara To je najniža tačka na trdomorsko-jadranskom razvođu jugoistočno od Ličke kaldrme (674 m), i, poslije Postojnskih Vrata (609 m), u Dinaridima planinski prelaz sa najboljim prirodnim pogodnim pogodnostima za prehodnost, koji je od Sarajevsko-zeničke kotline udaljen samo 25, a od Neretve 12 km zračne linije (1, 30 i 31). Ovo je od bitnog značaja za geoprometni makro položaj Sarajeva, jer je uslovilo da tu nastane stjecište važnih transportnih putova — turističkih pravaca.

Tako od šest glavnih jugoslovenskih drumskih turističkih pravaca prema Primorju kroz Sarajevo prolaze dva:

1. Zagreb—Okučani—Banja Luka—Jajce—Travnik—Kiseljak—Sarajevo—Mostar—Metković—Jadranska magistrala,
2. Beograd—Županja—Orašje—Tuzla—Kladanj—Sarajevo i dalje za More.

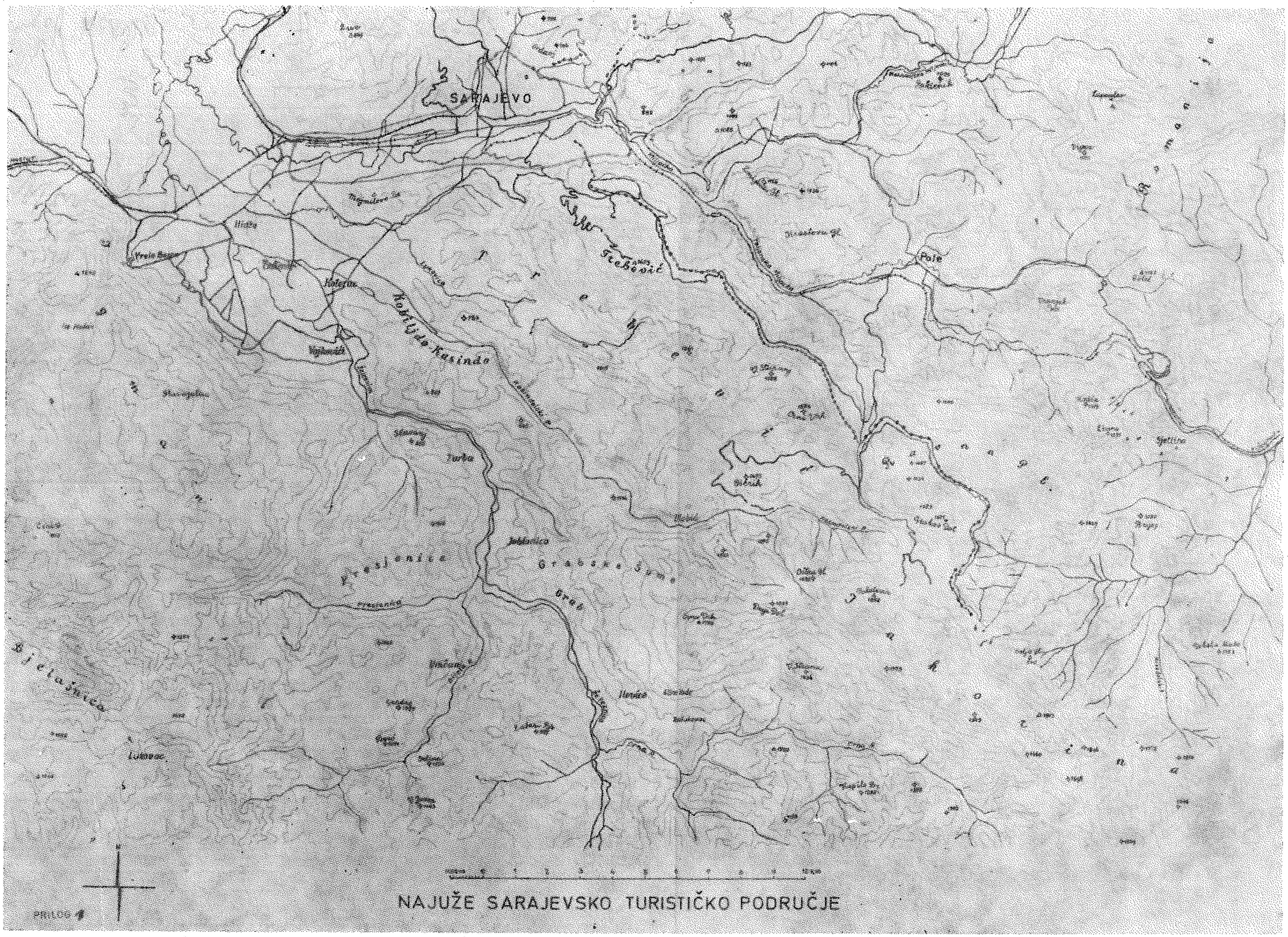
Oba pravca, u stvari, predstavljaju dubrovački turistički pravac sa dva kontraktivna kraka, a, ujedno, s ostalim glavnim jugoslovenskim turističkim pravcima, pripadaju istočno-mediteranskom, a u njnovije vrijeme, izgradnjom Jadranske magistrale, i centralno-mediteranskom, najvećem i najizrazitijem turističkom pravcu u Evropi.

I transverzalne željezničke pruge, uglavnom, slijede riječne tokove:

1. dolinom Bosne pruga normalnog kolosijeka Bosanski Šamac—Doboj—Zenica—Sarajevo. Njen prirodni nastavak prema jugu je:
2. pruga normalnog kolosijeka dolinom Neretve (Sarajevo—Konjic—Mostar—Gabela—Ploče). Od Gabele nastavlja se uskotračna pruga za Dubrovnik; na nju se nadovezuje kod Huma krak za Bar preko Titograda, a kod Uskoplja za Herceg-Novi,
3. od Sarajeva prema sjeveroistoku vodi pruga uskog kolosijeka Sarajevo—Višegrad—Čačak—Beograd.

Posebno treba istaći značaj novoizgrađene pruge normalnog kolosijeka Sarajevo—Ploče (puštena u promet 29. 11. 1966. godine), jer je prevoz sada tri puta brži, a, što je vrlo važno, udobniji i prijatniji nego nekadašnjim »ćirom«. Na zanimljivim predjelima od Sarajeva do Mora sada se nalazi još jedna privlačnost za turiste — željeznička pruga sa brojnim maštovito izvedenim vijaduktima, mostovima i tunelima. Ova pruga doprinosi razvoju turizma ne samo u Sarajevu, nego i usputnim mjestima kroz koje prolazi (naročito Mostaru), kao i svom odredištu — luci Ploče, koja od teretne luke postaje postepeno i turistička.

Prema tome, pošto Sarajevo ima povoljan makrogeoprometni položaj, odnosno zato što se nalazi na značajnom turističkom pravcu za More — prirodnom izlazu na dubrovačku i makarsku turističku regiju, postoje mogućnosti za tranzitnu funkciju, a uz atraktivne turističke motive grada i okoline,

PRILOG 4

NAJUŽE SARAJEVSKO TURISTIČKO PODRUČJE

kao i povoljne faktore turističkog prometa, i za druge turističke funkcije u najužem sarajevskom turističkom području.

2. **Mezo položaj.** Sarajevsko-zenička kotlina sa površinom od 990 km² najveća je u SR BiH; dužina joj je oko 80, a širina 20 do 25 km (**1**, 28). Zauzima središnji dio naše Republike, a ima dinarski pravac pružanja. Morfološki ova kotlina nije jedinstvena, nego se sastoji od polja (Sarajevsko, Visočko, Kakanjsko i Zeničko) i sutjeski između njih.

Sa turističkog stanovišta mezoregionalni položaj Sarajeva također je povoljan, jer se Sarajevsko polje, u kome je grad smješten, nalazi na južnom dijelu Sarajevsko-zeničke kotline gdje su doline rijeka Neretve i Bosne, a time i putova koji slijede njihov tok, najviše približene.

3. **Mikro položaj.** Sarajevo je locirano u najistočnijem dijelu Sarajevskog polja, upravo u proširenoj dolini rijeke Miljacke i na planinskim stranama koje se strmo spuštaju prema njoj.

Ako posmatramo grad u smjeru njegovog pružanja, istok-zapad, onda prvo uočavamo stari dio Sarajeva iz XV—XIX vijeka, smješten u polukružnom području gdje Miljacka izlazi iz svoje klisuraste doline, tj. u proširenoj riječnoj dolini i na strmim padinama oko nje; zatim noviji dio iz XIX i početka XX vijeka lociran pretežno u nizijskom dijelu oko obala Miljacke; najnoviji dio grada iz XX vijeka nastavlja se dalje prema zapadu odnosno u područje Sarajevskog polja, koje je mnogo šire — prostranije od onoga u kome je smješten najstariji dio istoimenog naselja. Prosječna nadmorska visina Sarajeva iznosi 537 m. U odnosu na željezničke pruge važne turističke pravce za Sarajevo, kao i put Sarajevo—Tuzla—Županja—Beograd koji direktno dodiruju grad, mikrogeografski položaj Sarajeva je povoljan. Međutim, prema glavnom turističkom kravcu za naš grad, Bosansko-hercegovačkoj magistrali (Bosanska Gradiška—Banja Luka—Jajce—Travnik—Sarajevo—Mostar—Metković), koja ulazi u Sarajevsko polje sa njegove krajnje zapadne strane, Sarajevo ima periferan položaj. Ali, kako ta razdaljina predstavlja svega 15 km, mikrogeoprometni položaj Sarajeva je u cjelini povoljan.

II. TURISTIČKA VALORIZACIJA PRIRODNIH I ANTROPOGENIH MOTIVA SARAJEVA I BLIŽE OKOLINE

1. PRIRODNI MOTIVI I NJIHOVA VALORIZACIJA

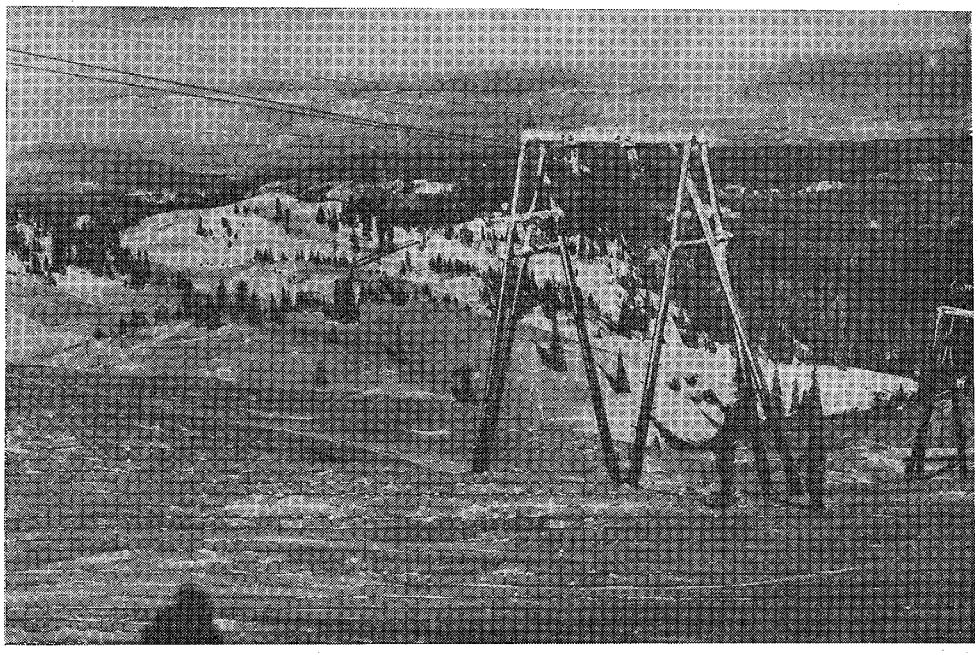
A) **Geomorfološki motivi.** Trebević i Jahorina, sa turističkog stanovišta, najatraktivniji su geomorfološki motivi u najužem sarajevskom turističkom području.

Trebević, planinski masiv — prirodno južno zaleđe i sastavni, neodvojiv dio Sarajeva, veoma je značajan za ovaj grad upravo zbog neposredne blizine, znatne nadmorske visine (Sarajevo 537 m, Trebević 969—1629 m) i uopšte svih prednosti slobodne prirode u odnosu na urbanizovanu sredinu. Insolacija je daleko duža na Trebeviću nego u Sarajevu, a vazduh čist i prijatan. To se naročito osjeća zimi kada je u Sarajevu gusta veoma zagađena magla i, gledajući sa Trebevića, čini se kao da skoro četvrtmilionski grad na Miljacki ne postoji, nego da je u kotlini neko tamno sivo jezero. Većina izvora nalazi se na sjevernoj strani Trebevića, a i ve-

getacija je bujnija na kosama koje su okrenute sjeveru, zatim u prosjecima i dolinama gdje ima više vlage i gdje su mjesta manje izložena uticajima vjetra, dok su južne padine uglavnom, krševite i gole. Posebnu vrijednost Trebevića predstavljaju vidikovci sa kojih se pruža impresivan pogled na Sarajevo i okolne planine.

Zbog blizine i rekreativnih osobina, Trebević je omiljeno izletište i rekreacioni centar pretežno Sarajlija, a i domaćih i inostranih turista. On je posjećen u svako doba godine — ljeti zbog svježine, a zimi zbog klimatskih prednosti u odnosu na Sarajevo i povoljnih terena za sankanje i skijanje. Značaj Trebevića kao poznatog turističkog centra povećan je 1959. g. izgradnjom moderne električne uspinjače, kojom je prevoz brz, udoban i atraktivan, dok je drum koji povezuje Sarajevo i Trebević (9 km) u veoma lošem stanju u toku cijele godine. Prema predviđanjima, rekonstrukcija ove saobraćajnice, koja je u toku, biće završena u 1970. godini. Zbog svojih prirodnih ljepota i vrijednosti, kao i ogromne važnosti za Sarajevo, Trebević je 1949. g. proglašen za turistički zaštićeni predio, a 1954. g. stavljen pod zaštitu države.

Jahorina (1092—1913 m nadmorske visine) planinski je masiv (1949. g. proglašen za turistički zaštićeni predio, a 1954. g. stavljen pod zaštitu države) sa ukupnom površinom od 1600 ha, dužinom oko 30 i širinom 15 km, orografski vezan za Trebević sa kojim graniči na dužini oko 6 km (2, 94). Glavni, najviši a ujedno i najinteresantniji njezin dio je Gola Jahorina — visoravan duga 15 km i 3 do 4 km široka, sa veoma raznovrsnim blago izlomljenim reljefom, ljeti obrasla gustom travom, a zimi pokrivena do 3 m dubokim snijegom (2, 94). Sa najvišeg vrha Jahorine (1913 m) pružaju se prekrasni vidici na sive grebene i niže šumovite dijelove okolnih planina. Osim mnogobrojnih izvora manjeg kapaciteta, na Jahorini se nalazi i nekoliko većih izvora od kojih nastaju Bistrica, Paljanska Miljacka, Prača, Crna i Kasindolska rijeka. Na Jahorini duvaju vjetrovi promjenljivog pravca i jačine (3, 9). Sjeverni vjetrovi su ublaženi prostranim šumovitim područjem, što ima znatan uticaj na temperaturu Gole Jahorine, čije blage i duge padine pružaju izvanredne mogućnosti za skijanje. Magle su rijetke, a snježni pokrivač pretežno se zadržava od decembra do aprila.

Fot. 1. Dio žičare i skijaških terena na Jahorini

Zahvaljujući povoljnim klimatskim osobinama, mnogobrojnim terenima sa blagim padinama bez mehaničkih prepreka za skoro sve kategorije skijanja, kako sportskih tako i turističkih, kao i uz postojanje materijalne osnove turizma, ova »ljepotica bosanskih planina« stekla je renome poznatog sportsko-rekreativnog turističkog centra lokalnog, republičkog i državnog značaja (Jahorina je jedan od naših najizgrađenijih zimsko-sportskih turističkih centara, koji je zajedno sa Kranjskom Gorom najafirmisaniji u Jugoslaviji). U međunarodnom turizmu Jahorina ne može da konkuriše Alpama koje su bliže glavnim turističkim disperzivima i nalaze se na najvažnijim pravcima kretanja turista u Evropi. Mali broj inostranih posjetilaca na Jahorinu, uglavnom, dolazi zbog poznatog »Jahorinskog kupa« — međunarodnog kriterija mladih skijaša alpskih zemalja: Austrije, Švajcarske, Francuske, Italije, Njemačke i Jugoslavije.

U neposrednoj blizini Sarajeva nalazi se Igman, zanimljiv prirodni turistički motiv sa nadmorskom visinom od 1502 m, koji danas za turizam Sarajeva nema značaja pošto je tu locirano šumsko-ogledno dobro zatvorenog tipa sarajevskog Šumarskog fakulteta, a pristupni put od Ilidže veoma slabog kvaliteta, smještajni kapaciteti malobrojni itd.

B) **Hidrološki motivi.** Turistički najatraktivniji hidrološki motivi u najužem sarajevskom turističkom području su: čuveno Vrelo Bosne i Ilidža. Tok Miljacke kroz Sarajevo turistički je atraktivan samo utoliko što presijeca grad uzdužno (istok—zapad) i, stim u vezi, što je uslovio podizanje brojnih mostova koji daju znatno obilježje našem gradu.

Vrelo Bosne je poznato ne samo u Sarajevu i njegovoj okolini kao prijatno izletište i estetsko-kuriozitetni motiv, nego i u SR BiH, SFRJ, a, djelimično, i u inostranstvu. Rijeka Bosna izvire na jugozapadnom obodu Sarajevskog polja, pod jednim točilom Igmana. Na dužini od 100 m izbijaju jaki mlazevi bistre planinske vode, od kojih postaje nekoliko uskih tokova; oni protiču kroz niz malih bazena i ribnjaka, ispod minijaturnih živopisnih mostova, a onda se sjedinjuju u jedinstven vodeni tok — Bosnu.

Ilidža (490 m nadmorske visine) je banjsko i klimatsko lječilište, kao i rekreacioni centar dobro poznat u našoj Republici i Državi. Na Ilidži »postoje tri kaptirana izvora prirodne sumporovite vode. Dva od ovih izvora potpuno su jednaka po fizičko-hemijskim osobinama: temperatura 57—58°C i kapacitet 24 litra u sekundi. Voda ovih dvaju izvora prirodno je topla, sumporovita, alkalna, sulfatična. Treći izvor temperature 32,5°C i kapiciteta 1,5 litra u sekundi prirodno je toplo sumporovito zemno-alkalno kisela voda« (4, 55). Kroz Ilidžu protiče rijeka Željeznica, koja je u ovom turističkom mjestu, poslije javnog kupališta lociranog neposredno kraj njezine lijeve obale, najomiljenije područje za kupanje, sunčanje i teferiče. Iznad zanimljivo regulisanog korita ove rijeke nalazi se nekoliko većih mostova postavljenih na maloj međusobnoj udaljenosti. Zbog bogatstva voda (ljekoviti izvori, parkovske fontane, rijeka Željeznica), specifičnog banjskog ambijenta, ugodnije klime u odnosu na Sarajevo, kao i zbog blizine i dobre saobraćajne povezanosti, Ilidža predstavlja omiljeno izletište Sarajlija tokom čitave godine.

C) Flora i fauna. U cjelini flora i fauna najužeg sarajevskog turističkog područja čini sastavni dio njegovih prirodnih turističkih motiva. Prostrane površine zelenih planinskih pašnjaka i livada, kao i bujne šume lišćara i četinara — bukva, jela, smrča, topola, breza, lijeska, rjeđe bor, itd. nalaze se na Jahorini i Trebeviću (prema podacima Šumske uprave Sarajeva, na Trebeviću ima oko 650 ha šume ili 19% od njegovih ukupnih privrednih površina). Ovo područje bogato je izvorima i rječicama, što je, između ostalog, uslovilo život brojne i raznovrsne divljači (zečevi, lisice, jastrebovi i dr.). U najužem sarajevskom turističkom području Bosna je najveća rijeka. Od izvora nizvodno na dužini oko 6 km ova rijeka naziva se Mala Bosna. Odlikuje se skoro uvijek bistrom i hladnom vodom, a poznata je po obilju pastrmke i velikom broju krupnih lipljana. Mala Bosna je lako pristupačna s obje strane toka i predstavlja idealno područje za sportski ribolov. Ispod sastavka sa svojom najvećom gornjom pritokom Željeznicom u Sarajevskom polju, Bosna pro-

širuje svoje ribolovno područje u kome je, pored pastrmke i lipljana, nastanjena i dok srednji i donji tok, uglavnom zbog otpadnih voda industrije u Sarajevskom polju, raspolaže manjom količinom ribe.

Kad se govori o flori i fauni najužeg sarajevskog turističkog područja, posebno treba pomenuti 3 km dugu četvererednu aleju platana i divljih kestena između Ilidže i Vrela Bosne — izuzetno zanimljiv estetsko-kuriozitetni prirodni turistički motiv.

D) Uloga klime u turističkom prometu Sarajeva. Pošto je Sarajevo smješteno u uskoj kotlini — proširenoj dolini rijeke Miljacke, topografski položaj grada sa skoro četvrt miliona stanovnika i industrijom kao jednom od vodećih grana privrede u klimatskom pogledu nije povoljan; kotlinski položaj Sarajeva negativno utiče na duvanje vjetrova (na pojavu, intenzitet i učestalost vjetrova), a samim tim i jaču prirodnu ventilaciju, pa zato postoje povoljni uslovi za akumulaciju toksičnih sastojaka aerozagađenja i njihov štetan uticaj na zdravlje ljudi. Kako promjene vazdušnog pritiska utiču, posebno, na raspored vjetrova po pravcu i jačini, a godišnja amplituda vazdušnog pritiska u Sarajevu iznosi 3,8 mm, to je i provjetravanje kotline u kojoj je grad smješten veoma malo; srednja godišnja jačina duvanja vjetrova, prema Boforovoj skali od 0 do 12, iznosi svega 1,2 bofora (3, 6 i 9). Preovlađuju istočni (26,1%) i zapadni vjetrovi (17,6%), što je svakako u vezi sa otvorenošću sarajevske kotline u smjeru istok-zapad (3, 9). U zimskoj polovini godine u sarajevskoj kotlini javlja se povećana relativna vlažnost vazduha, koja, zajedno sa jutarnjim temperaturnim inverzijama (čijem nastanku pogoduju topografske prilike Sarajeva), utiče na stvaranje gustih i dugotrajnih magli (5, 10).

TABELA 1.

Srednja mjesečna i godišnja relativna vlažnost vazduha u Sarajevu za period 1951—1960. g. (6)

(N. visina meteorološke stanice: 630 m)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Sr. g.	Ampl.
81	76	70	68	70	68	67	63	70	74	80	81	73	18

Magle doprinose ubrzavanju sedimentacije dima, koga u gradskoj atmosferi ima mnogo, i time sprečavaju postepeno razrjeđivanje njegovih toksičnih sastojaka (dim kao fina suspenzija, aerosol, sa svoje strane doprinosi dužem održavanju magle) (3, 12). Takvo stanje pogoršano je činjenicom da su vjetrovi u Sarajevu uopšte slabo izraženi, a upravo najslabije zimi kada su magle najveće, te i okolnošću da je baš u tom vremenskom periodu povećana upotreba uglja u domaćinstvu. stvu.

Povećana količina sumpornih jedinjenja u vazduhu, nastalih sagorjevanjem uglja, nadražuje sluzokožu i štetno djeluje na zdravlje ljudi, posebno bronhitičara, astmatičara i djece (5, 54). Prema normativima SSSR-a maksimalno dozvoljena koncentracija SO_2 u atmosferi naselja iznosi za pojedinačan uzorak 0,5 mg/m³ a za dnevni prosjek 0,15 mg/m³ (5, 54). U periodu 1960—1962. godine koncentracija SO_2 ispod 0,5 mg/m³ nađena je u Sarajevu u 64,3% slučajeva, a iznad 0,5 mg/m³ do maksimalno 5,02 mg/m³ nađena je u 35,7% slučajeva (5, 54).

Srednja vrijednost svih ispitivanja Sreskog zavoda za zdravstvenu zaštitu Sarajeva na području grada pokazuje porast prašine od 1961. na 1962. godinu od 335 na 367 mg/m²/24h; isto tako povećava se i srednja vrijednost rezultata iznad maksimalno dozvoljene količine od 500 mg/m²/24h (prema Marzejevu, SSSR) — u 1961. g. iznosila je 638 mg/m²/24h, a u 1962. g. 687 mg/m²/24h (5, 21).

Da li je veće konstatovano zagađenje u 1962. g. prema onom iz 1961. slučajno, odnosno rezultat drugih meteoroloških prilika uz istu količinu zagađenja ili se aero-

zagađenje povećalo u apsolutnim količinama, i da li je tendencija povećanja zagađenja postojana — ne može se zaključiti na osnovu uporedbe zagađenja samo za dvije godine. Ne raspolažemo podacima o količini aerozagađenja u najnovije vrijeme, ali da se ono stalno povećava, veoma osjećaju stanovnici Sarajeva u zimskoj polovini godine, kada klimatski i meteorološki uslovi sa malo horizontalnih i vertikalnih strujanja vazduha predstavljaju pogodne faktore za akumulaciju aerozagađenja u sarajevskoj kotlini, dok ljeti postoje veće razlike između dnevnih i noćnih temperatura, što, pored ostalog, uslovljava razlike u sezonskim koncentracijama aerozagađenja (5, 71). Osim toga, što u Sarajevu ljeti nema magle i aerozagađenja, i temperature vazduha su veće nego u zimskoj polovini godine.

TABELA 2.

Srednja mjesečna i godišnja temperatura vazduha u Sarajevu za period 1961—1960. g. (6)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Sr g.	Ampl.
—0,7	—0,6	4,9	9,2	13,5	17,6	19,2	19,5	15,6	10,4	5,4	2,5	9,8	18,8

Pošto se najveći dio ukupnog turističkog prometa u Sarajevu odvija ljeti, negativne karakteristike klimatskih uslova nemaju uticaja na receptivni turizam, dok se na inicijalni znatno odražavaju. Jer, iako su, naročito u najnovije vrijeme, učestale diskusije putem štampe, radija, na raznim skupovima itd. o tome kako bar donekle ublažiti aerozagađenje u našem gradu, koje je, prema nekim informacijama, štetnije i od čuvenog londonskog smoga, do danas je na tome urađeno veoma malo. Dok se ne pronađu i sprovedu u djelo neka odgovarajuća rješenja, Sarajlijama preostaje jedino odlazak na poludnevne, dnevne i vikend izlete u prirodu gdje je vazduh čist i prijatan, a vrijeme sunčano — bez guste, neprozirne magle. Potreba za rekreacijom putem odlaska u prirodu, kod stanovnika Sarajeva (inicijalni turistički promet Sarajeva) najveća je u zimskoj polovini godine. Trebević i Ilidža naročito su pogodni za oporavak u bližoj okolini grada. Na Trebeviću je, npr., količina prašine u 1961. i 1962. g. bila od 53—211 $mg/m^2/24^h$, dok su se u istom periodu u pojedinim dijelovima Sarajeva nađene količine kretale od 117—1244 $mg/m^2/24^h$ (5, 20). Na Ilidži, između ostalog, magla je znatno manje izražena nego u Sarajevu. Kolika je učestalost pojave magle u Sarajevu i na Ilidži (Butmir) može se vidjeti iz tabele br. 3. (na Ilidži ne postoji meteorološka stanica, pa su podaci dati za Butmir koji je od Ilidže udaljen svega oko 2 km zračne linije).

TABELA 3.

Srednji mjesečni i godišnji broj dana sa maglom u Sarajevu i na Ilidži (Butmir) za period 1951—1962. g. (7)

(N. visina meteorološke stanice u Sarajevu: 630 m, a u Butmiru: 128 m)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Sr. g.
S.	15,1	12,2	8,2	5,1	1,5	0,9	1,2	1,5	4,1	11,8	13,8	17,4	92,8
B.	9,1	4,8	0,7	0,9	1,8	2,2	2,8	2,7	6,6	7,4	6,5	8,8	54,2

Prevoz do Trebevića i Ilidže brz je i udoban (žičara, odnosno tramvaj), što olakšava odlazak iz zagušljivog grada u čistu prirodu.

Prirodni motivi u receptivnom turističkom prometu Sarajeva djeluju, uglavnom, komplementarno uz antropogene motive, koji su atraktivniji od prirodnih za većinu posjetilaca Sarajeva. U inicijalnom turističkom prometu našeg grada prirodni motivi djeluju samostalno u vidu rekreativno-izletničke funkcije.

Uz opšte prednosti prirodne sredine u odnosu na urbanu, koje omogućavaju postojanje rekreativne funkcije turizma, u najužem sarajevskom turističkom području postoje i uslovi za rekreaciju putem lova i ribolova, jer Jahorina i Trebević raspolažu izvjesnim fondom raznovrsne divljači, a gornji tok rijeke Bosne naročito pastrmkom. Međutim, ovaj vid rekreacije u Sarajevu i najbližoj okolini ima mali značaj.

2. ANTROPOGENI MOTIVI I NJIHOVA VALORIZACIJA

A) Ambijentalni motivi. Susret dviju civilizacija i dviju arhitektonskih koncepcija — islamsko-orijentalne do 1878. godine i srednjoevropske poslije toga, daje specifičan kolorit Sarajevu; istorijske epohe ostavile su tragove na urbanističkim cjelinama i spomenicima profane i sakralne arhitekture, tako da se danas u Sarajevu nalazi ambijentalna mozaičnost, što povećava interesovanje domaćih i, naročito, inostranih posjetilaca.

Jer, na relativno malom prostoru jednog grada sačuvani su brojni monumenti raznih konfesionalnosti (džamije, crkve, katedrala, sinagoge, vjerske škole), a uporedo sa njima i institucije poslovnog i praktičnog karaktera: hanovi, bezistani, hamami, mostovi, česme, vodovodi, biblioteke, sahat-kula, pozorišta, bioskopi, muzeji, galerije itd. Ako se tome doda i raznovrsnost stambenih zgrada (od malih iz turskog perioda, preko glomaznih — velelepnih iz austrijskog do jednostavnih nebodera današnjice), kao i različite gradske komunikacije (krivudavi kaldrmisani sokaci iz turskog, asfaltirane i kockom pokrivene šire ulice iz austrijskog i široki bulevari u najnovijim dijelovima grada), onda je mozaičnost potpuna. Iako su ovi objekti isprepleteni — utisnuti na mnogim mjestima jedni među druge, mogu se uočiti ambijentalne urbanističke cjeline nastale u pojedinim istorijskim epohama i građene i raspoređene po karakteristikama tih vremena. Tako možemo, grubo podijelivši, odvojiti urbanističke ambijente sa orijentalnim, austrougarskim i novim uticajima, tj. prema vremenu postanka: stari, noviji i najnoviji dio grada.

Polazeći od istoka, na izlazu Miljacke iz njezine klisuraste doline, uočavamo stari dio Sarajeva — onaj iz turskog perioda. Smješten po strmim padinama bregova i uz obale uskog korita Miljacke, ovaj dio grada, građen po urbanističkim koncepcijama orijentalnih gradova iz epohe uspona turske graditeljske misli (XV i XVI vijek), pruža svojim amfiteatralnim izgledom i terasastim položajem specifično građenih kuća impresivan dojam. Središnji, dolinski prostor starog dijela grada zauzima Čaršija — poslovni dio, oko koje se stepenasto prostiru stambene zone. Stara sarajevska čaršija postoji preko 500 g. (od 1462. g.) i u njoj su se formirali donekle specifični arhitektura i zanatstvo. Zanatstvo je nekada opskrbljavalo ne samo Sarajevo nego i čitavu Bosnu i Hercegovinu (8, 38). U ovom posebnom arhitektonskom ambijentu niskih dućana sa čepencima (čepenci označavaju mala vrata od dućana na kojima se gornje krilo diže, a donje spušta i polaže na isturene podne grede koje su posebno zbog toga usađene u sam pločnik, te se na njemu izlaže roba, a trgovac tu sjedi i poslužuje mušterije — kupce) i masivnih kamenih magaza osiguranih teškim gvozdenim vratima, nalaze se mnogobrojni značajni javni objekti, koji danas predstavljaju istorijske spomenike velike vrijednosti. Ali atraktivnost Čaršije kao cjeline nije u njezinim jedinicama (pojedini istorijski spomenici i sitniji obrtnički dućani), nego u samom ansamblu koji čini posebno jedinstvo urbanizma i arhitekture. Znači da se u prvom planu ističe ambijentalna vrijednost ovog dijela Sarajeva. To nije muzej mrtvih napuštenih objekata, nego bučna zanimljiva sredina u kojoj uskim uličicama odjekuje bat čekića, dovikivanje zanatlija, trgovačka prepirka i cjenkanje sa kupcima, kao i opšti žamor ljudi. Prema tome, stara sarajevska čaršija je urbanističko-arhitektonska istorijska cjelina i istovremeno privredna sredina. Od najviše tačke svog razvoja, krajem XVI vijeka, do današnjih dana Čaršija je više puta skoro do temelja stradala u požarima i bila ponovo obnavljana i mijenjana, tako da je njezin današnji izgled i kvantitativno i kvalitativno umanjen u odnosu na nekadašnje stanje, ali, ipak, predstavlja vrijednu turističku atrakciju. Ono što se do danas očuvalo obuhvata prostor, koji, u gru-

bim crtama, graniči: sa juga desnom obalom Miljacke, sa zapada dijelom ulice JNA, Gazi-Husrefbegovim bezistanom, Starim jevrejskim hramom, sa sjevera ulicom M. Tita, Hrgićevom ulicom, te platoom iznad Kovača, a sa istočne strane Vijećnicom i Šeher-ćehajinom ćuprijom, a to je upravo središnji i najglavniji prostor nekadašnje Čaršije, čije jezgro čini Baščaršija — prostor od početka Sarača na jugu, do Čekrekčijine džamije na sjeveru.

Ovaj poslovni centar starog dijela grada uokviruju stambene zone — mahale, uske i krivudave ulice sa kućama specifične prostorne i funkcionalne zamisli. Istočnjački princip zbijene urbanizacije napušta se samo kada su u pitanju vjerski objekti. Oko 80 džamija — od kojih su mnoge monumentalnih dimenzija sa zlatno-zelenim kubetima, okružene prostranim dvorištima u kojima žubore šadrvani (vodoskoci), vitkih i elegantno izvučenih minareta — locirano je najčešće u području grada iz turskog perioda, dok rijeđe u dijelu Sarajeva iz austrijske epohe. Na okolnim brdima istočne strane grada nalaze se ostaci stare sarajevske tvrđave (bademi, kapije i tabije), svjedoci nemirne prošlosti grada. Bjelilo muslimanskih grobalja (nišana), ispreturanih i povaljanih, ističe se u prostranom zelenilu bašta i vrtova u višim dijelovima starog Sarajeva.

Fot. 2. Dio Baščaršije — u prvom planu sebilj, a u pozadini kupola i minaret Begove džamije

Zapadno od stare sarajevske čaršije proteže se dio grada iz austrougarske epohe. Dok se staro Sarajevo širilo koncentrično i pretežno po strmim padinama oko Miljacke, novi dio iz vremena austrougarske okupacije izgrađen je, uglavnom, u ravnom dijelu uz obale Miljacke. Slično srednjoevropskim gradovima, ulice su prave i mnogo šire od onih iz starog Sarajeva sa višespratnicama, monumentalnim zgradama uprave, sudstva, vojske, kulture, školstva, sa velikim crkvama (pravoslavnom, katoličkom, protestanskom) itd. U arhitektonskom smislu objekti iz ovog perioda predstavljaju mješavinu raznih stilova i njihovih varijanata. Iz austrougarske epohe datira i planska izgradnja vodovodnog i kanalizacionog sistema, uvođenje električne struje, uređenje korita Miljacke i izgradnja keja na obali Miljacke, uvođenje električnog tramvaja, asfaltiranje glavnih ulica itd. U urbanističkom smislu, zbog novih koncepcija gradnje, Sarajevo gubi na estetskoj vrijednosti svoje kom-

pozicije — narušava se njegova likovna harmonija, ali za turizam posebno je zanimljivo ovo uklapanje jednog kolorita u drugi, odnosno ovih dviju arhitektura iz turskog i austrougarskog perioda.

Najnoviji dio grada širi se dalje prema zapadu i sjeverozapadu. To su nova naselja Grbavica, Čengić Vila, Buča Potok, Švrakino Selo, Velešići, Višnjik, Koševsko Brdo — veliki stambeni blokovi čije su zgrade jednostavnih i glatkih fasada, a ulice veoma široke, sa zelenim površinama i punktovima za snabdijevanje, usluge i razonodu. Ovaj dio Sarajeva ima turistički značaj samo ako se upoređuje sa ambijentom u starijim dijelovima grada.

B) Kulturno-istorijski spomenici. Spomenici kulture koji imaju istorijsku, arhitektonsku, urbanističku ili neku drugu umjetničku vrijednost, a nalaze se u najužem sarajevskom turističkom području, potiču iz nekoliko istorijskih perioda.

Niz očuvanih predmeta iz neolitskog naselja u Butmiru, koje spada među najpoznatija evropska otkrića predistorijskog perioda, smješteno je u muzejskim zbirkama Sarajeva.

Iz perioda rimske vladavine datira kolonija, koja se prema jednom nepotpunom natpisu zvala... r(es) p(ublica) Aq(uarum) S(...), locirana na području današnje banje Ilidža **(2,** 30). Otkopavanja još nisu završena.

Kao istorijske vrijednosti, a naročito kao izvanredno vrijedna likovna ostvarenja u svjetskim razmjerama, u Zemaljskom muzeju Sarajeva pohranjeni su brojni primjerci stećaka. Nekropole ovih srednjovjekovnih kamenih nadgrobnih spomenika, još neispitanog porijekla, nalaze se i u okolini Sarajeva (Hreša, Vojković i dr.).

Najbrojnije kulturno-istorijske vrijednosti ovog područja potiču iz turskog perioda. Kada su Turci 1435. g. definitivno zauzeli dolinu Miljacke i krajeve koje danas obuhvata Sarajevo, tu je već bilo nekoliko srednjovjekovnih naselja: Hodidjed na sastavu Mokranjske i Paljanske Miljacke, zatim selo Brodac na prostoru od današnje Bentbaše pa do Kovača, i naselje urbanog karaktera Vrhbosna čija je lokacija, vjerovatno, bila na kompleksu oko današnjeg Marindvora **(8,** 35; **1,** 41). Između ovih naselja prostirale su se livade i ziratno zemljište. U novoosvojenom području osmanlijsko-istočnjačka vlast formirala je zasebnu političko-upravnu provinciju Vilajet Saraj-ovasi, tako nazvanu po saraju, odnosno upravnom dvoru, koji je sagrađen na mjestu današnje kasarne Sedme vojne oblasti na lijevoj obali Miljacke kao sjedište i rezidencija nove administrativno-upravne jedinice **(8,** 38). Položaj ovog kraja bio je veoma povoljan kao polazna tačka za daljnja osvajanja prema Zapadu, osim toga, tu je bilo nekoliko izvora pitke vode, a u blizini su zatečena naselja i nekoliko putova i zato Turci oko dvora podižu novo gradsko naselje. Na temelju vakufname koju je 1462. g. izdao Gazi-Isabeg Ishaković, vojvoda Zapadnih strana, u blizini saraja izgrađena je drvena džamija (na mjestu današnje Careve džamije), neposredno do nje most, hamam i vodovod — nužne institucije potrebne u islamskom bogoslužju, prostrani han, kuće, dućani, mlinovi, **(8,** 38). Ovom akcijom, neviđenom i nepoznatom do tada u zapadnoevropskom svijetu, stvoreno je novo orijentalno naselje-šeher, koje Turci, pošto se grad formirao oko saraja — dvora, nazvaše imenom »Saraj-ovisi« (polje oko dvora), »Saraj« ili »Saraj-kasabasi«. Ovo ime je prvi put spomenuto 1507. g. **(2,** 15). Po ovom prvobitnom nazivu grad je dobio svoje današnje ime — Sarajevo.

Brojne pobjede u ratovima, kao i pomicanje bojišta daleko od granica Bosne, učinile su ovaj kraj sigurnim od ratnih pustošenja i grad se naglo počeo razvijati u jedan od značajnih zanatskih i trgovačkih centara. Pokroviteljstvo nad umjetnošću od strane upravljača kao i dobrotvornost građana pomogli su da Sarajevo postane ubrzo najveći, najbogatiji i najljepši grad ovog dijela Balkana, predmet divljenja mnogih putopisaca i prolaznika koji u njega navraćaju od XVI vijeka i uspoređuju ga s najljepšim gradovima Istoka i Zapada (npr. sa Padovom) (8, 57 i 58). Zlatno doba i procvat graditeljske djelatnosti u Sarajevu bio je u vrijeme kada se na vezirskoj stolici, uz dva manja prekida, našao spretni vojskovođa i bogati mecena Gazi-Hufrefbeg (1521—1541. g.) (8, 39). To je već doba kada su u gradu nikli glavni monumenti, brojni profani i sakralni objekti, formiran trgovački centar itd. (8, 51). To je, ujedno, bio i vrhunac slave i moći Turske imperije. A onda je došao zastoj, ubrzo zatim klice potpune nemoći i rasula. Grad je, potresan izvana i iznutra, u nekoliko navrata dolazio na rub propasti — čak i do kraja propadav da bi se zatim radom svojih stanovnika ponovo podigao i bljesnuo, ali mnogo slabije nego u doba zlatnog XVI v. Sarajevo je 24. oktobra 1697. g. doživjelo najveću nesreću u svojoj istoriji: dolinom rijeke Bosne prodro je u grad austrijski princ Eugen Savojski sa svojim odredom (oko 8500 vojnika) i požarom ga uništio do te mjere, da se nikada više nije mogao podići do onog stepena blagostanja i ekonomske moći kakvu je do tada imao; stotine dućana i stambenih zgrada, sakralnih i drugih objekata nestalo je u plamenoj stihiji (8, 109). Ali požari, koji su bili čest gost u Sarajevu, nisu bili samo posljedica ratnih pohoda, nego su izbijali i zbog lako zapaljivog građevinskog materijala njegovih objekata itd. Neki, kao, npr., 1697, 1788. 1803. i 1852. godine, imali su katastrofalne razmjere i u prah i pepeo pretvorili čitave dijelove velikog šehera — njegove materijalne, kulturno-istorijske i umjetničke vrijednosti (8, 109 i 127 i 160 i 209). Pa ipak, i pored tako brojnih nedaća, Sarajevo je uglavnom, uspjelo do danas da očuva svoj prvobitni urbanistički koncept i fizionomiju. Svojom brojnošću, raznovrsnošću, svojom specifičnošću kulturno-istorijski spomenici iz turskog perioda predstavljaju za Sarajevo jednu od njegovih osnovnih likovnih karakteristika i kao takvi imaju značajnu ulogu u formiranju njegove individualnosti. Među ovim objektima mnogo je onih koji su izgrađeni iz Gazi-Husrefbegovog vakufa (vakuf-zadužbina koja služi vjerskim i humanitarnim svrhama Muslimana), jer »Husrefbeg je najveći dobrotvor varoši Sarajeva. On je za Sarajevo učinio više nego i jedan drugi bosanski namjesnik i prije i poslije njega. Njegove su zadužbine, što ih je podigao u Sarajevu i mnogobrojne i improzantne i lijepe, a obdarene su sa toliko realiteta i gotovine kao ni jedan drugi vakuf u BiH. Njegov vakuf koji je kroz 400 godina izgubio jedan dio svojih prvobitnih dobara, ipak je najbogatiji« (8, 51).

Kompleks Gazi-Husrefbegove džamije (gazi-junak) koga čine Begova džamija, Gazi-Husrefbegovo turbe, muvekithana, vruće česme, veliko džamijsko dvorište i Gazi-Husrefbegov mekteb, jedan je od najljepših i svakako najvrednijih spomenika iz turskog perioda u našim krajevima. Begova džamija (Gazi-Husrefbegova džamija prva i najveličanstvenija Gazi-Husrefbegova zadužbina, po kome je i dobila svoje ime, građena je od 25. 8. 1530. do 15. 8. 1531. g. i po dimenzijama predstavlja najveći sakralni objekat islamske arhitekture na Balkanskom poluostrvu, a

ujedno i prvu džamiju u svijetu koja je dobila električno osvjetljenje, 1898. g. (8, 53; 2, 40). Zbog ovih karakteristika Begova džamija ima najveću turističku vrijednost od svih spomenika ove vrste, ne samo u Sarajevu, nego i na čitavom Balkanu. Gradili su je majstori iz Dubrovnika, koje je Republika slala na Husrefbegov zahtjev; ime projektanta nije poznato (8, 53).

Ferhadija džamija — Neposredno uz hotel »Evropu« nalazi se monumentalni objekat, koji je 1562. g. sagradio bosanski sandžakbeg Ferhatbeg, u narodu popularno nazvana Ferhadija džamija (8, 56). Ovaj kulturno-istorijski spomenik zanimljiv je za turiste, posebno, zbog svoje lokacije uz najreprezentativniji sarajevski hotel.

Baščaršijska džamija — U donjem dijelu Baščaršije situirana je istoimena džamija, sagrađena polovinom XVI vijeka, turistički atraktivna, naročito zbog svoje lokacije u centru stare sarajevske čaršije (2, 43).

Čekrekčijina džamija — Na Baščaršiji, u podnožju ulice Kovači, godine 1526. izgrađena je Čekrekčijina džamija tako nazvana po svom donatoru Hadži-Mustafi Muslihadinu Čekrekčiji (9, 28; 2, 44). Njen minaret je većim dijelom uzidan u samu zgradu džamije, što predstavlja rijetkost u načinu gradnje objekata ove vrste u Bosni i Hercegovini. Osim toga, ova džamija je do danas u Sarajevu najstariji očuvani predstavnik kupolom presvedenih objekata (2, 44). Zbog toga, kao i zanimljivog položaja skupine od nekoliko trošnih dućana neposredno slijepljenih uz zgradu džamije, Čekrekčijina džamija se uvrštava u zanimljive kulturno-istorijske spomenike Sarajeva iz turskog perioda.

Careva džamija — Neposredno uz Carevu ćupriju (današnji Žerajića most) na lijevoj obali Miljacke nalazi se istoimena džamija. To je jedan od najvrednijih sakralnih objekata Sarajeva podignut u periodu turske uprave u BiH. Na ovom mjestu je čuveni Gazi-Isabeg Ishaković još prije 1459. godine podigao manju drvenu džamiju koja je bila prva islamska bogomolja u gradu (2, 45; 8, 35). Taj objekat izgorio je u požaru 1480. g., a današnja Careva džamija izgrađena je 1566. g. po nalogu sultana Sulejmana Veličanstvenog (2, 45). Ova džamija je turistički atraktivna, ne samo zbog svoje monumentalnosti, nego i svoje lokacije, jer je ranija drvena džamija sa nekadašnjim dvorom (sarajem) činila jezgro postanka novog grada.

Alipašina džamija — Zbog odnosa svojih dijelova i čiste konstrukcije, ova džamija je remek djelo turske arhitekture iz vremena njenog najvećeg uspona (2, 46). Iako je skromnih dimenzija, smatra se najljepšom džamijom u Sarajevu. Zbog toga, kao i zbog povoljne lokacije u centru grada, Alipašina džamija predstavlja prvorazrednu turističku atrakciju. Podignuta je 1561. g. od strane bosanskog namjesnika Gazi-Alipaše, po čijem imenu je i nazvana (8, 56).

Stara srpsko-pravoslavna crkva — U ulici Maršala Tita, u blizini Baščaršije, nalazi se jedan od najzanimljivijih kulturno-istorijskih spomenika grada — Stara srpsko pravoslavna crkva. Nije poznato ko ju je izgradio ni kada, ali je sigurno da je veoma stara (8, 56). Zgrada je u više navrata stradala u požarima i često popravljana. Najznačajniji popravak obavljen je 1730. g. i od tada crkva ima današnje dimenzije (8, 149).

Gazi-Husrefbegova (Kuršumli) medresa — Medresa je škola orijentalnog sistema srednjeg i višeg stepena. Za vrijeme turske uprave u Sarajevu radilo je 10 medresa, a do danas očuvala se samo Gazi-Husrefbegova. Locirana je nasuprot Begove džamije u ulici Sarači. Izgrađena je 1537. godine sredstvima koja je dao Gazi-Husrefbeg na ime svoje majke Seldžuke Sultanlije, po čijem je imenu objekat prvobitno nosio naziv Seldžukija (8, 54). Po olovnom krovu (turski: kuršum-olovo) kasnije je dobila ime Kuršumlija. Arhitektura ovog objekta veoma je vrijedna i zanimljiva. Predsoblje je ujedno i glavni unutrašnji prostor sa kolonadom stubova i lukova. Oko njega se niže 12 soba u kojima su boravili učenici, a na suprotnoj strani od ulaza u predsoblje nalazi se predavaonica. Sve je rađeno od masivnog kamena, ali tako minijaturno i skladno, da ova medresa u arhitektonskom smislu spada među najkvalitetnije urađene objekte orijentalne gradnje u našim krajevima (8, 73). Posebno treba istaći izvanredno obrađen portal, kao i način oblikovanja završetka objekta u vidu kupolica i visokih čunjastih dimnjaka. Puna četiri vijeka, to jest od osnivanja do 1941. godine, Kuršumlija medresa bila je najznačajnija prosvjetno-obrazovna ustanova Muslimana Bosne i Hercegovine (9, 27). Poseban kulturno-istorijski značaj ovog spomenika je u tome, što je tu sve do 1864. g. bila smještena Gazi-Husrefbegova biblioteka, danas čuvena i jedinstvena kulturna i naučna institucija, koja je zajedno utemeljena i programski vezana sa Kuršumli medresom (9, 43).

Sahat-kula — Od dvadesetak do danas očuvanih sahat-kula iz turskog perioda u SR BiH, najveća (30 m) i najreprezentativnija nalazi se u Sarajevu. Locirana je neposredno uz Gazi-Husrefbegovu džamiju, sa čijim se minaretom lijepo dopunjuje. Sarajevska sahat-kula više puta je stradala u požarima i popravljana, a kao najvjerovatnije vrijeme nastanka uzima se početak XVII vijeka (8, 114). To je vitka kamena zgrada četvrtaste osnove. Do njenog vrha, na kome se nalazi satni mehanizam koji i danas pokazuje vrijeme a la turca, vode uske zavojite drvene stepenice.

Brusa bezistan — »Bezistani, solidne kamene građevine prosvedene bačvastim svodovima i pokrivene kupolama, spadaju u red najmonumentalnijih i najljepših objekata profane arhitekture koje je poznavala turska graditeljska djelatnost. Sama riječ bezistan (složena od arapskog »bezz« i persijskog nastavka »(i) stan«) označavala je mjesto gdje se prodavao bez ili platno. Nazive su dobivale po imenu osnivača, po vrsti tkanine koja se u njima prodavala, odnosno po mjestu odakle je ta tkanina najvećim dijelom dolazila« (2, 58). Sarajevski Brusa bezistan, lociran u neposrednoj blizini Baščaršije, dobio je naziv po tekstilnoj robi iz maloazijskog grada Bruse, koja se u njemu prodavala. Podignut je 1551. g. po narudžbi istaknutog mecene Rustempaše Hrvata, velikog vezira i zeta sultana Sulejmana II (2, 58). Početkom 1968. godine u ovom objektu otvorena je stalna prodavnica »Bosnafolklora«. Do tada, nekoliko godina sukcesivno u toku ljetne turističke sezone, ovdje se održavala poznata Izložba suvenira. Osim ovog bezistana, Sarajevo je u turško doba imalo još dva objekta ove vrste; stariji je sasvim nestao u jednom požaru, dok se Gazi-Husrefbegov do danas očuvao.

Daira — Naziv daira (turski: daira-krug) upotrebljavao se za skup nekoliko malih, masivno građenih magaza (skladišta), osiguranih debelim kamenim zidom i teškim gvozdenim vratima, sa krovom pokrivenim kamenom

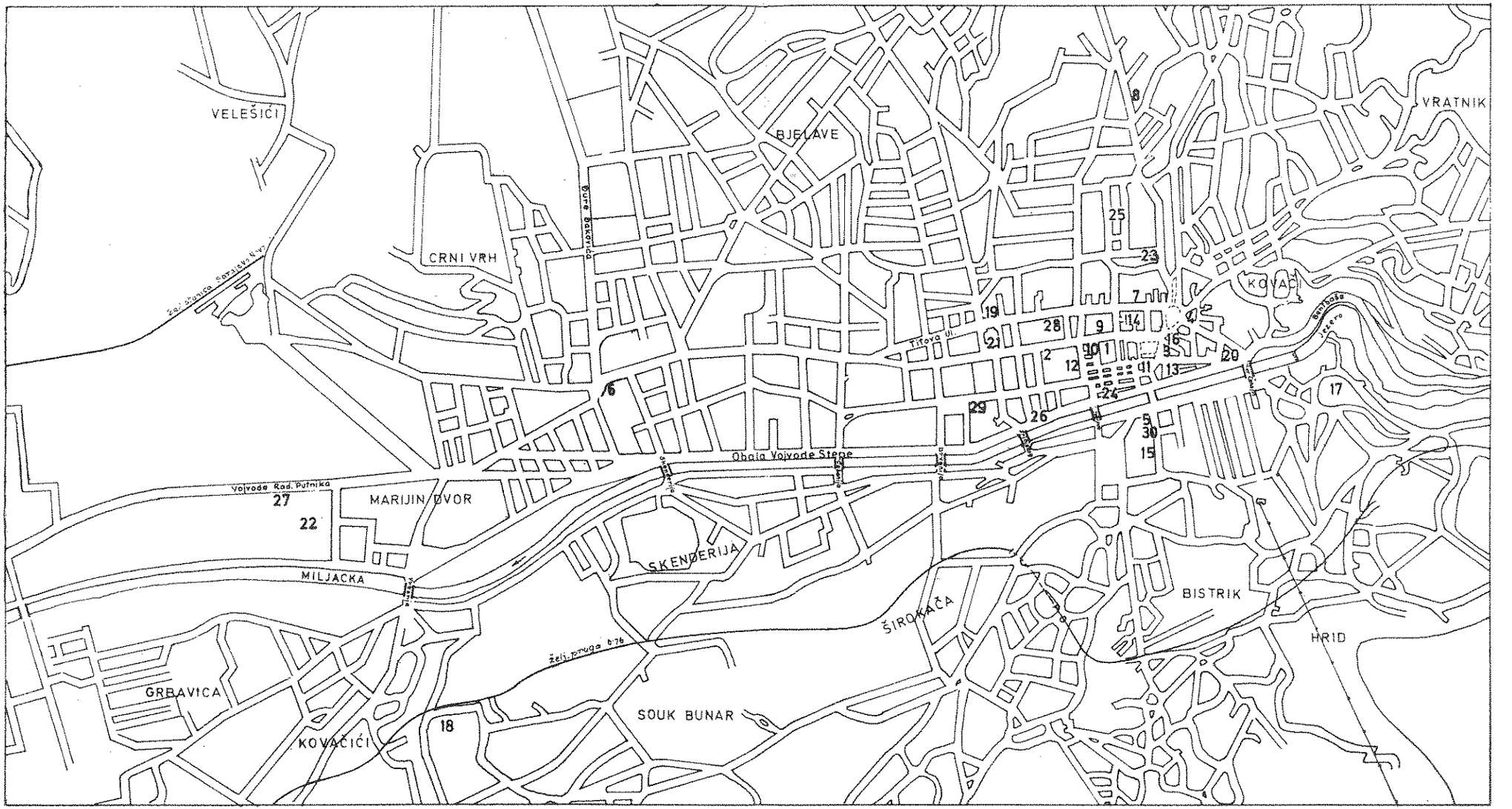
pločom i crijepom, koje su poredane oko unutrašnjeg dvorišta sa jednim zajedničkim vratima prema ulici. Pošto su česti požari lako uništavali ćepenke i njihove platnene srehe, sarajevski trgovci bili su primorani da grade ovu posebnu vrstu skladišta u kojima se čuvala skupocjena roba. Do danas su u Sarajevu očuvane samo tri daire. Najstarija je ona u ulici Halači, u istočnom dijelu stare sarajevske čaršije. Podigao je sarajevski trgovac Hadži Ibrahim u drugoj polovini XVIII vijeka (2, 67). Godine 1965. adaptirana je u zanimljiv ugostiteljski objekat. Druga daira smještena je uz Staru srpsko pravoslavnu crkvu, s njene istočne strane, i potiče iz druge polovine XVIII vijeka, a treća uz Čekrekčijinu džamiju na Baščaršiji (2, 67).

Morića han — Od velikog broja hanova i karavansaraja u Sarajevu, do danas se očuvao jedino Morića han koji je veoma oštećen u požaru 1957. godine i sada zapušten. Pripada Gazi-Husrefbegovoj zadužbini, a izgrađen je poslije katastrofalnog požara grada 1697. godine na mjestu gdje se u XVI vijeku nalazio Novi han (8, 54; 2, 60 i 61). U ovoj zgradi ogromnih dimenzija (44,70×38,40 m) moglo se nekada smjestiti 300 ljudi i oko 70 konja (2, 60). Zbog svoje atraktivnosti, kao i povoljne lokacije neposredno u centru stare sarajevske čaršije, Morića han mogao bi, uz popravke i adaptacije, postati vrijedan turistički objekat našeg grada. Preko puta Morića hana nalazio se čuveni Kolobara han izgrađen u drugoj polovini XV vijeka (2, 59). Poslije požara 1937. godine ostala su samo njegova četiri kamena zida među kojima je danas situiran istoimeni ljetni bioskop. Značajno je spomenuti i Gazi-Husrefbegov karavansaraj, bolje poznat kao Tašli han (turski: tašli-kamen) koji je bio vanredne ljepote, a nalazio se na mjestu današnjeg hotela »Evropa«, odmah uz Gazi-Husrefbegov bezistan sa kojim je činio cjelinu; stradao je u požaru 1879. godine (9, 23).

Vezirov konak — «U skladu s orijentalnim konceptom shvatanja života i odnosa među ljudima u feudalnoj Turskoj, glavni sultanov predstavnik u novoosvojenoj oblasti bila je ličnost kojoj je trebalo osigurati smještaj u zgradi koja bi po dimenzijama, opremi, arhitekturi i namještaju stavila u sjenu sve ostale nastambe u gradu. Tako su nastali saraji (dvori) bosanskih namjesnika. Prvi saraj, po kome je mjesto dobilo svoje ime — Sarajevo, sagrađen je prije 1463. godine« (2, 55). Sarajevski dvor — Vezirov konak, nekoliko puta je stradao (najčešće u požarima), ali je uvijek podizan novi. Posljednji objekat ove vrste sagradio je 1869. g. Topal Šerif Osmanpaša (2, 55). Situiran je u blizini Careve džamije i do danas se u cjelini očuvao. Ovaj objekat je za turizam značajan ne samo zbog svog monumentalnog izgleda, nego i činjenice da je Vezirov konak — saraj predstavljao jezgro oko koga je nastalo Sarajevo.

Kazandžiluk — U staroj sarajevskoj čaršiji do danas najbolje je sačuvan kazandžijski zanat, koji se ovdje počeo razvijati za vrijeme turske vladavine (2, 67). Zbog potrebe stanovništva u kućnom posuđu od bakra, ovaj zanat bio je skoro uvijek jedan od najjačih u gradu (9, 25). »Uporedo sa razvojem kazandžijskog obrta podizala se i Kazandžijska čaršija ili Kazandžiluk koji je, vrlo vjerovatno, ponikao na istom mjestu na kome se i sada nalazi, tj. na pravcu od Baščaršije do Bravadžiluka. Česte kataklizme koje su razarale ovaj grad u teškim i nesmanjenim sudarima sa vatrenom stihijom nisu mimoišle ni ovaj dio Čaršije. Kazandžiluk je nekoliko puta gorio (1697, 1724, 1731.

1 Kompleks Gazi-Husrefbegove džamije
2 Ferhadija džamija
3 Baščaršijska džamija
4 Čekrekčijina džamija
5 Careva džamija
6 Alipašina džamija
7 Stara srpsko pravoslavna crkva
8 Hadži-sinanova tekija
9 Gazi-Husrefbegova (Kuršumli) medresa
10 Sahat-kula
11 Brusa bezistan
12 Gazi-Hursrevbegov bezistan
13 Daire
14 Morića han
15 Vezirov konak
16 Kazandžiluk
17 Staro muslimansko groblje na Alifakovcu
18 Groblje sefardskih Jevreja
19 Gazi-Husrefbegov hamam
20 Gradska vijećnica
21 Katedrala
22 Zemaljski muzej
23 Muzej grada Sarajeva
24 Muzej Mlade Bosne
25 Svrzina kuća
26 Despića kuća
27 Muzej revolucije BiH
28 Muzej Jevreja BiH
29 Umjetnička galerija
30 Gazi-Husrefbegova biblioteka

PRILOG 2

DIO SARAJEVA U KOME SU LOCIRANI NJEGOVI NAJZNAČAJNIJI KULTURNO-ISTORIJSKI SPOMENICI

i 1776. g.), da bi svoj današnji izgled dobio tek nakon požara 1852. godine. Kamena kaldrma, koja je ranije pokrivala ovu ulicu, zamijenjena je poslije prvog svjetskog rata asfaltom« (2, 68). Danas u Sarajevu najtraženiji suveniri su: džezve, pepeljare, ibrici i dr. vješto i zanimljivo oblikovani predmeti od bakra, koji predstavljaju isključivo ručni rad od prvog uobličavanja bakarne ploče do najsitnijih ornamenata. Izrada i prodaja ovih interesantnih suvenira vrši se u malim dućanima krcatim gotovom robom koji su poredani jedan uz drugi u Kazandžiluku, toj jedinstvenoj ulici zanatlija. Skoro svi turisti, naročito inostrani, koji dođu u Sarajevo, posjete i Kazandžiluk i zato ga mnogi nazivaju »ulicom svijeta«.

Gazi-Husrefbegov hamam — Godine 1565. u Sarajevu je bilo 5 javnih kupatila — hamama (8, 74). Najmonumentalniji objekat ove vrste sagradio je Gazi-Husrefbeg između 1537. i 1556. g. (2, 56). Lociran je u ulici Maršala Tita naspram Katedrale i do danas dobro očuvan. Godine 1966. ovaj kulturno-istorijski spomenik adaptiran je u privlačan orijentalni bar, nazvan »Hamam-bar«.

Mostovi — »Od svega što čovjek u životnom naponu podiže i gradi, ništa nije u mojim očima bolje i vrijednije od mostova... I kad mislim na mostove u sećanju mi iskrsavaju ne oni preko kojih sam najviše prelazio, nego oni koji su najviše zadržali i zaneli moju maštu i moj duh. Pre svega, sarajevski mostovi na Miljacki, čije je korito kičma Sarajeva, oni su kao kameniti pršljenovi. Vidim ih jasno i brojim redom. Znam im lukove, pamtim ograde. Među njima je i jedan koji nosi sudbinsko ime jednog mladića, malen, ali stalan, uvučen use kao dobra čutljiva tvrđava koja ne zna za predaju ni za izdaju... Ivo Andrić« (9, 19). Svojim izgledom i brojnošću sarajevski mostovi uljepšavaju i rijeku koju presvođuju i grad u kome se nalaze i, zbog toga, naročito, predstavljaju značajnu turističku vrijednost Sarajeva. Pomenućemo samo one najznačajnije: Šeherćehajina ćuprija, Žerajića most, Principov most, zatim Kozja ćuprija (nalazi se na Miljacki 3 km uzvodno od Sarajeva) i most na Plandištu (lociran na rijeci Bosni, nedaleko od njenog izvora i neposredno uz put Ilidža—Blažuj).

Austrougarska uprava (1878—1918. g.) također je bitno uticala na formiranje Sarajeva. Na brdima oko naselja izgrađene su nove kasarne i tvrđave, a u gradu, uz ulice nešto šire od onih iz turskog perioda, profana i sakralna arhitektura s kraja XIX vijeka. U arhitekturi objekata izgrađenih u ovom periodu uočava se mješavina raznih stilova i njihovih varijanata. Pokazujući svoju tobožnju naklonost prema tradicijama islamske umjetnosti u okupiranim krajevima BiH, u kojima je još uvijek muslimansko stanovništvo bilo u većini, austrougarske vlasti podigle su nekoliko javnih građevina u pseudomavarskom stilu. Najpoznatiji predstavnik ovog stila je Gradska vijećnica (danas zgrada Narodne biblioteke BiH) locirana u staroj sarajevskoj čaršiji, neposredno uz Šeherćehajinu ćupriju. Svojim izgledom veoma se razlikuje od okolnih objekata iz turskog perioda, zbog čega se njena turistička atraktivnost povećava. Osim toga, po dispoziciji, proporcijama masa i raščlanjenosti prostora, objekat predstavlja arhitektonski neuspjelo rješenje, ali zato i svojevrsnu građevinsku vrijednost (2, 71; 9, 32). Građena je od 1892. do 1896. g. po nacrtima arhitekta Witteka. U pseudomavarskom stilu građena je i zgrada Muzeja grada Sarajeva (završena

1887. g.), zatim hotel »Central« i čuveni sebilj (natkrivena česma) na Baščaršiji. U arhitekturi Katedrale (izgrađena 1889. g.) isprepliću se elementi gotike i romanike. Imitiranje »evropskih« arhitektonskih ostvarenja toga doba uočava se, pored ostalih, na objektima u Štrosmajerovoj ulici i zgradi Direkcije željeznica, a u pseudorenesansnom stilu građeni su Zemaljski muzej, Narodno pozorište, Dom JNA i dr.

Brojni spomenici palim borcima podsjećaju na sudbonosne događaje drugog svjetskog rata, kada je Sarajevo bilo centar otpora progresivnih snaga i oslobodilačke borbe naroda BiH (Groblje žrtava fašizma na Vracama, Kosturnica narodnih heroja u Velikom parku, Spomen-ploča ispred zgrade Narodne banke u Titovoj ulici i dr).

Muzeji, galerije, biblioteke. Zemaljski luzej je najveći objekat ove vrste u Sarajevu, osnovan 1. 2. 1888. g. Smješten je (od 1913. g.) u četiri velika paviljona između kojih se nalazi botanička bašta sa nekropolom stećaka, tj. na ukupno korisnoj površini od 12.000 m², na početku ulice V. Putnika u blizini Marin-dvora, i u svom sastavu ima arheološke, etnološke i prirodnjačko odjeljenje, pedagoški odsjek i stručnu biblioteku. Najdragocjeniji eksponat Zemaljskog muzeja je Hagada — rukopisna ilustrovana jevrejska knjiga na pergamentu iz XIV vijeka. To je jedinstvena knjiga svjetskog značaja neprocjenjive vrijednosti, čiji original dolaze da vide brojni domaći i, naročito, inostrani turisti. Od drugih značajnijih muzeja, galerija i biblioteka treba spomenuti: Muzej grada Sarajeva koji ima četiri depandanse (Muzej Mlade Bosne„ Svrzinu kuću, Despića kuću i Ugostiteljski muzej Stjepan Mezö), zatim Muzej revolucije BiH, Muzej Jevreja BiH, Umjetničku galeriju, Gazi-Husrefbegovu biblioteku, Muzejsku zbirku Stare srpsko pravoslavne crkve, Narodnu biblioteku itd.

Sarajevski kulturno-istorijski spomenici brojni su i turistički atraktivni. Ali, neki od njih su tehnički veoma slabo očuvani i zato za turiste nepristupačni. Konzervacija i adaptacija ovih objekata, kao i pojačano djelovanje svih turističkih akcija naspram kulturno-istorijskog nasljeđa u našem gradu, znatno bi doprinijeli daljem razvoju turizma u Sarajevu.

C) Etnosocijalni motivi. Zbog različitog etničkog sastava, Sarajevo i njegova okolina pokazuju različite folklorne osobine.

Svakodnevno, a naročito srijedom kada je pazarni dan u gradu, na pijace stare sarajevske čaršije dolaze ljudi iz okoline ili perifernih dijelova Sarajeva potpuno ili djelimično u narodnoj nošnji. Najčešće se vidi srednjobosanska narodna nošnja, koja je specifična i najviše rasprostranjena u planinskim selima oko Sarajeva, pa preko Jahorine i Romanije sve do Goražda i Višegrada na istoku, do Bradine na jugu i Zenice na sjeveru (**10**, 64). Ali i na istom području uočljiva je razlika između narodne nošnje Srba, Hrvata i Muslimana. Od stare muslimanske gradske nošnje najviše je zastupljen fes, a samo ponekad i čakšire, jelek, dimije, šamija itd. Osim toga, na Baščaršiji mogu se ponekad vidjeti i narodne nošnje Šiptara i Makedonaca koji u Sarajevu rade, uglavnom, kao slastičari (naročito je zanimljiva živopisna ženska nošnja jarkih, upadljivih boja sa brojnim naborima) itd. Koliko su ove nošnje pojedinačno zanimljive, toliko je više interesantno što se sve to nalazi na jednom mjestu, jedno do drugoga. Pojedine nošnje mogu se detaljnije vidjeti za vrijeme vjerskih praznika. Tada ljudi slave i odjeća je svečanija, ljepša i kitnjastija od one na pijaci.

U vezi sa vjerskim svečanostima zapažaju se i drugi etnosocijalni motivi. Tako je u starom dijelu Sarajeva posebno izražen muslimanski mjesec posta — Ramazan. Predveče pale se kandili — svjetla na minaretima svih sarajevskih džamija, što označava iftar, tj. vrijeme kada se smije jesti. Istovremeno oglašavaju se i mujezini — službenici religioznog kulta kod Muslimana, koji s vrha minareta melodično upućuju poziv vjernicima na molitvu. Ovaj obred ponavlja se svakodnevno više puta i izvan mjeseca posta. To je posebno zanimljivo za inostrane turiste, koji se okupljaju oko džamija (najčešće oko Begove i to u podne), da bi čuli i, često, snimili na magnetofon, vidjeli i fotografisali mujezina pri njegovom poslu. Posebne svetkovine obavljaju se kod muslimanskog življa za vrijeme Bajrama. Tada Čaršija opusti, jer gotovo svi Muslimani — privatne zanatlije zatvaraju svoje radnje po tri-četiri dana. Ljudi su svečano odjeveni, mnogi oblače stare nošnje ili stavljaju samo fes, a zatim se vrši religiozno klanje ovnova, kao i uzajamne posjete i čestitanja, itd. Veselje je popraćeno pjesmom (onom lijepom, specifičnom bosanskom sevdalinkom sa lirskim sadržajem i sjetnom melodijom) i igrom — čuvenim bosanskim kolima. Sve ovo nije potpuno izloženo javnosti — kao na nekoj priredbi, ali ono se osjeća u Čaršiji, jer je to život, to su običaji ljudi koji u njoj i oko nje žive. Narodne nošnje, pjesme i igre mogu se upoznati i na koncertima koje priređuju sarajevska kulturno-umjetnička društva. Za ove nastupe naročito se interesuju inostrani turisti. Jer, u svijetu je veoma poznat jugoslovenski folklor, a u njemu bosanski melos zauzima značajno mjesto.

U životu i odlikama stare sarajevske Čaršije zanati zauzimaju značajno mjesto.

To je ono što daje sadržaj svemu, ono oko čega se sve vrti. Većina zanata u Sarajevu nastala je i doživjela svoj najveći uspon za vrijeme turske vladavine. Istovrsni zanati bili su grupisani u ulice, koje su po njima dobijale imena. Tako su u ulici Kujundžiluk smješteni zanati fine obrade metala, u Ćurčiluku izrađivala se odjeća od krzna, u Saračima obrađivala koža, u Kazandžiluku vršila obrada bakra i izrada bakarnih posuda i brojnih drugih predmeta za kućne potrebe, u Abadžiluku krojila odijela od grubog sukna, u Aščiluku bile smještene javne kuhinje, u Čizmedžiluku izrađivale čizme itd. Mnogi od ovih zanata bili su udruženi u jake esnafe — cehove koji su priređivali svoje izlete — teferiče, imali svoje zastave — bajrake itd. (8, 132). Sa manjim ili većim promjenama, većina ovih zanata i njihovih ulica učuvala se do danas. U najnovije vrijeme, zbog značajne povezanosti zanatstva i turizma, naročito preko suvenira, ovoj grani privrede posvećuje se sve veća pažnja. Posebno treba pomenuti čuvene specijalitete bosanske kuhinje, koja također predstavlja turističku atraktivnost.

Značaj pomenutih etnosocijalnih motiva je i u tome, što oni djeluju komplementarno sa ostalim turističkim motivima najužeg sarajevskog turističkog područja, koje je locirano na važnom turističkom pravcu prema Jadranskom moru.

D) Manifestacioni motivi. Sarajevo je glavni i upravni grad SR BiH (ima oko 250.000 stanovnika) sa svim institucijama koje iz toga proističu.

To je centar svih zbivanja naše Republike u kome se nalazi nekoliko pozorišta: Narodno (u okviru kojeg radi drama, opera i balet), Malo, Lutkarsko i Pionirsko, zatim Filharmonija, Umjetnička galerija, muzeji, biblioteke i niz drugih naučnih, umjetničkih i prosvjetnih institucija, zatim Univerzitet sa više od 15.000 studenata, Akademija nauka, nekoliko kliničkih bolnica, sportskih centara i dr. To ga uvrštava među najznačajnija jugoslovenska središta. Pored rada pomenutih institucija, u Sarajevu se organizuju i mnogobrojne kulturno-umjetničke, sportske i privredne manifestacije. Od 1961. do 1966. g. u ljetnjim mjesecima držali su se festivali narodnih igara i pjesama, koji su imali i međunarodni karakter i bili veoma posjećeni. Osim toga, u našem gradu svake godine održava se festival malih scena,

na kome učestvuju i inostrane grupe, Festival narodnih pjesama na Ilidži, do 1968. g. izložba suvenira (locirana u Brusa bezistanu) itd., što pobuđuje interesovanje kako kod stanovnika Sarajeva, tako i kod domaćih i, naročito, inostranih turista. Od značajnih sportskih manifestacija u Sarajevu posebno treba pomenuti održavanje Balkanskih igara od 15. do 19. septembra 1966. g. Pošto je Sarajevo administrativno-politički centar SR BiH, službeni poslovi čest su uzrok dolaska domaćih posjetilaca. Sarajevske privredne organizacije kontaktiraju sa drugim preduzećima u našoj Republici, državi i inostranstvu, pri čemu se organizuju sajmovi, što, takođe, utiče da, posebno, inostrani turisti više posjećuju naš grad.

Pošto su u Sarajevu antropogeni motivi privlačniji, zanimljiviji i brojniji od prirodnih, koji ih dopunjuju, pa, prema tome, predstavljaju i primarnu turističku vrijednost, mogućno je postojanje kulturne funkcije turizma u ovom gradu.

III MATERIJALNA OSNOVA TURISTIČKOG PROMETA

Za razvoj turizma neophodno je da, pored prirodnih i antropogenih motiva, povoljnog geoprometnog položaja i dr., postoje i odgovarajući materijalni uslovi, odnosno potrebni kapaciteti smještaja, saobraćaja, trgovine itd.

1. SMJEŠTAJNI KAPACITETI

Kapaciteti za smještaj predstavljaju jedan od osnovnih uslova za razvoj turizma, jer oni najneposrednije određuju odgovarajuću veličinu turističkog prometa. Sarajevo ima četiri opštine: Sarajevo Centar, Novo Sarajevo, Ilidžu i Vogošću. Od 1962—1966. g. u opštini Centar Sarajevo ostvareno je 83,9% noćenja stranaca i 85,1% domaćih turista u odnosu na čitav grad, a broj smještajnih kapaciteta povećavao se ovako:

TABELA 4.

Broj ležaja u opštini Centar Sarajevo

Godina	Hoteli	Domaćinstva	Kampovi i privr. smj.	Ostali objekti	Ukupno
1962.	594	38	260	162	1.054
%	56,3	3,6	24,7	15,4	100,0
1963.	664	72	260	113	1.109
%	59,9	6,5	23,4	10,2	100,0
1964.	780	92	347	162	1.381
%	56,4	6,7	25,1	11,8	100,0
1965.	770	193	316	222	1.501
%	51,2	12,9	21,0	14,9	100,0
1966.	980	824	380	240	2.424
%	40,4	34,0	15,7	9,9	100,0

Ostale tri sarajevske opštine imaju manje smještajne kapacitete.

TABELA 5.

Ukupan broj ležaja u opštinama Novo Sarajevo, Vogošća i Ilidža

Područje	1963. g.	1964. g.	1965. g.	1966. g.
Novo Sarajevo	49	49	49	49
Vogošća	—	52	30	40
Ilidža	146	193	222	352

Povećanje ukupnog broja ležaja u Sarajevu u 1966. g. u odnosu na 1962. iznosi 51,3%, a ukupnog broja noćenja 68,5%. Godine 1962. od ukupnog broja ležaja u SR BiH na smještajne kapacitete Sarajeva otpadalo je 11,6%, a 1966. g. 15,3%. Istovremeno, učešće ukupnog broja noćenja ostvarenih u Sarajevu u odnosu na SR BiH povećalo se od 17,9% u 1962. g. na 19,9% u 1966. godini. U periodu 1963—1966. g. korištenje ukupnih smještajnih kapaciteta u Sarajevu bilo je skoro ujednačeno.

TABELA 6.

Korišćenje ukupnih smještajnih kapaciteta

Godina	%
1963.	50,1
1964.	49,2
1965.	53,6
1966.	45,7

Ovi podaci pokazuju da postoje velike rezerve u neiskorištenim smještajnim kapacitetima.

Iako se učešće hotelskih kapaciteta u okviru ukupnih smještajnih kapaciteta Sarajeva u 1965. g., a naročito u 1966. g. znatno smanjio (zbog izrazitog povećanja broja ležaja u domaćinstvima u ove dvije godine), ipak su oni u apsolutnim pokazateljima od 1962. do 1966. godine najbrojniji (tabela 4.). Hotelski smještajni kapaciteti Sarajeva uglavnom su ranije izgrađeni. U onim koji imaju uslove da rade i van sezone uvedeno je centralno grijanje, ali ni jedan objekat nema sve elemente potrebne za svrstavanje u A kategoriju, što, jednim dijelom, negativno utiče na trajnije produženje turističke sezone, s tim u vezi na bolje korištenje kapaciteta, kao i znatno veću prosječnu potrošnju, uglavnom, stranih turista. Ove konstatacije potvrđuju podaci o hotelskim objektima po kategorijama:

U hotelima Sarajeva od 1963. do 1966. godine ostvareno je oko 73% svih noćenja u gradu i iskorištenost po godinama znatno je veća nego kod ukupnih smještajnih kapaciteta.

Što se tiče iskorišćenosti hotelskih kapaciteta po pojedinim periodima zavisno od ustaljene dinamike kretanja turista, postojeći kapaciteti bili su najbolje korišćeni u periodu maj—oktobar, koji ujedno predstavlja primarnu turističku sezonu (90,2%), dok su u periodu novembar—april korišteni oko 57,7%. Od ukupnog broja hotelskih ležaja u SR BiH na sve smještajne kapa-

TABELA 7.

Broj ležaja u hotelima prema kategorizaciji

Godina	Hoteli ukupno	Kategorija A	Kategorija B	Kategorija C	Kategorija D
1962.	594	—	400	145	49
%	100,0	—	67,3	24,4	8,3
1963.	664	—	474	141	49
%	100,0	—	71,4	21,2	7,4
1964.	780	—	589	142	49
%	100,0	—	75,5	18,2	6,3
1965.	770	—	587	134	49
%	100,0	—	76,2	17,4	6,4
1966.	980	—	797	134	49
%	100,0	—	81,3	13,7	5,0

TABELA 8.

Korišćenje ukupnog broja hotelskih ležaja

Godina	%
1963.	77,2
1964.	79,0
1965.	74,5
1966.	69,6

TABELA 9.

Korišćenje ležaja po pojedinim hotelima

Hotel	Kategorija	1963. g.	1964. g.	1965. g.	1966. g.
Evropa	B	61,0	53,5	60,6	60,5
Central	B	61,8	73,3	74,7	70,6
Stari Grad	C	81,5	83,0	84,8	77,6
Pošta	D	82,0	83,4	76,9	76,9
Istra	C	79,5	77,2	75,6	63,3
Beograd	B	84,0	86,2	88,4	84,8
Zagreb	C	91,0	96,8	88,5	86,1
Nacional	B	—	—	47,0	72,2
Depandans hotel Evrope	B	—	—	—	34,4

citete u Sarajevu u 1962. g. otpadalo je 21,1%, a u 1966. g. 27,3%. Upoređeno sa učešćem ukupnih smještajnih kapaciteta Sarajeva u okviru ukupnih kapaciteta u SR BiH (1962. g. — 11,6%, a 1966. g. — 15,3%), učešće hotelskih ležaja je veće, a i njihovo povećanje od 1962. do 1966. g. znatnije. Pošto je u ovom periodu u Sarajevu ostvareno prosječno više od 41% svih noćenja inostranih turista SR BiH, takav odnos je i logičan.

U okviru ukupnih smještajnih kapaciteta Sarajeva učešće vanhotelskih kapaciteta vidno se povećava: 1962. g. 43,7%, 1963. g. — 40,1%, 1964. g. — 43,6%, 1965. g. — 48,8%, 1966. g. — 59,6%. (tabela 4). Ali korišćenje vanhotelskih smještajnih kapaciteta u Sarajevu znatno zaostaje za korišćenjem hotelskih smještajnih kapaciteta (uporediti sa tabelom 8).

TABELA 10.

Korišćenje ležaja u vanhotelskim smještajnim kapacitetima

(%)

Vrsta smještajnog kapaciteta	1963. g.	1964. g.	1965. g.	1966. g.
Domaćinstva	25,6	22,2	21,7	3,5
Kampovi i privremeni smještaj	31,9	29,1	35,0	30,7
Ostali objekti	11,9	6,9	41,6	31,7
Ukupno:	23,1	19,4	32,7	21,9

Znatno povećanje iskorištenosti vanhotelskih smještajnih kapaciteta u 1965. u odnosu na 1964. g. (32,7% : 19,4%), uglavnom, je posljedica povećanja iskorištenosti ležaja u onoj grupi vanhotelskih smještajnih kapaciteta koji se svrstavaju u ostale objekte (prenoćišta, gostione i druge ugostiteljske radnje), a to je, opet, posljedica izrazitijeg povećanja broja noćenja (1964. g. — 4.120 noćenja, a 1965. g. — 33.730 noćenja) u odnosu na povećanje broja ležaja kod iste grupe vanhotelskih smještajnih kapaciteta (u 1964. g. ostali objekti imali su 162 ležaja, a 1965. g. 222 ležaja).

Na Trebeviću se nalaze ovi smještajni kapaciteti: dva ugostiteljska objekta, tri odmarališta i dva planinarska doma sa ukupno 200 ležaja, a na Jahorini: 1 hotel B kategorije (»Jahorina«), jedan omladinski hotel (»Šator«), dva odmarališta, dva planinarska doma i četiri porodične vikend planinske kućice sa ukupno 577 ležaja.

2. Saobraćajni kapaciteti. Saobraćaj sa svojim kapacitetima predstavlja jednu od bitnih komponenata u turizmu. U razvoju domaćeg, a naročito inostranog turističkog prometa kod nas, moto-turizam dolazi sve više do izražaja, pa se i značaj putova povećava. U SR BiH ukupna dužina savremenih putova u periodu od 1961. do 1966. g. povećala se za dva puta, tj. 1961. bilo je 650, a 1966. godine 1303 km. U proteklih nekoliko godina od sredstava za izgradnju i rekonstrukciju putova u SR BiH najviše je investirano u dovršenje Bosansko-hercegovačke magistrale, koja, povezuje autoput Bratstvo i jedinstvo sa Jadranskom magistralom, prolazi kroz najatraktivnije turističke predjele naše Republike i zato predstavlja glavnu drumsku saobraćajnicu i najvažniji pravac kretanja turista kroz BiH, što svjedoči podatak o ostvarenim noćenjima inostranih turista u mjestima na ovom putu ili njegovoj neposrednoj blizini u okviru SR BiH (npr. u 1965. g. — 86%). Prema anketama Turističkog saveza BiH, inostrani turisti se, uglavnom, kreću Bosansko-hercegovačkom magistralom na povratku kući, tj. pošto su, npr., do Splita, Dubrovnika ili Ulcinja došli sa sjevera Jadranskom magistralom, po povratku žele da prođu kroz Bosnu i Hercegovinu, kako bi uz usporeni tranzit razgledali njene naj-

značajnije kulturno-istorijske spomenike, a i — poslije boravka na moru — umu da je relacija od austrijske granice do Dubrovnika kroz SR BiH duža za proveli nekoliko dana odmora u planinskoj regiji. Pri tome treba imati na svega oko 80 km od puta duž Jadranske magistrale. Inostrani moto-turisti koji prolaze kroz Sarajevo u manjoj mjeri koriste se saobraćajnicom Beograd—Šabac—Zvornik—Vlasenica—Kladanj—Sarajevo zbog slabijeg kvaliteta puta, a novoizgrađeni put Županja—Orašje—Tuzla—Sarajevo (pušten u saobraćaj oktobra 1968. godine), zbog toga što dodiruje turistički manje zanimljiva naselja Bosne i Hercegovine, u inostranom turističkom prometu također neće imati većeg značaja. Ali, za domaće turiste, naročito one iz istočnog dijela SFRJ koji se kreću prema moru, ovaj put (zbog manje dužine) imaće veliku važnost. Brojnim autobuskim linijama Sarajevo je dobro povezano s ostalim dijelovima SR BiH i drugim republikama. Saobraćajno preduzeće »Centrotrans« — Sarajevo i »Putnik« — Beograd (Filijala Sarajevo) održavaju svakodnevno u ljetnjem periodu 14 linija sa 24 polaska (odnosno 8 linija sa 14 polazaka orijentisano je prema Moru — južno i srednje primorje, a šest linija sa 10 polazaka prema sjevernom dijelu Jugoslavije — Beograd, Zagreb, Ljubljana), a u zimskom 11 linija sa 16 polazaka (odnosno prema Moru usmjereno je 7 linija sa 10 polazaka, a prema sjeveru države 4 linije sa 6 polazaka). Prema tome, od ukupnog broja autobuskih linija koje polaze iz Sarajeva u toku cijele godine, više od polovine usmjereno je prema Moru, što je u vezi sa turističkim kretanjima. Prikaz cirkulacije autobuskog saobraćaja kroz sarajevsko čvorište ne bi bio potpun, ako ne ukažemo i na veliki broj autobuskih linija koje, sa polaskom iz drugih autobuskih centara, prolaze kroz Sarajevo. Iako je, zbog čestih promjena, teško ustanoviti broj ovih linija, prema raspoloživim podacima zaključujemo da u ljetnjoj polovini godine kroz Sarajevo tranzitira oko 20 autobuskih linija.

Željeznički saobraćaj ima još uvijek veoma značajnu ulogu u prevozu turista, naročito domaćih. Položaj Sarajeva na glavnim željezničkim saobraćajnicama, koje povezuju SR BiH sa kontinentalnim i primorskim dijelovima Jugoslavije, posebno je značajan za njegov turistički promet. Od naročito važnosti je novoizgrađena pruga normalnog kolosijeka Sarajevo—Ploče, koja povezuje naš grad sa dubrovačkom i makarskom turističkom regijom. Svakodnevno između ova dva grada saobraćaju četiri brza i dva putnička voza i svi, osim jednog putničkog, od Gabele imaju vezu za Dubrovnik. Od Sarajeva prema sjeveru, tj. prema Beogradu i Zagrebu, također postoji širokotračni kolosijek. Između Sarajeva i Beograda svakodnevno komuniciraju tri brza voza, a između Sarajeva i Zagreba četiri brza voza. Godine 1966. u SR BiH bilo je 965 km pruge normalnog kolosijeka.

Učešće vazdušnog saobraćaja u ukupnom prevozu turista koji posjećuju Sarajevo bilo je veoma neznatno sve do 1969. godine, kada je glavni grad SR BiH dobio moderno avionsko pristanište. Uz postojanje novog aerodroma, a zatim uz veću i aktivniju propagandu vazdušnog saobraćaja, kao i bolju organizaciju u cilju razvoja turizma, Sarajevo se može približiti zemljama koje daju najveći broj turista, kao i onim jugoslovenskim turističkim centrima u koje turisti najviše dolaze.

Posebno treba pomenuti saobraćajnu povezanost Sarajeva sa njegovim najznačajnim izletištima (tj. saobraćajnu povezanost unutar najužeg sarajevskog turističkog područja). Moderni asfaltni put povezuje Sarajevo sa Ilidžom (10 km) i Vrelom Bosne (udaljenost 14 km), kao i redovna tramvajska (Sarajevo—Ilidža) i autobuska linija (Ilidža—Vrelo Bosne). Put od Sarajeva do

Trebevića (9 km) upravo se rekonstruiše, pa se mnogi motorizovani domaći i inostrani turisti, a i stanovnici Sarajeva — izletnici, nerado njime koriste. Zbog toga je značaj osobne žičare Sarajevo—Trebević još veći. Žičara je puštena u rad 1959. g. Nadmorska visina početne stanice je 583 m, a krajnje 1160 m, dužina linije iznosi 2164 m, a brzina vožnje 12 m/sec; ima 47 kabina sa 188 sjedišta. Od Sarajeva do Jahorine put vodi preko Trebevića (32 km) i Pala (36 km). Oba pravca su u veoma lošem stanju, zbog čega se i motorizovani turisti i izletnici često koriste uslugama autobuskog saobraćaja. Na Jahorini rade dvije žičare i dva ski lifta, koji povezuju glavne ugostiteljske objekte sa najposjećenijim skijaškim terenima na »ljepotici bosanskih planina«.

Pošto se moto-turizam sve više razvija, tj. sve veći broj inostranih a i domaćih turista se koristi sopstvenim vozilima ili putuje autobusom, potrebno je obezbijediti, osim dobrih putova, i odgovarajuće zanatske usluge. U Sarajevu i na Ilidži radi šest pumpnih benzinskih stanica, četiri velike auto-servisne i četiri velike auto-remontne radionice u društvenom sektoru i mnogo malih ovakvih radionica u privatnom sektoru. Snabdjevenost rezervnim dijelovima za domaće i strane tipove automobila je takođe povoljna i zadovoljava potrebe.

3. Razne djelatnosti u turizmu. U sklopu djelatnosti koje učestvuju u ostvarivanju turističkog prometa i deviznog prihoda iz turizma, osim ugostiteljstva i saobraćaja, važni su i: trgovina, zanatstvo, turističko posredovanje (putničko-turističke agencije), turistička propaganda, informacije i dr.

I pored nekih integracionih zahvata, ove radne jedinice na području Sarajeva i bliže okoline organizaciono su ositnjene i nedovoljno povezane sa istovrsnim i komplementarnim djelatnostima, što se negativno odražava prvenstveno na njihovo svestranije učešće u turizmu.

Za turizam je posebno značajna maloprodajna trgovačka mreža, jer se turisti njome neposredno koriste. Osim predmeta za uspomenu, domaći i, naročito, inostrani turisti rado kupuju i različite vrste robe lične potrošnje. To znatno utiče na povećanje vanpansionske potrošnje i zato bi određena trgovačka preduzeća u Sarajevu trebalo bolje da organizuju prodaju ovakvih artikala. Otvaranje stalne prodavnice »Bosnafolklora« u živopisnom nedavno adaptiranom Brusa bezistanu, u kojoj se prodaju suveniri i mnogi predmeti lične potrošnje, može poslužiti kao dobar primjer za to.

Također i zanatstvo sa svojim proizvodima i uslužnim djelatnostima može da ima u turizmu značajnu ulogu. Ali, izuzev zanata za izradu finih, suvenirskih predmeta, sarajevsko zanatstvo, zbog slabe organizovanosti i neelastičnog iskorištavanja, ne utiče dovoljno na povećanje prosječne dnevne potrošnje turista. Teško je utvrditi obim prometa u zanatstvu, jer su zanatlije uglavnom privatnici; ali sudeći po pripremljenim proizvodima do sezone, intenzivnom radu zanatlija u toku sezone, i veoma malim količinama preostale robe po završetku sezone, smatra se da je promet umjetničkog zanatstva u Sarajevu prilično velik.

Ostale uslužne djelatnosti srazmjerno malo učestvuju u zadovoljavanju potreba turista. Tako, npr., iako posjetioci Sarajeva ne dolaze u naš grad specijalno radi kupanja, u toplim ljetnim mjesecima prijalo bi im osvježenje plivanjem. Međutim, dva postojeća bazena (jedan u Sarajevu na Bentbaši, a drugi na Ilidži), zbog malog kapaciteta i slabe opremljenosti, ne mogu da zadovolje ni potrebe stanovnika Sarajeva. Što se tiče sportskih rekvizita, stanje je još nepovoljnije.

Organizaciju receptivnog turizma u Sarajevu vrši prvenstveno Turistički savez grada Sarajeva i njegova dva društva (jedno u Sarajevu sa dva biroa i jedno na Ilidži sa jednim biroom), dok su druge turističke organizacije (uglavnom putničko-turistička preduzeća) najviše orijentisane na organizaciju inicijalnog turizma Sarajeva. Smatramo da je receptivni turizam u Sarajevu primaran i zato bi nje-

gova organizacija trebala da bude svestranija i ujednačenijeg intenziteta. Osim toga, bolja koordinacija svih turističkih organizacija u našem gradu doprinijela bi, općenito, njihovoj većoj ulozi u cjelokupnom turističkom prometu Sarajeva. O vodičkoj službi brine se Turističko društvo grada Sarajeva, direktno putem svog biroa u ulici JNA. Prema podacima TD Sarajeva, u 1966. godini bilo je 30 aktivnih turističkih vodiča koji pružaju vodičke usluge na našem i stranim jezicima (engleskom, francuskom, njemačkom, italijanskom, ruskom, češkom, poljskom). Njihovim uslugama u 1965. godini koristilo se 4.600 stranih turista, a u 1966. g. 12.000 stranih turista. Vrijedno je napomenuti da je 1964. g. u Sarajevu uvedena besplatna vodička služba za đačke ekskurzije.

Za uspješno ostvarenje turističkog prometa neobično su važne turistička propaganda i informativna služba. Opštu turističku propagandu u Sarajevu vodi Turistički savez Sarajeva, a finansiranje se vrši, uglavnom, iz prihoda od boravišne takse na području sarajevskih opština Centar i Ilidža, jer one imaju turistička društva (godine 1965. Turističko društvo Sarajeva utrošilo je na propadangu 108.566,35 dinara), a i zato što se na teritoriji ovih opština odvija najveći dio turističkog prometa u najužem sarajevskom turističkom području. Osim toga, i neka sarajevska privredna preduzeća, pored toga što vrše komercijalnu propagandu, ulažu sredstva u opštu turističku propagandu našeg područja. Glavni nosioci komercijalne turističke propagande u Sarajevu su putničke agencije, saobraćajna i neka druga preduzeća, Osnovna i Republička privredna komora itd. Turistička informativna služba čini sastavni dio turističke propagande. U našem gradu turističke informacije, uglavnom, daju biroi Turističkog društva Sarajeva i Turističkog društva Ilidža. I putničko-turistička preduzeća vrše informativnu službu, ali je ona ograničena uglavnom na aktivnost koju dotične privredne jedinice obavljaju.

Uloga ljudskog faktora u turizmu veoma je značajna za njegov razvoj Statistika posebno ne evidentira zaposlene u turizmu, pa zato posmatramo broj zaposlenih u saobraćaju, trgovini, ugostiteljstvu i zanatstvu, odnosno djelatnostima koje većim dijelom neposredno učestvuju u turističkom prometu.

Od ukupnog broja zaposlenih u Sarajevu, u 1966. godini skoro 30% bilo je zaposleno u ove četiri privredne djelatnosti. U tabeli br. 11 dati su podaci za Sarajevo, a izdvojeno podaci za njegovu opštinu Centar, jer od ukupnog broja zaposlenih u trgovini, ugostiteljstvu i zanatstvu Sarajeva najviše ih je zaposleno u opštini Centar Sarajevo (od ukupnog broja zaposlenih u saobraćaju najviše ih je iz opštine Novo Sarajevo, a odmah zatim iz opštine Centar Sarajevo.

TABELA 11.

Zaposleno osoblje u društvenom sektoru, stanje 30. 9. 1966. godine

	Sarajevo	Od toga opština Centar Sarajevo
Ukupno	87.918	41.759
Industrija i rudarstvo	29.502	6.733
Poljoprivreda i šumarstvo	1.397	506
Građevinarstvo	10.162	4.623
Saobraćaj	8.749	1.730
Trgovina i ugostiteljstvo	10.307	7.518
Zanatstvo	7.743	3.700
Stambena i komunalna djelatnost	2.217	1.983
Kulturna i socijalna djelatnost	14.104	10.278
Društvene i državne službe	5.737	4.688

Kvalifikaciona struktura zaposlenih u saobraćaju, trgovini, ugostiteljstvu i zanatstvu na području opštine Centar Sarajevo, kao i u ostale tri sarajevske opštine, nije zadovoljavajuća, jer je najveći broj zaposlenih sa nižom školskom spremom.

TABELA 12.

Zaposleno osoblje u saobraćaju, trgovini, ugostiteljstvu i zanatstvu, prema završenoj školskoj spremi, u opštini Centar Sarajevo, stanje 30. 9. 1966. godine

(%)

Osoblje	Saobraćaj	Trgovina	Ugostiteljstvo	Zanatstvo
bez škole	9,3	2,5	2,3	2,9
sa nezavršenom osnovnom školom	30,9	22,4	51,5	23,9
sa osnovnom školom	27,1	29,5	27,8	19,7
sa srednjom školom	21,5	40,2	17,7	52,3
sa višom školom	2,8	1,7	0,4	0,6
sa visokom školom	0,5	0,4	0,1	0,2
sa fakultetom	7,9	3,3	0,2	0,4
Ukupno:	100,0	100,0	100,0	100,0

Osim toga, samo mali broj zaposlenih u ovim djelatnostima poznaje strane jezike, što predstavlja poseban problem.

ZAKLJUČAK

Najuže sarajevsko turističko područje ima povoljan geografski položaj u odnosu na glavne pravce turističkih kretanja u SR BiH i SFRJ, veliki broj atraktivnih, raznovrsnih kulturno-istorijskih spomenika, dva kompleksna rekreativna motiva (planina i banja), nekoliko prirodnih pojava i objekata kao estetsko-kuriozitetnih motiva i dr., brojne smještajne i saobraćajne kapacitete, pa, prema tome, uz poboljšanje ostalih faktora materijalne osnove turističkog prometa, postoje povoljni uslovi za razvoj turizma u gradu na Miljacki.

Literatura:

1. Sulejman Bakaršić: »Geneza Sarajeva«, Geografski pregled, X sveska, Sarajevo, 1966. g., str. 27—46.
2. Smail Tihić: »Sarajevo« turistički vodič, Turistička štampa, Beograd, 1966. g.
3. Stanko Đurkin: »Prilog oceni klime Sarajeva«, Sarajevo — urbanistički planovi, br. 1, Sarajevo, 1958. g. str. 5—12.
4. »LJEPOTE I ZANATSTVO BiH«, Beograd, 1961. g.
5. Milica Grđić Ljiljana Mitrović Milorad Maškovć: »Aerozagađenja Sarajeva«, Sreski zavod za zdravstvenu zaštitu Sarajeva, Sarajevo, 1964. godine.

6. Izračunato na osnovu podataka: Meteorološki godišnjak I, godina 1951. (str. 152), g. 1952. (str. 168), g. 1953. (str. 194), g. 1954. (str. 210), g. 1955. (str. 232), g. 1956. (str. 242), g. 1957. (str. 256), g. 1958. (str. 234), g. 1959. (str. 234), g. 1960. (str. 238), izdanje Saveznog hidrometeorološkog zavoda, Beograd, 1956, 1958, 1956, 1957, 1959, 1960, 1960, 1960, 1961, 1962. g.

7. Izračunato na osnovu podataka: Meteorološki godišnjak I, godina 1951. (str. 153 i 151), g. 1952. (str. 169), g. 1953 (str. 195), g. 1954. (str. 211 i 209), g. 1955. (str. 233), g. 1956. (str. 243), g. 1957. (str. 257), g. 1958. (str. 235), g. 1959. (str. 235) g. 1960. (str. 239), izdanje Saveznog hidrometeorološkog zavoda, Beograd 1956, 1958, 1956, 1957, 1959, 1960, 1960, 1960, 1961, 1962. g.

8. Vladislav Skarić: »Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-ugarske okupacije«, Izdanje opštine grada Sarajeva, Sarajevo, 1937. g.

9. Gojko Jukić: »Turistički vodič Sarajeva«, Udruženje novinara BiH, Sekcija turističkih novinara, Sarajevo, 1967. g.

10. Rude Petrović: »Regionalni turizam u BiH«, Ekonomski institut Univerziteta u Sarajevu, Zbornik radova, studija i prikaza, br. 2, Sarajevo, 1964. g., str. 45—81.

11. Republički zavod za statistiku SR BiH: »Statistički pregled« br. 3, 1963. g., br. 3 i 4, 1964. g. br. 3, 1965. g. br. 1, 1966. g. br. 3, 1967. g.

12. Republički zavod za statistiku SR BiH: »Statistički pregled za opštine«, br. 2, 1963. g; br. 2, 1964. g; br. 2, 1965. g; br. 1, 1966. g; br. 5, 1967. g.

13. Skupština opštine Centar Sarajevo — Zavod za plan i statistiku: »Informacije o kretanju turista na području opštine Centar Sarajevo za godinu 1963/1964. i 1965/1966.«, Sarajevo, 1965. i 1967. g.

14. Skupština opštine Centar Sarajevo — Zavod za plan i statistiku: »Informacije o strukturi kadrova zaposlenih u privredi i društvenim djelatnostima na području opštine Centar Sarajevo«, Sarajevo, 1967. g.

Zusammenfassung

ELEMENTE UND FAKTOREN DER ENTWICKLUNG DES TOURISTENWESENS IN SARAJEVO

JASMINA ČEHAJIĆ

Bei der Analyse der Möglichkeiten der Entwicklung des Touristenwesens in Sarajevo kamen wir zu der Einsicht, dass diese Stadt, vom Standpunkt des Touristenwesens, mit Ilidža (Entfernung von 10 Km) und Bosna Quellen (14 Km), Orebević (9 Km) und Jahorina (32 Km) am engsten verbunden ist, bzw. dass dies das engste Sarajevoer Fouristengebiet darstellt, weshalb dieses Gebiet

in diesem Artikel hauptsächlich behandelt wurde. Das engste touristische Bereich von Sarajevo besitz eine besonders günstige geographische Lage (von sechs jugoslawischen Hauptstrassen- Touristenlinien gegen dem adriatischen Küstengebiet, Sarajevo passieren zwei: 1. Zagreb—Okučani—Banja Luka—Jajce—Travnik—Kiseljak—Sarajevo—Mostar—Metković—adriatische Magistrale, 2. Beograd—Županja—Orašje—Tuzla—Kladanj—Sarajevo und weiter an die Meeresküste, eine grosse Anzahl von anziehenden, verschiedenartige kultur-historische Monumente (die grösste Anzahl und die bedeutendsten sind aus der türkischen Epoche — Begova Mochee, Alte serbo-orthodoxe Kirche, Kuršumli medresa usw.), zhei komplexe Erholungs-Motive (Jahorina—Trebević und Ilidža), einige Natur—Erscheinungen und Objekte als Schönheit-Raritätsmotive (Bosna Quellen, Wildkastanien-Allee zwischen Ilidža und Bosna Quellen) und namhafte Wohn- und Verkehrsmöglichkeiten. Demnach bestehen, mit Verbesserung der übrigen Faktoren materielle Grundlagen des Touristenverkehrs (Organisation und Touristenpropaganda, Qualifikationsstruktur der Angestellten in den Tätigkeiten, die mit dem Touristenwesen in Verbindung stehen) vorteilhafte Bedingungen zur Entwicklung des Touristenwesens in der Stadt am Miljacka Fluss.

GEOGRAFSKI PREGLED
sv. XIII god. 1969.
Geografsko društvo BiH
Sarajevo

SELO GRAB*

ANTE MARKOTIĆ

UVOD. Grab je jedno od većih sela ljubuške općine. Na prostoru od oko 8 km² ima 259 domaćinstava sa ukupno 1.331 stanovnikom (1961. g.).

Selo Grab je topografski dosta povoljno smješteno, ali izolirano od glavnih putova ovog područja. Dakle, povoljan smještaj sa dovoljno obradivog zemljišta bio je odlučujući faktor za naseljavanje, dok putovi tek kasnije dobivaju važnost.

Osim toga, povoljna klima, također, je uvjetovala brzo naseljavanje, koje je sa sobom donijelo velike probleme (agrarna prenaseljenost, emigracije — stalne i sezonske itd.).

Iako se ovi problemi pokušavaju u posljednje vrijeme rješavati na razne načine (intenzivnijim uzgojem komercijalnih kultura, primjenom suvremenije agrotehnike, odlaskom muške i ženske radne snage na rad u inozemstvo, itd), ipak je selo Grab, kao i ostala sela ljubuške općine, sve do najnovijeg vremena zadržalo karakter siromašnog i agrarno prenaseljenog kraja.

PRIRODNA SREDINA. Grab leži u JZ dijelu ljubuške kotline u pravcu Vrgorca na međi Hercegovine i Dalmacije, sa desne strane rijeke Trebižat (Mlade). Ova rijeka, ujedno, čini SI granicu sa selima Otok i Grabovnik, koja se nalaze na njenoj lijevoj strani. Kanal Parilo, koji uzima vodu iz Mlade, dijeli Grab od Veljaka sa S i SZ, a od Orahovlja sa Z. JZ i J granica ide preko Rastok polja, gdje jednim dijelom selo Grab graniči sa Dalmacijom. Za razliku od ovih granica, koje idu vodom ili obradivom površinom, I granica, prema selu Vašarovići, ide od Trebižata preko zaravnjenog kraškog dijela i izlazi na Rastok. Ovaj kraški dio, u vidu poluotočnog grebena pravca I—Z, siječe ljubušku kotlinu na dva dijela: JZ je Rastok Polje, a SI su Krčevine i Vitinsko-ljubuško polje.

Ovaj greben se jasno ističe u reljefu i na njemu se nalazi nekoliko seoskih naselja.

Današnje naselje Grab smješteno je s lijeve i desne strane, sporedne po važnosti, općinske ceste, koja veže Grab i nekoliko ostalih sela sa Ljubuškim,

* Članak je izvod iz istoimenog diplomatskog rada odbranjenog 23. 12. 1967. g. na Odsjeku za Geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu.

na jednoj, i Vrgorcem, na drugoj strani kotline. Od Ljubuškog je udaljeno oko 7,5 km, a od Vrgorca 6 km, ili, kako narod ima često običaj da kaže, sat i po, odnosno sat hoda. Vitina je mnogo bliža (3,5 km).

Ljubuška, ili bolje rečeno, ljubuško-klobučko-vrgorska kotlina, smještena je u oblasti dinarskog holokarsta. Da je tektonskog porijekla, ima više dokaza: prije svega pravac pružanja se poklapa sa pravcem pružanja dinarskih vijenaca; strmi odsjeci na ivicama kotline ukazuju na radijalnu tektoniku, itd.

Humovi, grebeni i uravnjene površine se smjenjuju u cijeloj kotlini. Oni su jasno izraženi, ali, ipak, nisu visoko uzdignuti, pa je topografski izgled kotline dosta jednostavan.

Za cijelu kotlinu je karakteristično da kredni i tercijarni (E_1—E_2) vapnenci probijaju naslage mlađeg eocena. Preko svega dolaze kvrtarne naslage. Upravo na ovim probojima vapnenaca smještena su seoska naselja (Grab, Otok, Grabovnik, Lisice, Vašarovići, i dr.). Oko vapnenca su iluvij i sedra (Sedrenik, Tribač, i dr.). Prisustvo sedre objasnio je T. Kanaet. Zapadnom granicom sela proticao je, prije regulacije toka Mlade, bifurkacioni krak ove rijeke u Rastok polje. Na ovom dijelu rijeka je pravila brzac i tako nataložila velike naslage sedre (pošto Tihaljina u svom gornjem toku protiče kroz dolomite. **(1,** 293) Danas se ta sedra iskorištava mnogo, a naročito sitnija pržina pri gradnji kuća.

Kako se radi o agrarnom prostoru, promatramo meteorološke i klimatske podatke sa stanovišta njihovog utjecaja na poljoprivredu. Iako ne raspolažemo sa dovoljno podataka da bismo mogli govoriti o klimi, ipak meteorološki podaci (za stanicu Ljubuški od 1951—60) ukazuju da postoje uvjeti za razvitak kulturnog i prirodnog bljnog pokrivača karakterističnog za područje srednjeg Jadrana.

TABELA I

Prosječni godišnji tok temperature u periodu 1951—60.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God. sr.
5,2	6,5	9,2	13,1	18,3	21,1	24,9	26,6	20,1	15,2	10,3	7,8	14,9

Dobro je uočljivo da su srednje mjesečne temperature za ovaj period vrlo povoljne i pružaju odlične uvjete za uzgoj kultura kojima je potrebna viša temperatura. Godišnji srednjak za ovaj period se nije bitno mijenjao (od 14,2——15,3°C). Pošto srednja temperatura prvog mjeseca rijetko pada ispod 5°C, vegetaciona perioda se ne prekida. Trava je zelena i dobro dođe sitnoj stoci.

Broj dana u godini kad temperatura spadne na 0°C (studenih) je oko 20,5, dok je broj zimskih (onih kad temperatura cijeli dan ostaje ispod 0°C) oko 4,2. Ako se, pak, desi da zimskih dana bude više, onda mnoga slabija stabla smokava, ili čak sve smokve, stradaju (»smokve izebu«).

Količina i raspored padavina nisu povoljni za poljoprivredne kulture. Iako ukupna količina nije mala (srednjak za ovaj period je 1.300 mm), njen raspored, kao važniji činilac za poljoprivredu, je vrlo nepovoljan. Najviše oborina je u jedanaestom i dvanaestom mjesecu. Tada padne oko 34% (462 mm) svih godišnjih oborina. Međutim, u šestom, sedmom i osmom mjesecu, kada je vlaga najpotrebnija — jer su i temperature najviše, padne tek oko 9% (132 mm) od ukupne količine. Česta je pojava da u osmom mjesecu padne manje od

10 mm oborina, dok, npr., u desetom i jedanaestom, dvanaestom, prvom i drugom mjesecu padne oko 63% (840 mm) oborina.

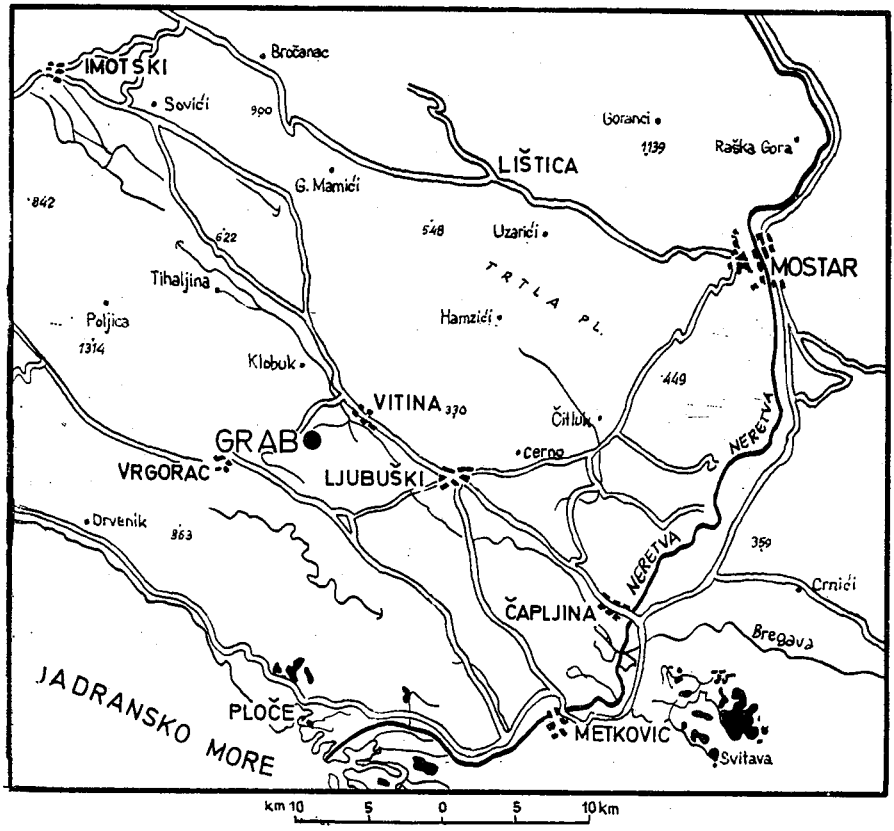
Kao što se vidi, kišovite su jesen i zima, dok su ljeta suha i žarka. Sušno i toplo ljeto je pogodno za sušenje duhana, dozrijevanje i sušenje smokava i grožđa, a i za uzgoj voća i ranog i kasnog povrća, kao i za ostale južne kulture kojima treba dosta toplote. Ostale kulture koje traže više vlage (kukuruz stočne kulture, povrće, itd.) navodnjavaju se, gdje je to moguće.

TABELA II

Prosječan broj dana sa oborinama po godišnjim dobima

proljeće	ljeto	jesen	zima	god.
28	12	37	30	107

U ukupnoj količini oborina učestvuju još: snijeg, susnježica, grad, slana i rosa. Zbog njihove osjetno manje količine, u odnosu na kišu, manje su važne. U Ljubuškom ima maksimalno 3 dana u godini sa snijegom, dok je broj dana sa gradom veći. Snijeg je prilika za veselje, dok grad, naročito ljetni, predstavlja seljačku tugu. »Krupa« često uništi zrele i zdrave plodove voća i povrća, cijele vinograde, a rane na duhanskom listu ne daju se zacijeliti.

Karta 1: Položaj Graba u odnosu na važnije puteve

Odnos oborina i temperature je, također, nepovoljan. Porastu temperature odgovara smanjenje količine oborina u proljetnim mjesecima, koji su najvažniji za razvitak poljoprivrednih kultura.

Opasnost za poljoprivredne kulture predstavljaju mrazevi. Osobito su opasni proljetni mrazevi (početkom petog mjeseca), jer pričinjavaju velike štete ranom povrću i voću. Iako su rijetki, ljudi ih dugo pamte. Jesenjski mrazevi nisu tako opasni. Oni su na izvjestan način korisni: ubrzavaju dozrijevanje nekih kultura.

Od ostalih meteoroloških činilaca važno je spomenuti vjetrove, a osobito neke od njih. Tako, npr., bura »očisti« vrijeme, ali pri tome isušuje tle, nanosi mehanička oštećenja vegetaciji i ometa normalno sređivanje poljoprivrednih kultura (osobito duhana).

S obzirom na nepovoljan odnos temperature i oborina, značaj rijeke Trebižat za ovo selo, a i za cijeli kraj kuda protiče, je ogroman. Zapravo, ona uvjetuje život. Na ovom dijelu ona se zove Mlade, budući da vrelo Klokun kod Klobuka podmlađuje vodom Tihaljinu. Rijeka se, do regulacije, razlijevala u više rukavaca, bez stalnog toka, plaveći polje. Polje je bilo močvarno i obraslo vegetacijom bora, hrasta, graba i raznog šiblja. Osobito velike poplave bile su zimi, kada je voda iz Mlade prodirala u Blaca polja i oticala u Rastok. Izgradnjom Parila i kanala Brza Voda (1866. g.), nekadašnja prirodna bifurkacija (koju je Konstatirao T. Kanaet) pretvorena je u umjetnu. Na prijedlog Austrije, 1833. godine, sklopljen je sporazum sa Otomanskom carevinom i počelo je reguliranje voda rijeke Mlade i Rastok polja, koje je do tada bilo gotovo cijelo plavljeno (oko 184 dana). Poslije podizanja nasipa, Polje više nikada nije plavljeno izlivom vode iz rijeke, pa čak ni u vrijeme najvećih vodostaja. Tada se počelo i sa obrađivanájem nekadašnje močvare. Krčena je šuma (po tome i mnogi nazivi obradivih površina: Krčevine, Krč, Krčić, Krči, itd.) i sve veće površine pretvorene su u kulturna tla. S lijeve i desne strane rijeke Mlade izgrađene su mlinske jažve, iako one danas, izričito, služe za navodnjavanje.

Zbog velikih količina oborina u zimskom periodu (a i zbog visokog nivoa podzemne vode u blizini rijeke), Krčevine su zimi pod vodom. Međutim, do početka radne sezone tle ponovo postaje »orno«.

Obradivo tle je ovdje proizvod klime, geološke podloge i rijeke Mlade. Preovlađuje aluvijalno podzolirano, sedreno i šumsko tle (»krčevine«). Aluvij se sa S i J naslanja na vapnenački greben. Naslage aluvija su dosta debele. Uopće, naslage su sedronosne. Osim aluvija, još je zastupljena crvenica (terra rossa). Nje nema u većim kompleksima, nego samo fragmentarno. Gdje god su malo veće povrćine, crvenica je pretvorena u vrtove u kojima se uzgaja kvalitetan duhan (Vlaško polje, Grebine i dr.).

Od ukupne površine seoskog atara (oko 811 ha), na šume otpada oko 8,3% (68 ha). Međutim, riječ šuma je ovdje relativna, jer se, uglavnom, radi o degradiranoj šumi graba, jasena, hrasta, brijesta, drijena i drugih vrsta. Rijetki su gušći gajevi. Ističu se pojedinačna stabla. Nije oduvijek bilo ovako. Predanja govore o velikoj i bujnoj šumi, osobito u, nekada, močvarnim Krčevinama, kao i u cijelom Ljubuškom polju. I danas se otkopavaju debeli ostaci hrasta i bora. Na vapnenačkom grebenu bila je gusta šuma jasena, hrasta i g r a b a (po kome je, najvjerovatnije, naselje dobilo ime), isprepletena bršljanom i divljom lozom (loznicom). Priče kažu da se od Orahovlja pa do

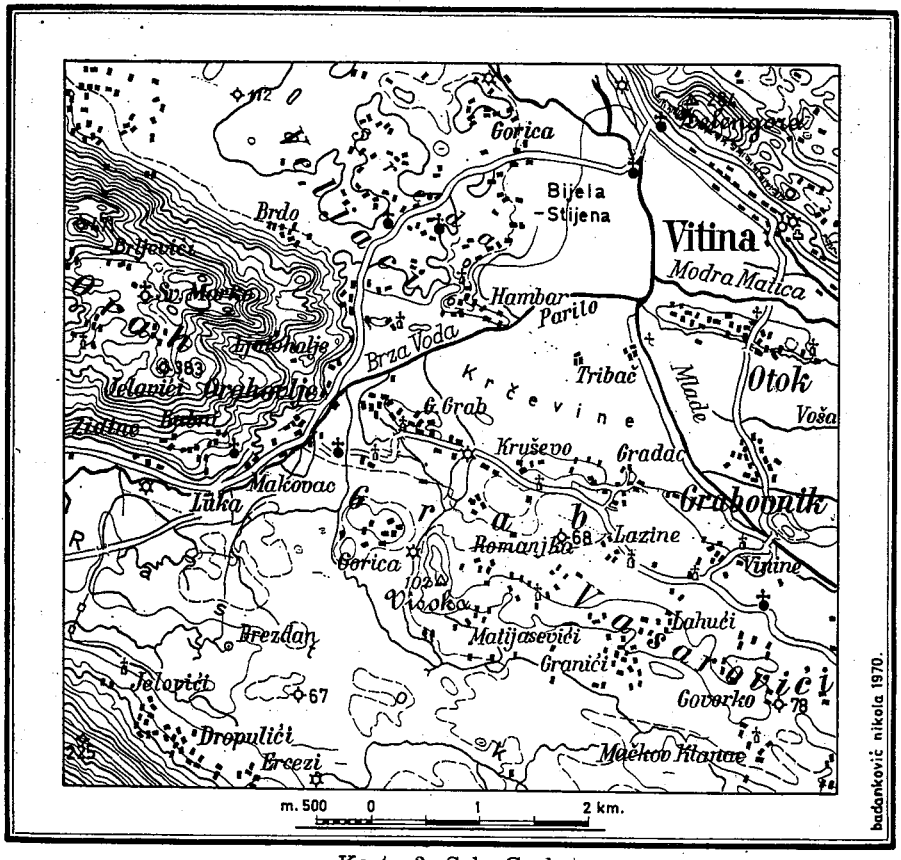
Humca moglo doći sa loznice na loznicu. U šumi je bilo dosta jelena, srna, zečeva, fazana, a u močvarama krčevina legle su se divlje patke i guske.

Današnja, jedina, uspomena na ta vremena su tri velika cera u Grabu (»Grebine« — Gradac), od kojih je najviši, »Jokin cer« (u ogradi Joze Kraljevića — »Joke«), podlegao zubu vremena (sigurno najviše i najdeblje drvo u ovom kraju), i krikovi gusaka, koje se više niti ne spuštaju tamo gdje su nekad zimovale.

Šumu su najprije uništili Dubrovčani u srednjem vijeku (2, 12) a dosta je iskrčeno zbog potrebe za većim obradivim površinama, paljenjem klačina, itd.

POSTANAK I PROŠLOST NASELJA. Dolina rijeke Trebižata, a osobito topografski i klimatski pogodna ljubuška kotlina, odavno je bila slabije ili bolje naseljena u ovisnosti od historijskih činjenica. Treba istaći prisustvo Rimljana (naselja u Vojnićima i Bigesti — današnjem Humcu), čija je civilizacija cvjetala prije doseljavanja Južnih Slavena. Ovim krajem je prolazila cesta iz Salone u Naronu.

Da bi se shvatilo cijelo područje, a i postanak pojedinih naselja, potrebno je — bar ukratko — iznijeti historiju ovog dijela zapadne Hercegovine, koja je, zajedno sa prirodnom sredinom, uvjetovala razvitak naselja.

Karta 2: Selo Grab

Naselja u današnjoj ljubuškoj općini pripadala su u X stoljeću Paganiji (Neretvanskoj Krajini). Između Dubrovnika i Neretve prostiralo se Zahumlje (Hum), a malo kasnije njegove granice su se proširile i na desnu obalu rijeke Neretve dopirući do rijeke Cetine. U njegovom sastavu bile su župa Imota (Imotski) i župa Veljaci (kako priča pop Dukljanin), vjerojatno najstarija župa na ovom području zapadne Hercegovine, kojoj i danas pripada selo Grab. Konstantin Porfirogenet navodi da su u Paganiji bile tri župe: Makarska, Dalen i Rastok (X st.). F. Šišić misli da je u Paganiju ulazilo i područje oko Ljubuškog, jer se u njegovoj blizini nalazila srednjevjekovna župa Rastok, čije ime i danas postoji u okolini Vrgorca na granici Hercegovine i Dalmacije. Konstantin Porfirogenet u Paganiju ubraja i Rastok župu koja se prostirala do Ljubuškog. Kasnije, u XII stoljeću, pop Dukljanin spominje na tom istom teritoriju župu Velice (Veljaci) kao dio humske zemlje.

Iz Dukljaninovih podataka se vidi da su Velice isto što i današnji Veljaci, koje spominje i bosanski kralj Dabiša 1395. godine. Na taj način staro ime Rastočke župe se izgubilo i ustupilo mjesto novoj — Veljačkoj župi. Nije isključeno da je centar župe Rastok u X st. bio, upravo, u Starim Veljacima (u Grabu je ostao županski grad Visoka sa županskom stolicom klesanom od živca kamena), gdje se i danas nalazi više nekropola iz srednjeg vijeka i ostataka crkava (npr.: Kostenica u Grabu).

U drugoj polovini XII st. Z. Zahumljem su vladali članovi porodice Nemanjića. Ugarski utjecaj je jak poslije 1250. godine. Zatim su ponovo došli Nemanjići, pa bosanski ban Stjepan II Kotoromanić. Do 1382. godine Zapadni Hum pripada Ugarskoj kruni. Koncem XIV st. braća Sankovići su novi gospodari Huma. Ta feudalna humska porodica vladala je u Ljubuškom i okolini sve do 1477. godine, tj. do dolaska Turaka **(4,** 297).

Poslije pada Hercegovine, ovaj kraj pripada mostarskom vezirluku, a ljubuška je jedna od pet nahija mostarskog sandžaka. **7,** 123). Slijedi dugi period turske vladavine, čije se posljedice i danas jače ili slabije osjećaju (sastav stanovništva, razni običaji, nazivi, riječi, itd.).

Period austrijske vladavine bio je mnogo kraći, ali je, ipak, dosta važan. Ovaj kraj je austrijska imperija dobila Bečkim kongresom 1815. godine, ali je ona konačno zamijenila Tursku 1878. godine.

Prvi i drugi svjetski rat su, također, imali svojih lakših i težih posljedica, ali je selo Grab nešto bolje prošlo od nekih ostalih sela Ljubuške općine.

Razumljivo da je i samo selo Grab bilo zahvaćeno raznim historijskim zbivanjima, koja su se dešavala u ovom dijelu zapadne Hercegovine. Sigurno je i to da su ta zbivanja bila specifična, pogotovo kad se zna da su se u njegovoj blizini dodirivala velika carstva: tursko i austro-ugarsko, a bio je jak utjecaj i Mletačke republike.

Današnja granica prema Dalmaciji često se mijenjala tokom historije. Može se reći da je zavisila od trenutne moći i međusobnih odnosa triju velikih imperija. Preko dalmatinske granice u Hercegovinu su često prodirali hajduci, sveteći se zulumćarima, haračlijama, trgovcima i svim onima koji su podržavali tursku vlast. Pored raznih priča o hajducima, treba, svakako, spomenuti rod Hajduk (Sedrenik), koji se, vjerojatno, isticao hajdučkim akcijama.

Specifičan oblik hajdučije vodili su uskoci, koji su imali povoljnije uvjete od hajduka: nisu stalno živjeli na turskoj teritoriji. Zbog slabljenja

turske imperije, a i zbog jačanja hajdučke aktivnosti i austrijske agitacije, ova granica prema Dalmaciji je sve slabije čuvana. Za mnoge ljude u Grabu, a i u ostalim selima, ova granica je bila spasonosna. Počinivši razne »greške« turskim vlastima (neplaćanje harača, ubijanje haračlija, i sl.), oni bi našli spas bježanjem preko granice u austrijsku imperiju. Mada rjeđe, dolazilo je i do suprotnih situacija. Osim toga granica je bila stjecište šverca: osobito duhanom.

Današnja granica postoji samo »službeno«. Naime, ona je most, a ne prepreka. To je rezultat sve jače međuopćinske suradnje Ljubučkog i Vrgorca. Uzajamnim naporima napravljen je dalekovod u dužini od 14 km, čime je olakšana elektrifikacija više sela jedne i druge općine. Ta saradnja se i dalje proširuje. Tako, npr., »Duhanska stanica Vrgorac« i Vinarija Vrgorac« otkupljuju duhan i višak grožđa iz sela na hercegovačkoj strani granice. I dobar dio povrća, koji ne može da otkupi zadruga u Grabu (ili ga proizvođači ne daju zbog slabije cijene nego u dalmatinskim zadrugama), otkupljuju zadruge iz Dalmacije. Svakako, ovdje treba dodati i zajedničke akcije u opravci putova, kulturnu suradnju, i dr. Ostaje, također, stara tradicija da ljudi subotom idu na pazar u Vrgorac, a ponedeljkom u Ljubuški. Karakteristično je da su Grabljani ostali vjerni tradiciji, pa ih subotom ima mnogo više u Vrgorcu nego ponedjeljkom u Ljubuškom. Izvjesne izmjene u tom smislu učinila je uvedena autobuska linija Šipovača—Grab—Ljubuški—Metković (»Autotransport Vrgorac«), ali one nisu tako velike.

Postanak stalnog naselja vezan je, najvjerovatnije, za prvu polovicu XVII st. Teško bih mogao da se složim sa mišljenjem prof. M. Vega koji je, istražujući srednjevjekovne nadgrobne spomenike u ovom kraju, usput dao starost nekih naselja i rodova. Naime, on kaže da je humski župan Radoslav izdao povelju Dubrovčanima 22. maja 1254. godine u Dubrovniku, s kojima je živio u prijateljstvu i sklapao saveze. Kao svjedok pomenute povelje spominje se vlastelin Vijislav Merkotić (drugi po redu) **(2, 6)**. M. Vego smatra da su ti Merkotići isto što i današnji Markotići, koji u većem broju žive u Grabu i Grabovniku (a ima ih i u Veljacima). Međutim, selo Grabovnik je mlađe naselje od Graba, a pouzdano se tvrdi da su Markotići među najmlađim doseljenicima u selu. Doselili su se iz Vrgorca (Dalmacija). Skoro svi rodovi doselili su, također, iz Dalmacije.

Da su na mjestu današnjeg Graba i ranije postojale naseobine, svjedoče razni ostaci. Tako, npr., na Z strani sela, u Starim Veljacima (a na mjestu današnjeg Gornjeg Graba), M. Vego je našao lokalitet iz srednjeg vijeka pod imenom Kostanica, gdje, još i danas, ima temelja od kamena sa krečom. Postoji mišljenje da su tu bili neka crkva i manastir u doba Herceg Stjepana. U blizini sela nalazi se srednjovjekovno naselje Rastok, zatim temelji srednjevjekovnog grada Visoka, mnogi nadgrobni spomenici iz srednjeg vijeka (oko 80 kom.), za koje M. Vego misli, zbog siromašnije ornamentike u odnosu na druge lokalitete u ljubuškoj općini, da spadaju među najstarije (XII ili XIII st.). U blizini centra srednjovjekovne župe Veljaci (koju pop Dukljanin spominje u XII st.) nema drugih nekropola osim ovih u Grabu. Zato nije isključeno da je nekropola u Grabu bila glavna nekropola upravljača župe Veljaci, a selo Grab sa okolicom bilo je u srednjem vijeku centar veljačkog župana i druge vlastele. **(2, 5)**

Osnivanje stalnog naselja vezano je, najvjerovatnije, za prvu polovicu XVII st. Do ovog podatka došao sam na sljedeći način: najstariji doseljenici u selu Grabu su Nosići, rod koji danas živi u većem broju u zaseocima Gorica i Romanjka. Tu su se doselili iz Velikog Prologa (Dalmacija). Jedan od njih, koji je umro oko 1880. godine u 85 godini života, pričao je da je njegovom ocu pradjed došao u Goricu iz Podprologa, gdje su se Nosići, nešto ranije, doselili iz Dalmacije. Kad se zna da je ovaj Nosić rođen 1795. godine (ljudi s ponosom pričaju kako je neki njihov stari rod došao tada i tada, kako je nešto važno učinio, kako je ubio Turčina i pobjegao, i sl.) i od toga odbije oko 200 godina (uzeo sam prosjek godina oko 50—60) dobije se 1595. godina. Otada selo Grab stalno postoji i postepeno se dalje razvija i širi doseljavanjem novih rodova. Nešto poslije Nosića na Kruševo dolaze Šošići, a na Gradac Kraljevići i Pavlaci. Kao još jedan dokaz ovoj pretpostavci može da posluži i to da je današnje grabačko groblje staro oko 300 godina, a dosta je blizu zaseoka Gorica. O daljnjem razvoju naselja biće docnije još govora.

Kako je već rečeno, najranije je naseljena Gorica, upravo zbog toga što se nalazila blizu granice, najprije prema Austriji, a kasnije — nakon kandijskih ratova — i prema Mletačkoj republici (pošto je ona dobila Vrgorac i Gabelu). To je razumljivo, jer, u slučaju bilo kakve opasnosti od Turaka, ljudi su mogli naći sigurno utočište bježanjem preko granice. Stoga nije ni čudo što su ovi prvi doseljenici imali velikog utjecaja na sve kasnije doseljenike, osobito u pozno tursko doba. Često su na razne načine inatili Turcima, čime su kuražili sve ostale (tjerali ili ubijali poreznike i poznatije turske ljude, čime su im zadavali strah). Inače, u ovom kraju ljudi su manje maltretirani, jer su na razne načine pružali otpor.

Da bi se sagledao daljnji porast naselja, navešćemo jedan podatak, koji je, najvjerovatnije, pouzdan. Petar Kraljević priča da je njegov pradjed, također Petar, tri puta ostajao na Gracu sam, a danas Gradac ima 46 domaćinstava sa 269 stanovnika. Zapamtio je i to da je u njegovo vrijeme bilo u tri sela svega 7 kuća (Orahovlje, Grab i Lisice). Za Petra (pradjeda) se tačno zna da je umro 1888. godine u 93 godini života (dakle rođen je 1795. godine).

Dakle, može se reći da je doseljavanje većih razmjera, a s tim i brži porast stalnih kuća i stanovnika, uslijedilo koncem XVIII i u prvoj polovici XIX st. To je, ujedno, period turske dekadanse, a većeg utjecaja Austrije. Taj porast je vidljiv i u iskazu broja umrlih u crkvenoj matici umrlih. U periodu od 15. 4. 1809. do 28. 4. 1967. godine umrlo je u Grabu 140 osoba (veći broj novorođenih). U rubrici sa sakramentom spominju se mjeseci listopad i studeni 1855. godine, kada je od kolere umrlo 11 osoba. U rubrici bez sakramenta, kao uzroci smrti, spominju se: grom, ujed zmije, nemarnost ukućana, svađa oko zemlje,, pa čak i samoubojstvo.

Prema prvom službenom popisu iz 1879. godine, bilo je u Grabu 108 kuća sa 564 stanovnika. Od toga broja bilo je 286 muškaraca i 278 žena. 9, 118)

Nacionalna struktura je, kao i u svim selima ljubuške komune, jedinstvena: svi su Hrvati. Muslimansko stanovništvo živi u Ljubuškom i Vitini, dok srpskog življa, uopće, nema.

U ostalim popisima vidan je porast kuća i stanovnika.

TABELA III

Porast broja domaćinstava i stanovnika

God.	domaćinstva	muško	žensko	svega
1895.	168	423	414	837
1910.	197	417	528	945
1921.	179	436	530	966
1942.*	214	651	650	1301
1948.	227	541	683	1224
1953.	235	588	710	1298
1961.	259	614	717	1331

[1] Podaci uzeti iz crkvenih pribilježaka župe Veljaci.

Uočljivo je da je broj stanovnika stalno rastao, ali vrlo polako. Ima više razloga što je to tako, ali su najvažniji dva svjetska rata. Osobito teške posljedice poslije prvog svjetskog rata ostavila je epidemija španjolske groznice (od 1917. do 1919. godine). U matici umrlih zavedena su 33 mrtvaca u vremenu od 15. 11. do 18. 2. 1918. godine. Bilo je dana kada je umiralo i po 5 osoba. Ljudi pričaju da su po cijeli dan pokopavali mrtve.

Osim ratova i njihovih posljedica, na smanjenje broja stanovnika utjecali su razni vidovi kretanja stanovništva. Emigracije su u prvo vrijeme odvlačile veći broj muškaraca (samim tim je rastao broj ženskog življa), dok one danas obuhvaćaju podjednako i mušku i žensku radnu snagu. Imigraciona područja bila su u prvo vrijeme obje Amerike, dok je danas, pored njih, aktuelna i Australija. Emigracija svoje početke vuku iz prvih decenija ovog stoljeća, a izuzetno su bile pojačane 30-tih godina ovog stoljeća i poslije drugog svjetskog rata. One su uvijek moguće, s tim što su se prije provodile ilegalno, a danas su najvećim dijelom legalizirane.

Pored stalnih emigracija, treba svakako spomenuti i one sezonskog tipa (odlazak muške i ženske radne snage na rad u inozemstvo), kao i migracije unutar granica naše zemlje (odlazak na berbu kukuruza, i sl.). Iako ova kretanja ne utječu na mijenjanje broja stanovnika, ona su važna iz ekonomskih razloga.

Bilo da se radi o migracijama ma kojeg tipa, one su karakteristične za selo Grab, kao i za sva sela ljubuške općine, a, na koncu, i za mjesta zapadne Hercegovine. Mislim, zato, da bi se o tom problemu moglo posebno pisati.

Pored stalnih emigracija, na smanjenje broja stanovnika utječe u najnovije vrijeme smanjeni priraštaj. Naime, sve češće su porodice sa jedno ili dvoje djece, što je ranije bio rijedak slučaj. Osim toga, 28 porodica je bez muškog potomka, tako da će neki rodovi izumrijeti a neki promijeniti prezime (tj. djevojke će se udati, ali će im muževi doći na miraz). Važno je, također, napomenuti da broj domaćinstava brže raste nego broj stanovnika (srazmjerno). To je, prije svega, posljedica promjene u porodici. Rijetki su slučajevi da dvojica ili više oženjene braće žive skupa. Dioba je, skoro, obavezna, ne samo između braće, nego, ponekad, između sinova i roditelja. Pored ostalih razloga, to je i posljedica prodora suvremenijeg načina života i na selo (svakako u dosta rijetkim slučajevima).

Za spolnu strukturu stanovništva karakteristična je prevaga žena. U tom smislu vidljive su posljedice ratova, iseljavanja muškaraca, a i školovanja (ženska djeca poslije završene osnovne škole redovito ostaju kod kuće, dok ško-

lovani muškarci odlaze iz sela). U najnovije vrijeme dolazi i u ovoj strukturi do bitnih promjena. Sve je više i ženske djece koja nastavljaju školovanje, a dobar dio ženske radne snage učestvuje u emigracijama. Ali, ovo sve skupa utječe na vrlo spori porast ukupnog broja ljudi u Grabu (1942. godine bilo je 1301, a 1961. godine 1331 stanovnik).

Od ukupnog broja stanovnika aktivnog je oko 14%, a izdržavanog oko 58%. Postotak aktivnog stanovništva u novije vrijeme je porastao na račun izdržavanog. Međutim, ovi brojevi su relativni, jer se za vrijeme radne sezone ne obazire ni na mladost ni na starost, ni na domaćice: svatko radi.

Postotak nepismenog stanovništva 1961. godine bio je oko 24%. Preglednije stanje školske spreme i nepismenosti za 1961. godinu pokazuje:

TABELA IV

Prosvjetna struktura stanovništva Graba 1961. godine

	ŠKOLSKA SPREMA									NEPISMENI			PO STAROSTI			
Ukupno	Bez školske spreme	4 razreda osnovne škole	Osnovna škola	Škole za kval. i vis.	Škole za srednju str.	Gimnazija	Više škole	Fakulteti visoke škole i umj. akad.	Nepoznato	Svega	Muški	Ženski	10—19 god.	20—34 god.	35—64 god.	65 i više god. i ne-
1038	500	491	34	6	6	—	—	1	—	253	42	211	3	21	139	90

Treba imati u vidu da se broj nepismenij stalno smanjuje, a da broj onih sa raznom školskom spremom sve brže raste. U 1967. godini rubrike pod školskom spremom su znatno izmijenjene. Grab je napustilo 9 učitelja, 5 nastavnika, 4 profesora, 3 inženjera, 1 stomatolog, itd. Osnovnu školu pohađa oko 180-toro djece, gimnaziju, 10, ŠUP 8, ostale srednje škole 8, studenata ima 10, a sa završenom srednjom školom ima ih sedmoro, itd.

Dosta se toga promijenilo i u životu ljudi uopće. Svijest je porasla, raste broj đaka i studenata, ljudi dosta putuju, itd. Mnogi su prije vidjeli Pariz ili Minhen, nego Mostar ili Sarajevo. Sve je to imalo svojih dobrih posljedica na rad, mišljenje ljudi i na sam život. Standard uraste, a tvrđava zaostalosti se stalno ruši; poljuljani su stari običaji (ženidba, udaja, religija, itd.). Izvršena elektrifikacija (1966. g.) će ovaj proces još jače nastaviti.

Cjelokupno stanovništvo Graba raspoređeno je u 10 zaselaka (karta 2.): Gradac, Tribač, Lazine, Romanjka, Kruševo, Mostine, Gorica, Sedrenik, Dobrilovača i Gornji Grab. To su, tzv., patronimički zaseoci. Naime, jedan zaselak čini jedan rod. Međutim, češći je slučaj da dio zaseoka naseljava jedan rod. Kada u zaseoku ima više rodova, onda su oni redovito odvojeni putovima jedan od drugog.

Koliko su za gradnju kuća i osnivanje zaselaka bile odlučujuće obradljive površine, vidi se po njihovom rasporedu. U blizini svih zaselaka nalaze se veće ili manje obradljive površine. Međutim, u novije vrijeme uočava se primicanje glavnoj cesti, iako je ona sporednog značaja.

Po svom obliku selo Grab je naselje razbijenog tipa. Izduženo je u smjeru I—Z. Skoro na dva jednaka dijela, siječe ga današnja općinska cesta. Već

je ranije napomenuto da cesta nije bila osnovica oko koje se selo formiralo. Uostalom, ona je izgrađena, tek, 1905—1906. godine.

TABELA V

Zaseoci,	broj domaćinstava	stanovnika
Dobrilovača	13	83
Gorica	21	123
Gornji Grab	29	101
Gradac	47	269
Kruševo	20	90
Lazine	17	78
Mostine	28	144
Romanjka	54	330
Sedrenik	9	50
Tribač	7	30
Ukupno	245	1298

Interesantno je napomenuti da su zaseoci međusobno izdijeljeni, tj. uočljive su međe između pojedinih rodova. Granice su obično putovi. Ovakav tip zaselaka je posljedica pojedinačnog doseljavanja, tako da su se ostala rodovska domaćinstva razvijala oko oca roda.

Glavni putovi (Ljubuški—Vitina—Imotski i Ljubuški—Crveni Grm—Veliki Prolog—Vrgorac—Split) zaobilaje naselje i ostavljaju ga u sredini (karta 1). Današnji puto koji ide od Ljubuškog preko Graba i drugih sela za Vrgorac imao bi mnogo veće opravdanje, jer prolazi kroz više naselja, a i topografski je povoljniji od onog preko Velikog Prologa. On bi to, vjerojatno, i bio da nije kasno građen. Stari put iz Napoleonove vladavine, tzv., »francuska cesta«, Vrgorac—Veliki Prolog—Metković i njegov krak za Ljubuški, stekao je odavno dominaciju. Pa ipak,postojeći put je dosta važan. Gradili su ga seljaci 1905—1906. godine. Sjećanja na izgradnju obično počinju pričom o poznatom hajduku Andriji Šimiću, koji je ovuda, vraćajući se iz tamnice, prošao u vrijeme izjgradnje. Prilikom radova na putu je uništeno dosta stećaka, a i danas ih ima mnogo uz samu cestu. Poslije izgradnje put nije proširivan. Njim prolaze kamioni, a i međuseoski autobus; na njegovoj opravci svake godine učestvuje cijelo selo. Vezuje Grab sa Ljubuškim i Vrgorcem, a jednim krakom, i mostom preko rijeke Mlade, i sa Vitinom. Preko Mlade Austrija je izgradila od Klobuka do Ljubuškog nekoliko lijepih željeznih mostova.

Stanovi ljudi — kuće, kako god su se mijenjale po broju i rasporedu, tako su se mijenjale i po izgledu. Svi današnji 60-godišnjaci proveli su mladost pod »krovom« (krov kuća bio je od pšenične slame) ili, u najboljem slučaju, pod pločnim krovom. Danas, ne da nema takvih »pušara« u kojima stanuju ljudi, nego su one rijetke i kao staje. Do velikih promjena došlo je po oslobođenju, a osobito u posljednjih desetak godina. Kuće u kojima se stanuje obično su na sprat (dvospratnice, kako ljudi kažu). Pokrivene su crijepom — većinom na čardak. Materijal za gradnju je tradicionalni kamen, koji vješti zidari veoma spretno obrađuju. Kreč i pržina služe kao vezujući materijal. U posljednje vrijeme samljeveni kamen pomiješan sa cementom je više u modi. Prednost ovog načina gradnje je veća tvrdoća, jeftiniji je, a i brže se gradi. Prozori su dosta široki u odnosu na one kod starijih kuća. Uz kuću se obično nalazi »taraca« sa stepenicama za penjanje na kat. Oblici su, većinom slični. Pri gradnji ljudi se ugledaju jedni na druge. U mnogo slučajeva oblik kuće

zavisi i od broja sinova u porodici. Naime, ukoliko ih je više, i kuća je duža, kako bi pri diobi svaki dobio svoj dio. U dvorištu kuća obično se, što je moguće bliže, nalazi čatrnja sa vodom za piće. Nad čatrnjom je odrna, da bi se voda u njoj što manje zagrijavala. Staje su, također, u dvorištu. Zbog skučenosti dvorišta, one su često preblizu. Međutim, bolje je i to nego da je staja u prizemlju a ljudi na katu, kao što je to donedavna bilo normalna pojava.

Kuće i dvorišta su često slični, jer se ljudi ugledaju jedni na druge. I stare kuće poslije preuređivanja postaju slične onima koje se danas grade. Često se može čuti: »Da su nam stari ostavili napravljenu kuću, dokle bismo mi danas stigli«. I, stvarno je tako.

Standard je, zaista, porastao. Međutim, ne treba zaboraviti da je mnogo novih kuća sagrađeno, dosta namještaja kupljeno, najvećim dijelom elektrificirano selo, itd., uz pomoć novca zarađenog u inozemstvu. Tako, danas u selu, pored dosta novih kuća i uređenih soba, ima tri kamiona, tri kombija, četiri osobna automobila (i više onih koji se ne ocarine), dva traktora, osamnaest televizora, i dr.

Selo Grab ima svoju školu (4-razrednu), koja je napravljena 1914. godine, zatim dvije prodavnice, zadružni dom — napravljen 1947. godine, tri mlinice i otkupnu stanicu za voće i povrće.

PRIVREDA. Isključiva djelatnost ljudi u ovom kraju je poljoprivreda. Ona se sve više razvijala doseljavanjem stanovništva, da bi se, u najnovije vrijeme, orijentirala u pravcu koji joj najviše odgovara — s obzirom na klimu, tlo i potrebe suvremenog tržišta. Pa ipak, treba napomenuti da je stočarstvo starija grana bavljenja ljudi u ovom kraju, nego ratarstvo. To se vidi i po tome što neka sela i danas gone stoku na planine Hercegovine i Bosne. Rod Markotići (Gradac), npr. imao je svoje torove na planini Ljubuši i poslije rata.

Zemljoradnja je staro zanimanje stanovništva. Ona je, kao što je već napomenuto, odigrala veliku ulogu u naseljavanju. Obradljive površine su se povećale krčenjem šuma i melioracijama. Zemljoradnjom se bavi preko 95% stanovništva.

TABELA VI

Struktura obradivih površina u ataru sela Grab

oranica	464 ha	27 a	97 m²	56 %
vrtovi	8 „	34 „	73 „	1 %
livade	1 „	41 „	05 „	0,1 %
voćnjaci	— „	14 „	— „	00,1 %
vinogradi	13 „	29 „	96 „	1,6 %
ostalo	331 „	32 „	33 „	41,29%
Ukupno	818 ha	80 a	04 m²	100 %

Iz podataka se vidi da je oranica vrlo malo. Ako se tome doda da veći dio zemlje u Krčevinama i Galijetovini posjeduju stranci, agrarna prenaseljenost je očita.

Glavne ratarske kulture su kukuruz i pšenica. Kukuruz se počeo uzgajati u poznom turskom periodu, da bi zadržao primat do današnjih dana. Zajedno sa pšenicom, predstavlja glavnu prehrambenu kulturu. Prinosi su dosta dobri, ali samo tamo gdje je omogućeno navodnjavanje.

Odmah uz šitarice, po važnosti, dosta dugo je stajao duhan, čija važnost opada sa sve većim uzgojem povrća, a i od pojave plamenjače. Danas se u Grabu proizvodi znatno manje duhana nego u nekim drugim selima, iako se ranije proizvodio u jednakim količinama. Godišnja proizvodnja iznosi oko 6—10 tona. Otkup duhana vrši »Preduzeće za otkup i obradu duhana — Vrgorac« i »Preduzeće za otkup i obradu duvana — Ljubuški«. Nesiguran otkup u posljednjih nekoliko godina, slabe cijene a i odlazak glavne radne snage u inozemstvo, bio je razlog što se proizvodnja duhana znatno smanjila.

Poljoprivreda je u posljednjih desetak godina doživjela pravu revoluciju u cijelom ovom kraju. Prvenstveno, to se odnosi na uvođenje nekih, do tada, novih kultura: povrća, čiji je stalni porast ugrožavao proizvodnju duhana i vinove loze.

Glavne povrtlarske kulture su: paprika, paradajz, mladi krompir, boranija, krastavci, sjemenski luk (arpadžik), i dr. U Grabu se godišnje otkupi preko 70 vagona raznog povrća. Svakako, treba dodati i to da se dosta povrća proizvedenog u Grabu prodaje na pijacama u Makarskoj, Splitu, Rijeci pa i u Zagrebu, pošto sami proizvođači kamionima odvoze povrće koje im zadruga ne može otkupiti, ili ne može platiti po onoj cijeni po kojoj ga ni tamo prodaju. Osim toga, dobar dio povrća se troši za vlastite potrebe, a veoma mnogo ga propadne.

Površine pod vinovom lozom stagniraju ili se smanjuju na račun povećane proizvodnje povrća. Naime, dešavalo se da su neki ljudi krčili vinograde da bi tu sijali kukuruz ili sadili povrće, što im se više isplatilo zbog niskih otkupnih cijena grožđa. Proizvedeno grožđe se pretače u vino ili ga otkupljuje »Vinarija Ljubuški« u Ljubuškom.

Od ranog voća treba spomenuti trešnje i smokve, ali zbog male proizvodnje nemaju veći značaj.

Inicijativom Ali-paše Hercegovića (Rizvanbegovića-Stočevića), počinju 1834. godine radovi na sijanju riže. Sijana je do okupacije 1878. godine. Sadnja maslina otpočinje 1839. godine. (1, 295) Ali, sve je ostalo na tome.

Da bi se poljoprivreda podigla na viši stupanj razvoja od današnjeg, a tim podigao standard, relativno, velikog broja stanovnika na malim obradljivim površinama, potrebno je prethodno riješiti mnoge probleme.

Pokušaj kolektivizacije, osnivanjem »Zemljoradničke zadruge Grab« 1947. godine, završio se 1951. godine neuspjehom. Današnji problemi su, također, mnogobrojni: Naime, stalnim diobama sitnih parcela, parcelacija postaje sve složenija. Od ostalih poteškoća osobito je akutan problem navodnjavanja. Ni metar običnog, a kamoli suvremenog kanala, nije napravljen poslije rata. Navodnjavanje, tako potrebno ovom selu, moguće je jedino u blizini glavnih tokova. Zato je opravdan protest seljaka zbog plaćanja vodnog poreza za parcele koje se uopće ne mogu navodnjavati. Svakako, ovdje treba spomenuti problem tržišta i proizvodnje. Proizvodnja bi, naime, mogla biti daleko veća od sadašnje kada bi se obezbijedio siguran plasman i odredila minimalna cijena otkupa. Kooperacija sa proizvođačima je slaba. Zbog svega toga, proizvođači nisu stimulirani da povećaju proizvodnju, jer nisu sigurni da će svoje proizvode prodati. To je, pored slabih cijena, odlučujući faktor da se proizvođači sami snalaze (odvoze povrće u Split, Makarsku, na otoke, Šibenik, Zagreb, Rijeku, pa i u Dubrovnik). To im se isplati, jer je prosječna cijena koju postižu na tim tržištima skoro dva puta veća od zadružne.

Rješavanjem ovih i drugih problema povećala bi se proizvodnja komercijalnih kultura, za koje postoje vrlo dobri uvjeti uzgoja.

Što se tiče daljnjeg razvoja privrede, mislim da bi trebalo učiniti sljedeće:

— omogućiti maksimalan otkup svih proizvoda, odnosno viškova, kako se ne bi desilo da, npr., sav proizvedeni arpadžik za pet godina: četiri puta propadne i sav trud bude uzaludan;

— da se izvrše melioracije koje bi poštedjele Krčevine zimskih i ranih proljećnih voda, a i da se omogući navodnjavanje udaljenih parcela, a ne samo onih u blizini glavnih tokova;

— poboljšati kooperaciju zadruge sa proizvođačima: osigurati im kvalitetno sjeme, odrediti minimalnu cijenu za njihove proizvode, dati im đubrivo na kredit, jer oni ovo sve ne mogu nabaviti onda kad im je najpotrebnije;

— dobro bi bilo da je umjesto »Platnare« u Ljubuškom napravljena tvornica za preradu povrća, jer bi imala dovoljno sirovina, čime bi cijeli kraj dobio stimulans za proizvodnju povrća;

— ponovo povećati proizvodnju duhana;

— na neki način privoliti seljake da povećaju broj čokota vinove loze i broj voćaka, za koje postoje veoma dobri uvjeti uzgoja; itd..

ZAKLJUČAK. Selo Grab ima povoljan topografski položaj sa relativno dovoljno obradljivog zemljišta. Izmizenjeno-mediteranska klima omogućuje uzgoj kultura južnog podneblja, Nedostatak padavina nadoknađuje se samo na jednom dijelu vodom iz rijeke Mlade, pošto ne postoje sistemi kanala za njeno razvođenje na veća udaljenja.

Osnovno zanimanje ljudi je zemljoradnja. Pored glavnih ratarskih kultura (kukuruz i pšenica), gaje se i ostale kulture (duhan, vinova loza, rano i kasno povrće, i dr.).

Na daljnji razvoj naselja povoljno će utjecati planirana modernizacija putova. Naime, asfaltiranjem puta Čapljina—Ljubuški—Imotski, koja je u planu do 1972. godine, dobio bi se impuls za ubrzani razvoj cijelog područja. Za Grab bi tada bio osobito interesantan asfaltni krak od Vitine preko Veljaka i Orahovlja za Vrgorac, koji će uskoro imati asfaltne putove za Makarsku i Split. Samo povezivanje Vrgorca sa morem biće od velikog značaja za Grab, koji je, iako teritorijalno pripada općini Ljubuški, ipak više orijentiran u ovom pravcu.

L i t e r a t u r a:

1. K a n a e t T.:	Hidrografske prilike u sistemu Tihaljina—Mlade —Trebižat, Zbornik radova V kongresa geografa Jugoslavije, Cetinje 1958. g.
2. V e g o M.:	Srednjovjekovni nadgrobni spomenici BiH, Sveska VI, Izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1954. g.
3. V e g o M.:	Humačka ploča — najstariji ćirilski pisani spomenik u BiH, Sarajevo 1956. g.
4. S l i p i č e v i ć F.:	Istorija naroda FNRJ, I dio, Sarajevo 1954. g.
5. P u š i ć B.:	Pedološko melioracioni prikaz tala Mlade—Trebižat, Zavod za agroekologiju, Zagreb 1955. g.
6. F r a G r g o M a r t i ć:	Izabrani spisi, Svjetlost, Sarajevo 1956. g.
7. I v a n F r a n o J u k i ć:	Putopisi i istorijsko-etnografski radovi, Sarajevo 1953. g.

8. Meteorološki godišnjaci: 1951. g. do 1960. g.
9. Statistika meesta i pučanstva BiH, Sarajevo 1880. g.
10. Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. godine, Sarajevo 1896. g.
11. Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 10. oktobra 1910., Sarajevo 1912. g.
12. Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine, Sarajevo 1924. g.
13. Stanovništvo i domaćinstva u SRBiH, Republički zavod za statistiku, Sarajevo 1964. g.
14. Matična knjiga rođenih i umrlih (Grab).
15. Župna knjiga rođenih i umrlih (Veljaci).
16. Topografska karta — list Mostar, M = 1:100.000.
17. Katastarska karta sela Grab, M = 1:6.250.

Résumé

LE VILLAGE GRAB

ANTE MARKOTIĆ

Les alentours de Ljubuški, dans l'Erzégovina occidentale, sont connus, depuis longtemps, par leur production d'un tabac de qualité et celle du vin. Cepedent, dans ces derniers dix ans, ce sont les légumes qui deviennent de plus en plus importantes et qui viennent expédiés sur les marchés du littoral, à Split, à Makarska (surtout), à Šibenik, aux îles et même à Zagreb et Rijeka.

Le village Grab, un important centre de production de légumes (à peu près 90 wagons annuellment), se trouve à Sud-Ouest de la vallée de Ljubuški—Klobuk —Vrgorac, entre l'Erzégovina et la Dalmatie. Sa situation géografique a eu, pendant l'histoire, une grando importance pour le village Grab étant donné que peu loin d'ici se rencontraient les grands empires: Turquie, lAutrche-Hongroie et la Venise. Aujourd'hui ces limites représentent le pont de collaboration entre Vrgorac (Dalmatie) et Ljubuški (Erzégovine).

Le relief de la vallée est assez simple. Les collines aux pentes douces se succèdent aux plaines. Les calcaires crétacés et tertiaires parcent à travers l'éocène: tout autour c'est l'alluvion. C'est juste sur une brèche que se trouve le village Grab.

Le climat convient à la culture des légumes, du tabac et d'autres productions caractéristiques pour le littiral Adriatique Central. Le manque d'eau dans la période principale de végétation vient copensé par l'eau de la rivière Trebižat. La végétation ne vient jamais interompue étant donné que la témpérature moyenne au mois de janvier n'est pas inférieure à 5°C.

L'agriculture représente l'occupation principale de la population, mais, étant donné que les superficies à cultiver sont très réduites, il y a une grande migration de la population. Pendant ces dernières années les émigrations, surtout pendant les saisons, deviennent de plus en plus fréquentes. Les territoires d'immigration sont les deux Amériques (l'Amérique du Sud moins) et l' Australie, tandis que les emmigrations pendant les saisons sont dirigées vers l'Europa occidentale. Il y en a beaucoup qui restent dans la monde pour toujours. En 1942. à Grab il y avait 1301 habitants, tandis qu'en 1961. il n'y avait que 1331. Dans ce village la guerre n'a pas fait de grandes dévastations.

Le développement du village il faut le chercher dans l'accroissement des cultures commerciales (légumes, tabac, vigne) pour lesquelles existent des conditions favorables et pour lesquelles il y a la possibilité du placement.

Le village Grab se trouve à 7,5 km. de Ljubuški et à 5 km de Vrgorac. Vitina est plus proche: 3 km seulement.

GEOGRAFSKI PREGLED
sv. XIII god. 1969.
Geografsko društvo BiH
Sarajevo

MORFOOLOŠKE I HIDROGRAFSKE KARAKTERISTIKE PODZEMNIH KANALNIH SISTEMA U KRAJNJEM SJEVEROZAPADNOM DIJELU POPOVOG POLJA

(Zapadni dio Donjeg polja)

I DIO

RATIMIR GAŠPAROVIĆ

PREDGOVOR

Geografsko društvo SR BiH — Sarajevo, uz finansijsku pomoć i sporazum sa »HE Trebišnjica« u Trebinju, organizovalo je istraživanja nekih speleoloških objekata u krajnjem sjeverozapadnom dijelu Popovog polja i u nešto širem području oko njega.

Ova istraživanja su obavljena u toku jula, dijela avgusta i septembra 1969. g. i dijela januara 1970. g. Obuhvatila su ponore: Ponikvu, Lisac, Crnulju, Doljašnicu, Kneževac, Provaliju i Žiru, svi u sjevernoj i južnoj rubnoj zoni krajnjeg sjeverozapadnog dijela Popovog polja; zatim jamu Granice jugozapadno od naselja Ravno, a u području sela Cicrine. Pored toga, uzimani su u nekoliko navrata i uzorci vode i praćene relativne oscilacije nivoa vode u podzemnom jezeru u estaveli Gradnici u krajnjem jugoistočnom dijelu Gradac polja (zapadno od Hutova), a u vezi sa bojenjem Na — fluoresceinom nekih navedenih ponora.

Ova speleološka istraživanja trebalo je da pruže jednu, što je moguće kompletniju i detaljniju sliku izgleda kraškog podzemlja u krajnjem sjeverozapadnom dijelu Popovog polja, sa svim glavnim sistemima šupljina u tom podzemlju, te morfološkim i hidrografskim karakteristikama tih sistema, posebno njihove hidrografske funkcionalnosti, kako međusobne, tako i u odnosu na bližu i dalju površinu terena.

Da bi se ispunio ovaj konačni cilj speleoloških istraživanja, ekipa Geografskog društva SR BiH, pod mojim rukovodstvom, ispitivala je ne samo glavne, već nabrojane objekte (ponore, jamu i estavelu), nego je obišla i utvrdila sva ona mjesta na površini dna Polja, na rubnoj kontaktnoj zoni dna i strana Polja i postranih karsnih površina sjeverno i južno od Polja, na kojima dolazi ili na kojima uz stanovite uslove može da dođe do nestajanja voda sa površine u podzemlje. To su redovno lokalni, efemerni, najčešće kamuflirani recipijenti velikih podzemnih sistema, formirani u vidu satelitskih mikroponora u širem području oko glavnog ulaznog otvora ponora.

Ekipa je izvršila topografska snimanja svih većih objekata, načinom i sredstvima koji su, s obzirom na specifične uslove rada u podzemlju, za krajnji cilj ispitivanja pružali optimalne rezultate. Snimanja tlocrta, uzdužnih i poprečnih pro-

fila obavljana su klizimetrom, kompasom i metalnom metarskom pantljikom uz ortogonalnu metodu, dok su snimanja visina obavljena padomjerom, pri čemu smo, za svaku sigurnost, uzimali padni kut iz jedne tačke u oba pravca, tj. prema prethodnoj i novoj tački. Pri tome smo svakoj poligonoj tački odredili relativnu visinu u odnosu na tačku ispred i iza nje, a za sve važnije tačke (raskrižja kanala, završetke krakova, sifone, jezera i sl.) određivali smo i apsolutnu visinu.

Pored ovih kartometrijskih radova, obavljana su i mjerenja prostornih elemenata slojeva i pukotina, te tektonska, morfološka, hidrografska i druga posmatranja koja su mogla poslužiti za dobivanje što boljih rješenja postavljenih samim zadatkom istraživanja. Obavljana su i fotografska snimanja i u unutrašnjosti nekih od ispitivanih objekata, pa neke od tih fotografija prilažemo uz ovaj rad.

Naša speleološka istraživanja obuhvatila su glavne i sporedne podzemne kanale svih ispitivanih objekata do onih tačaka do kojih se uz uobičajenu speleološku opremu (ljestvice, užad, vitlo) moglo doprijeti. Redovno su to bile tačke od kojih se dalje u podzemlje nije moglo ići bez ronilačke opreme ili ispumpavanja voda, jer su na tim tačkama daljnju prohodnost sprečavali sifoni ispunjeni vodom. Ispumpavanje voda sifona nije dolazilo u obzir za ova istraživanja, mada se s time u početku računalo, jer je količina stagnirajuće vode u nekim, u podzemlju duboko smještenim kanalima bila tako velika, da je ni dugotrajna ispumpavanja ne bi osjetno smanjila. Vjerovatno se u takvim slučajevima radi o prostorno širokim, kontinuiranim i relativno visokim nivoima podzemnih voda — dakle, dubokim vodama. Na nekim mjestima, iako je količina vode u sifonu bila mala, nisu u podzemlju postojali pogodni depoi u koje bi se ta voda mogla prebaciti ili, ako je i to postojalo, kao npr., kod relativno visoko položenih sifona, evakuacija vode se ne bi isplatila, jer je tendencija daljnjeg protezanja kanala ukazivala na njegov pukotinski završetak blizu površine. No, i pored svega, smatramo da su daljnji prodori u podzemlje iza sifona, kod većine istraživanih objekata, mogući jedino nakon evakuacije stalne vode u njima. Postoje uslovi, mada vezani uz velike fizičke i organizacione napore, finansijske izdatke i vremenski gubitak, da se izvrši ispumpavanje većine sifona Doljašnice, Crnulje, Provalije i Žire, nakon čega bi bili mogući prodori i dalje u unutrašnjost od tačaka do kojih su do sada doprla bilo koja speleološka istraživanja ovih objekata, pa i naša. Probijanje tavaničnih dijelova sifona (što je ranije u jednom slučaju — Sjeverni sifon Doljašnice — i pokušano) ili podronjavanje ronilačkom opremom, za većinu, naročito dubokih i dugih sifona ne dolazi uopće u obzir. Ovdje nije mjesto da se ova tvrdnja detaljnije razradi i objasni.

Pored ovakvih, najčešće sifonskih, završetaka kanala, daljnje prodore u podzemlje sprečavali su i uski, pukotinski završetci glavnih kanala ili njihovih sporednih, bočnih krakova, redovno ispunjenih naslagama gline, pijeska, drobine, granja i sl. Ovaj je slučaj bio najčešći kod onih dijelova glavnog kanala ili sporednih krakova koji su vodili ka površini samog dna Polja ili su se bez mijenjanja visine protezali ispod njega. Bilo je i slučajeva potpune zatrpanosti, zapušenosti glavnog kanala već na njegovom početku, kao, npr., kod ponora Ponikve i Lisca, gdje smo otkopavanjem skvažljivog, glinovito-pjeskovitog materijala pokušavali očistiti glavni kanal i učiniti ga prohodnim. Ali su naslage tog materijala, po svemu sudeći, ispunjavale glavni kanal u njegovom početnom dijelu na velikoj dužini, tako, da se, zbog kratkoće vremena kojim se raspolagalo, a i zbog puštanja voda Grančarevske akumulacije, odustalo od daljnjeg iskopavanja.

U toku terenskih radova ekipa se susretala sa nizom teškoća uslovljenih, najviše, neubičajenim vremenskim prilikama. To su, u prvom redu, bili iznenadni, jaki i trajni pljuskovi koji su remetili ne samo istraživanja nego i rezultate, naročito one koji su dobiveni mjerenjem proticaja i vodostaja voda u koritu Trebišnjice u toku puštanja Grančarevske akumulacije.

No, bez obzira na ta i slična onemogućavanja i na relativno kratke prodore u podzemlje kroz kanale pojedinih objekata, ekipa je uspjela da sakupi obiman faktografski (topografsko-topometrijski, tektonsko-geološki, geomorfološki, hidrografski, biospeleološki) materijal, koji uz određene analize pruža odgovor na niz pitanja postavljenih samim ciljem i zadatkom istraživanja.

U nastavku ćemo dati samo one rezultate naših istraživanja koji, u odnosu na već ranije poznata, dokumentovana i objavljena fizičko-geografska shvatanja, doprinose daljnjem detaljnijem i boljem poznavanju ovih izvanredno složenih i ras-

prostranjenih podzemnih sistema sjeverozapadnog dijela Popovog polja. Prethodno dajemo osvrt na neke opće karakteristike ispitivanog područja i njegove šire okoline.

OPĆE TOPOGRAFSKO-TOPOMETRIJSKE KARAKTERISTIKE

GEOGRAFSKI POLOŽAJ I PODJELA. Smjena između uzdignutih, zaravnjenih (površi i bila) i spuštenih, ulegnutih (depresija i polja) dijelova terena predstavlja osnovnu mikroskopsku morfološku karakteristiku Dinarskog sistema istočne Hercegovine. Posmatrajući od obale Jadranskog mora prema sjeveroistoku, prvi takav predio sa izrazitim obilježjem ulegnuća, depresije, jeste predio Popovog polja.

Tektonskim putem uslovljeno (velike rasjedne linije paralelne pružanju Dinarskog gorja ili okomite na njega, duž kojih su se razlomile i spuštile kredne mase krečnjaka), naknadnim eksogenim procesima šireno i dubljeno (denudacioni, korozivni i razni erozivni procesi), Popovo polje, danas, zaprema prostor između Trebinja na jugoistoku i naselja Do smještenog u sutjesci između Treštenice (665 m) i Gradine (593 m).

Još na osnovu prvih regionalnih proučavanja hercegovačkog krša, geografi su Popovo polje, u širem smislu riječi, podijelili u 4 velike oblasti, pri čemu su morfološko-hidrografske osobine Polja bile osnovni kriterij za tu podjelu. (A. Lazić **5,** 54). Za naša istraživanja, najvažniji je onaj dio polja koji se već u pomenutoj literaturi naziva Blato ili Popovo polje u užem smislu. Taj se dio prostire od naselja Poljica (na jugozapadnoj rubnoj zoni polja), prema sjeverozapadu i zapadu do kraja polja. To je njegov vodoplavni dio. Prema A. Laziću **(5,** 54) ovaj dio Popovog polja, podijelili smo u dva područja G o r n j e p o l j e od Poljica do naselja Ravno (odnosno ceste koja vodi preko polja, a spaja naselje Ravno sa cestom Stolac—Trebinje) i D o n j e p o l j e od naselja Ravno do sjeverozapadnog kraja polja.

Kako se skoro svi speleološki objekti koje smo ispitivali nalaze u području Donjeg polja, to ćemo u nastavku dati neke osnovne topografsko-topometrijske karakteristike tog područja.

Donje polje. Ono se sastoji od uravnjenog dna oivičenog, u najvećem dijelu, izohipsom od 230 m. Jedino sjeverna ivica uravnjenog dijela Polja, od ponora Crnulje do zapadnog kraja Polja, oivičena je izohipsom od 235 m. U krajnjem zapadnom, završnom dijelu, izohipsa od 225 m ograničava uravnjeni dio Polja.

Donje polje ima 18,2 km^2 ukupne površine uravnjenog dna ograničenog pomenutim izohipsama. Dužina ravnog dna Polja (pravolinijski po sredini) iznosi 19 km, a prosječna širina 0,8 km. Donje polje je najuže u području Humca (0,250 km), a najšire u području naselja Trnčine (1,8 km) i u svom završnom, istočnom dijelu (1,5 km).

Visina uravnjenog dna Donjeg polja varira u sasvim malim iznosima, ali općenito opada od istoka (240 m) prema zapadu (225 m), pa je čitavo dno Polja blago nagnuto u tom pravcu.

U cjelini, Donje polje se pruža u smjeru istok—zapad. Samo predio Polja od naselja Trnčine do naselja Ravno mijenja taj pravac, tako da se Polje od Trnčine povija prema sjeveru, zatim prema istoku i jugoistoku i na kraju, prije Ravna, u smjeru juga. Tako je dio Polja na tom potezu savijen u obliku luka, meandarskog oblika, sa konveksnom stranom prema jugu.

Strane Donjeg polja uzdižu se od njegovog uravnjenog dna do linije na kojoj prelaze u kraške površi sjeverno i južno od samog Polja. Granicu tog prelaza najpodesnije obilježavaju vrhovi brda, koji se uzdižu sa površi neposredno na njihovim rubovima prema Polju. Tako posmatrano od Ravnog, južne strane Donjeg polja prelaze u površ Ćorke (600 m) i u Cerovačko-Lisačku površ (600 m), dok prema sjeveru prelaze u Puhovačku površ (600 m) i u površ Grabovine (400 m).

Zapadni i istočni dio Donjeg polja. Kako su naša speleološka istraživanja bila usmjerena na onaj dio Donjeg polja koji je u cjelini hipsometrijski najniži, u kojem su i najveće količine poplavnih voda sa njihovim najdužim trajanjem i u kojem su gubici tih voda najveći, to smo Donje polje, radi lakšeg i detaljnijeg razmatranja, podijelili u dva dijela: u zapadni dio Donjeg polja (u kojem je i najveći broj objekata naših istraživanja) i istočni dio Donjeg polja u kojem nema izrazitijih speleoloških objekata, ali u kojem su, ipak, gubici voda osjetni (oko 6 m^3/sec. u koritu Trebišnjice pri proticajima od oko 13 m^3/sec — **(11).**

Granica između ta dva dijela vodi putem poprečno preko Polja, od naselja Trnčina, preko crkvice sv. Ane i dalje putem na korito Trebišnjice, a zatim direktno koritom Trebišnjice prema sjeveru, na sjevernu stranu Polja do kote 225 m (na karti Dubrovnik 1, M = 1:50.000), odnosno do onog mjesta na koritu Trebišnjice u čijoj blizini se nalazi tačka preciznog nivelmana 235,73 m (na listu br. 5 — Popovo polje, poplavno područje, M = 1:5.000).

Zapadni dio Donjeg polja. Zapadni dio Donjeg polja, koji ćemo ubuduće zvati — *ispitivano područje* — ima pravac pružanja istok—zapad, dužine oko 9 km (pravolinijski, sredinom dna Polja) a površina dna Polja iznosi 7,4 km^2.

Kontakt između strana i uravnjenog dna Polja čini na sjevernom rubu izohipsa od 235 m i to sve od pomenute tačke preciznog nivelmana 235,73 m (do koje, na sjever, i dopire istočna granica ispitivanog područja), pa skoro do ponora Ponikve, gdje je zamjenjuje izohipsa od 230 m i odmah dalje prema zapadu, izohipsa od 225 m kojom se i završava uravnjeni dio Polja u svom krajnjem zapadnom dijelu. Odatle, ista izohipsa (225 m) čini južni rub uravnjenog dna Polja i njegovih strana, sve do tačaka preko puta Ponikve, gdje je zamjenjuje izohipsa od 230 m, a ovu, dalje prema istoku, a preko puta Crnulje, izohipsa od 235 m. Ova izohipsa čini i preostali južni rub ispitivanog područja, sve do njegove istočne granice, tj. do puta od naselja Trnčina, preko crkvice sv. Ane i dalje koritom Trebišnjice direktno na sjever do sjevernog ruba Polja.

Najniže tačke dna Polja ispitivanog područja (ne uračunavajući dno glavnog korita Trebišnjice i njenih postranih krakova) iznose oko 221 m, a nalaze se u završnom zapadnom dijelu ispitivanog područja, oko 1 km zapadno od ponora Ponikve. Ako se uzmu u obzir i tačke dna korita Trebišnjice, onda je najniža tačka čitavog ispitivanog područja, a i čitavog Popovog polja, ona koja je na dnu korita Trebišnjice, neposredno pred ulaznim otvorom u ponor Ponikvu, a iznosi oko 208 m. Najviše tačke dna Polja ispitivanog područja nalaze se (što je i razumljivo) u njegovom krajnjem istočnom dijelu, oko 1,5 km sjeverno od površinskog otvora ponora Provalije i iznose od 235—238 m.

OPĆE GEOLOŠKO-TEKTONSKE KARAKTERISTIKE[1]

Geološku građu ispitivanog područja čine kredni, eoceni i aluvijalni sedimenti. Raspored javljanja pojedinih stratigrafskih članova vezan je za opće tektonske karakteristike šireg područja oko Popovog polja.

S obzirom da je u prostoru neposredno južno od ispitivanog područja izražena tzv. zavalsko-hutovska antiklinalna struktura sa pravcem pružanja sjeverozapad—jugoistok, to se i raspored pomenutih stratigrafskih članova saobražava tom općem strukturnom stilu. U osovini antiklinile, koja iz jugoistočnog pravca vodi preko brda: Lisca (809 m), Gradine (572 m), te Dobrog Dola i Donjeg Zelenikovca, otkriveni su krečnjaci i dolomiti donje krede. Idući od pomenute osovine antiklinale u pravcu sjeverozapada ka Sbitavskom ili Deranskom blatu, ili ka jugozapadu, ka Gradac polju, zonalno se, u superpozicionom rasporedu,ređaju najprije tvorevine gornje krede (cenoman, turon, senon) i najzad tvorevine najmlađeg stratigrafskog člana — eocena.

Stratigrafski članovi gornje krede predstavljeni su isključivo karbonatnim stijenama i po tome se razlikuju od donje krede u kojoj su dolomiti dosta često prisutna komponenta, dok ih u gornjoj kredi ima znatno manje.

Eoceni sedimenti su pretežno razvijeni u faciji krečnjaka, a uz njih se lokalno javlja i fliš, kakav je, npr., slučaj neposredno istočno od Gradac polja. Ovi sedimenti, kao najmlađi stratigrafski članovi, obično zauzimaju sinklinalne dijelove između ispitivanog područja i Svitavskog blata, pa zatim prostore Gradačkog i Trebimaljskog polja.

Kvartarni aluvijalni sedimenti razvijeni su po dnu čitave depresije Popovog polja, posebno u ispitivanog području. To su, u stvari, nanosi rijeke Trebišnjice i poplavnih voda, a u njihov sastav ulaze: šljunak, pijesak i glina. Najnovijim geofizičkim ispitivanjima utvrđena je moćnost ovih naslaga od 3 do 30 m. Najveću moćnost imaju ove naslage u krajnjem zapadnom dijelu ispitivanog područja, oko ponora Ponikve i zapadno od njega, dok im se prema istoku moćnost smanjuje i u predjelu Poljica iznosi oko 3—5 m. Kod Poljica glinovitog pokrivača nema, dok je, inače, prema zapadu debeo od 2—6 m. Šljunkovito-pjeskoviti sedimenti su vrlo homogeni, a preovladava uticaj krupno-zrnih šljunaka.

Ispod ovih aluvijalnih sedimenata nalaze se sedimenti kompaktnog krečnjaka, čiji je gornji dio, onaj na koji aluvijalni sedimenti neposredno naliježu, karstifikovan.

Generalno pružanje stratigrafskih članova (krede i eocena) je dinarsko, a padovi slojeva orijentisani su ka sjeveroistoku ili jugozapadu, već prema povijanju pomenutog antiklinalnog zavalsko-hutovskog kompleksa.

Ovdje treba istači i značaj radijalnih tektonskih deformacija, u prvom redu rasjeda i pukotina, jer su ovi oblici radijalne tektonike važan elemenat ne samo u evoluciji i orijentaciji kraških oblika, nego i u njihovoj hidrografskoj funkciji. Oni se nalaze manje-više zastupljeni u čitavom ispitivanom području i njegovoj široj, naročito sjevernoj i južnoj okolini. Najznačajniji od tih oblika je velika rasjedna zona, skoro okomita na dinarski pravac pružanja, koja presijeca ranije opisanu antiklinalnu strukturu. Ova zona se pro-

[1] Najveći dio ovdje iznesenih podataka o geološko-tektonskim karakteristikama Popovog polja u cjelini, a ispitivanog područja posebno, dao mi je geolog prof. Joco Mladenović, pa mu se i ovom prilikom na tome zahvaljujem.

teže i pored sela Trnčine, pa je čitava ta zona nazvana »Trnčinski rasjed«, i to: od prioblanog pojasa na jugu (jugoistočno od Slanog), presijeca hutovsko-zavalsku antiklinalu, prelazi pored naselja Trnčine, proteže se kamuflirana aluvijalnim sedimentima, preko Polja, a zatim nastavlja preko površi sjeverno od Polja u opći pravac prema sjever-sjeverozapadu. U nastavku skreće u sjeverozapadni pravac i izbija na Svitavsko blato. Ovaj rasjed ima veliki hidrogeološki značaj, jer se duž njega vrši dreniranje voda nekih ponora ispitivanog područja u pravcu ka jugu, dakle prema moru, i u pravcu ka sjeverozapadu, dakle prema Svitavskom i Deranskom blatu.

Osim pomenute rasjedne zone, javljaju se, s jedne i druge strane ispitivanog područja, po njegovim sjevernim i južnim rubnim i postranim dijelovima i visokim površima, manji rasjedni oblici, koji u različitim pravcima presijecaju pojedine serije slojeva ili pojedine stratigrafske komplekse. Oni su znatno doprinijeli općem razvoju karsnog procesa, te oblicima, orijentaciji, hipsometrijskom položaju i hidrografskim karakteristikama ne samo manjih, lokalnih površinskih i podzemnih objekata i njihovih dijelova, nego i današnjem morfološkom izgledu ispitivanog područja i Popovog polja u cjelini.

Donji dio Popovog polja, dakle i ispitivano područje, formiran je na sjeveroistočnom krilu zavalsko,hutovske antiklinale. Tako, idući iz prostora oko ponora Provalije ka Ponikvi, rijeka Trebišnjica usijecala se najprije u senonskim (sasvim kratko), pa turonskim, pa cenomanskim krečnjacima i dolomitima i, najzad, u krajnjem ovom zapadnom dijelu u dolomitima i krečnjacima donje krede. Zato i imamo situaciju da se speleološki objekti koje smo ispitivali — formirani po sjevernom i južnom obodu ispitivanog područja — javljaju u stratigrafski različitim sedimentima. O tome će se više reći kad se bude govorilo o pojedinim speleološkim objektima.

OPĆE HIDROGRAFSKE KARAKTERISTIKE

Opća razmatranja. U hidrografskom pogledu, Popovo polje u cjelini, a Donje posebno, pokazuje sve tipične karakteristike polja nastalog i razvijenog u kraškom području. To je u prvom redu odsustvo jedne stalne, organizovane, površinske, široko rasprostranjene riječne mreže, sa jasno određenim orografskim granicama sliva. To je, nadalje, obilje stalnih i efemernih, glavnih i sporednih otvora (ponora, jama, izduha) po uravnjenom dnu polja, na kontaktu polja i njegovih strana (rubna zona), po stranama polja i po visokim prostranim jako karstifikovanim površima koje uokružavaju polje. Kroz te otvore gubi se voda, od koje bi trebalo da se na njenim kratkim površinskim putovima (u doba padavina) obrazuju tokovi i stvori riječna mreža. Ova voda koja otiče kreće se najduže i u najvećoj količini po ravnom dnu polja, gdje je i usjekla svoje korito prema kome gravitiraju sve oticajne vode uravnjenog dolinskog dna, njegovih, relativno strmih strana i postranih, visokih karsnih površi. Svakako je površinsko pritjecanje voda sa ovih površi veoma malo.

Voda se najprije kreće koritom ujednačenim u alucijalne nanose polja ka najnižim tačkama polja, gdje je, po pravilu, smješten i najvažniji, a to znači po proticajnoj moći najveći ponor polja, kroz koji se gubi najveći dio voda glavnog korita i poplavnih voda uopće. Tako se privremeno i povremeno obrazuje po dnu polja rijeka koja ima sva obilježja kraške rijeke, pored ostalih

i ono najvažnije: da se, nakon poniranja u glavni ponor, gubi sa površine i dalje teče podzemljem kao ponornica.

Količina površinskih oticajnih voda se povećava sa povećanjem i dužinom trajanja padavina, mada u isto vrijeme na njenu količinu djeluju i brojni apsorpcioni otvori kroz koje se površinska voda gubi direktno u podzemlje ispod polja ili ispod površina koje čine strane polja. Međutim, kad pritjecanje površinskih voda u glavno korito rijeke postane znatno veće od otjecanja tih istih voda kroz ponore smještene u prvom redu po dnu i stranama samog korita, onda dolazi do povećanja vodostaja u samom koritu, izlijevanja voda iz korita po dnu polja, što u krajnjoj liniji dovodi do plavljenja dna polja, a dijelom, i njegovih strana. Uporedo sa porastom voda na samom dnu polja, započinje i hidrografska funkcija svih onih ponora, najčešće smještenih u rubnoj zoni polja ili u najnižim dijelovima njegovih strana, koje zahvati nivo poplavnih voda u njihovom vertikalnom nadiranju. Jasno je da pri tome oni najniže smješteni najprije i »prorade«. Kad se uspostavi ravnoteža između doticajnih voda u poplavljeni dio polja (bilo putem rijeke, padavina ili površinskim oticanjem sa strana polja) i oticajnih voda kroz otvore ponora u podzemlje i isparavanja, onda i prestaje porast vodostaja poplavnih voda.

Vodostaj se u poplavljenom dijelu počinje smanjivati onda kad apsorpcioni kanali ponora i izduha mogu da prime veće količine vode, i odvedu je dalje u podzemlje, nego što je pritječe akumulaciji u polju. Nivo vode se stalno smanjuje, voda se tromo povlači i na dnu se svede na usko korito kojim je nekad, u početku poplave, prvo protekla. Tim koritom ponovo, ali ovaj put vremenski kratko, vijuga rijeka gubeći neprekidno i dalje svoju vodu u glavnom ponoru i u ponorima na dnu korita i njegovim stranama. To traje sve dotle, dok se inače kontinuelna voda korita ne razbije na manje, izolovane, ujezerene dijelove, od kojih neki u toku ljeta potpuno ispare, dok se kod ostalih voda postepeno infiltrira kroz nanose na dnu korita u podzemlje.

Ova opća šema hidrografskih prilika na površini polja nekog kraškog područja može se u svemu primijeniti i na vodoplavni dio Popovog polja. Tu se, međutim, ova šema komplikuje utoliko što, usljed regresivnog, a vremenski jako dugog procesa pomjeranja ponora, dolazi do postepenog zatrpavanja glavnog ponora na kraju Polja, a time i do skraćivanja glavnog riječnog toka, odnosno do poremećaja u hidrografskoj funkciji glavnog ponora. Ovaj proces zatrpavanja se prenosi i na sve ostale uzvodne ponore. Nekadašnju, po kapacitetu primanja voda, glavnu ulogu završnog ponora prima novi, uzvodnije smješteni ponor, a funkcija prvog se svodi na slaba i povremena propuštanja poplavnih voda. Zbog obilja šljunkovito-pjeskovitog i glinovitog materijala pomiješanog sa granjem, kukuruzovinom i raznim drugim, uglavnom biljnim otpacima koje voda unosi u ponore, dolazi do njihovog privremenog začepljivanja. Ponor prestaje da prima vodu, a to dovodi do povećanja vodostaja pred ulaznim dijelom ponora i do hidrostatskog pritiska na sam »čep«, formiran obično u najužim početnim dijelovima glavnog kanala. Usljed stalnog pritiska i postepenog procjeđivanja voda kroz taj »čep« i odnošenja njegovih dijelova, dolazi do prokidanja ponora i on ponovo počinje normalno primati vodu.

Ovaj proces stvaranja i razaranja čepova u ulaznom dijelu glavnog ponora i u vezi s tim oscilacije poplavnih voda pred samim ponorom i u njegovoj široj okolini, pratili smo nekoliko puta kod nekih ponora koje smo ispitivali, pa će o tome kasnije biti više riječi.

Od velikog broja ponora u čitavom poplavnom dijelu polja (Donje i Gornje polje), po kapacitetu »gutanja« najvažniji su oni ponori koji se upravo i nalaze u ispitivanom području (zapadni dio Donjeg polja). To su Doljašnica sa oko 45 m^3/sec., Provalija sa oko 8,5 m^3/sec., Ponikva sa oko 3,0 m^3/sec., zatim Crnulja, Žira, Kneževac i drugi. Kapacitet svih tih ponora je vrlo promjenljiva veličina, zavisna od niza faktora — zasićenosti podzemlja vodom, vodostaja u Polju, količine unesenog materijala iz Polja i mjesta njegovog deponovanja u podzemlju itd. Proračun pokazuje da u podzemlje maksimalno odlazi oko 400 m^3/sec, ali je, s obzirom na moguće greške pri osmatranjima, vjerovatnija maksimalna vrijednost od 250 m^3/sec. i ona se odnosi samo na nivoe poplava koje u zapadnom dijelu Donjeg polja dostignu visinu od oko 255 m. **(11)**

PONORI ISPITIVANOG PODRUČJA

(Zapadni dio Donjeg polja)

U ispitivanom području nalazi se po dnu Polja, na kontaktnom rubu dna i strana Polja, veliki broj manjih i većih otvora, kroz koje se pri stanovitim, u prvom redu hidrografskim, uslovima gube vode Trebišnjice, odnosno poplavne vode Polja. Prema tome, ti otvori, posmatrano hidrografski, su ponori čija je isključiva funkcija »gutanje« površinskih voda i njeno odvođenje u podzemne kanale. Među njima ima nekoliko jasno uočljivih velikih ponora, ali se u pomenutim dijelovima ispitivanog područja, a po dnu Polja oko velikih otvora naročito, nalazi obilje malih, nanosima kamufliranih otvora, koji svojim oblikom potsjećaju na plitke vrtače malog radijusa. Njihovo dno je najčešće zatrpano aluvijanil materijalom, koji i inače pokriva dno Polja (pijesak, šljunak, glina). Na njihovu funkciju mikroponora, ukazuju sitne brazde, analogne strijama, radijalno poredane po stranama vrtače, a njihov nastavak po ravnom dnu Polja, u širem krugu oko vrtače, ostavlja utisak izvijuganih mikrokorita. Ove brazde po stranama mikroponora i u njihovoj široj okolini formirale su završne, ocjedne vode, posljednje poplave u njenom konačnom povlačenju. Njihova hidrografska funkcija, mada se radi o vrlo nepostojanim tvorevinama, ne smije se potcijeniti, pa će zato o njima biti više riječi kad se bude govorilo o pojedinim glavnim ponorima.

Osim velikih i malih ponora po dnu Polja i na kontaktnom rubu, nalazi se i na stranama Polja, naročito na sjevernoj strani ispitivanog područja, nekoliko otvora zatrpanih već u početnim dijelovima njihovog podzemnog kanala obrušenim materijalom i obraslih šikarom, koji predstavljaju ostatke nekad hidrografski veoma aktivnih ponora kojima su odvodnjavane poplavne vode Popovog polja, kad se njegovo dno nalazilo na jednom višem nivou. Ti su otvori, dakle, nekad pripadali, analogno današnjim, rubnim ponorima Popovog polja. Vjerovatno je da oni i danas pri visokim poplavnim vodama obavljaju neku hidrografsku funkciju, ali su za razumijevanje današnjih hidrografskih mehanizama Donjeg polja u cjelini, posebno njegovih sadašnjih podzemnih sistema, bez veće važnosti, pa ih u ovom radu, s obzirom na njegov cilj, i ne tretiramo.

Sve glavne, velike ponore ispitivanog područja svrstali smo, prema njihovom položaju u odnosu na strane i dno Polja, u dvije grupe:

I — Ponori formirani na sjevernom kontaktu dna i strana Polja, među koje spadaju: P o n i k v a, L i s a c C r n u l j a, D o l j a š n i c a.

II — Ponori formirani na južnom kontaktu dna i strana Polja, među koje spadaju: K n e ž e v a c, P r o v a l i j a i Ž i r a.

Smatrali smo da je ovaj kriterij (položaj ponora) najpogodniji za njihovo svrstavanje, s obzirom na zadatak naših istraživanja, mada postoje i drugi kriteriji po kojima se može izvršiti njihova klasifikacija, odnosno grupiranje (po visini, kapacitetu, razgranatosti i dr.).

Pored ovih ponora, a u vezi sa njihovom hidrografskom funkcijom, posebno njihove hidrografske povezanosti sa širim područjem oko Popovog polja, ispitivali smo i jamu Granice na Cerovačkoj površi, zapadno od Ravnog i estavelu Gradnicu u krajnjem jugoistočnom dijelu Gradac polja, zapadno od Hutova.

U nastavku ćemo dati bitne hidrografske i morfološke rezultate dosadašnjih istraživanja svih navedenih speleoloških objekata i naše, koji potvrđuju ili korigiraju te rezultate. Time se ni u kom slučaju ne žele omalovažiti ili potcijeniti raniji rezultati, ma kako oni odudarali od naših; dapače — s obzirom da su oni stvarani pred oko 45 godina, pod sigurno težim uslovima nego što su naši i da su ti rezultati pružili prve dragocjene podatke o kraškom podzemlju ovog kraja na osnovu kojih su se stvarale i teoretske postavke o kršu, oni i danas predstavljaju osnovu od koje se mora poći i na kojoj se mora zasnivati svako praktično i teoretsko shvatanje kraškog podzemlja ovog kraja. Bez njih bi i naša istraživanja bila znatno otežana i produžena.

I PONORI FORMIRANI NA SJEVERNOM RUBU ISPITIVANOG PODRUČJA

PONOR PONIKVA

Najstariji detaljniji podatak o Ponikvi daje M. Groller **(1,** 83, 84) i spominje Ponikvu kao glavni ponor u podnožju brda Klek. Prema njemu, otvor ponora je u krečnjačkom odsjeku na kraju korita Trebišnjice, koje je u blizini otvora duboko oko 30 m. Neposredno iza tog otvora je jedna u početku široka pećina, a u njenom sjevernom kutu započinje odvodni, podzemni kanal. U početku njegove dimenzije iznose : 1,5 m visine i 3,2 m širine, a njegov osnovni pravac pružanja je prema zapadu. Nakon 120 m dužine, kanal iako širok, postaje tako nizak da je daljnji prolaz znatno otežan. Na kraju kanala završava jednim sifonom.

U pogledu javljanja voda Trebišnjice, Groller smatra na osnovu kazivanja mještana, da je to najvjerovatnije područje Gabelskog polja kod Metkovića i kao potvrdu za to navodi stalno Kutsko jezero, koje nema vidljive pritoke, ali zato vrlo izražen potok kojim se odvodnjavaju vode, kao i izvanredno bogatstvo izvora, koji se nalaze na rubu Gabeoskog polja u podnožju brda. (Groller, pod brdom, vjerovatno, podrazumijeva zapadne padine Male Žabe i zapadne padine površi sjeverno i južno od Žabe, na potezu Metković—Kuti.)

J. Cvijić **(3,** 8) daje kraću informaciju o Ponikvi i navodi da je to najniži ponor začepljen nanosom i da je njegova uloga danas (1926. g.) beznačajna, dok je ranije, prije 24 god. (1902. g.), Ponikva bila glavni ponor Popova. Smatra **(12,** 437) da vode Ponikve, vjerovatno, izbijaju u vrelima Pologoša kraj Metkovića.

S. M. Milojević **(8,** 141—143) daje kratku informaciju o Ponikvi i, koliko je nama poznato, prvu i jedinu skicu uzdužnog profila Ponikve u razmjeri 1:2.000, dok tlocrt ne daje. Opisuje glavni kanal i napominje da je taj kanal bio ranije znatnih dimenzija, ali je nanosima i bigrenim tvorevinama sveden na današnje dimenzije. Ne govori ništa o ukupno pređenoj dužini glavnog kanala, ali, prema priloženom profilu, ona, svedena na horizont, iznosi oko 90 m od vertikalnog ulaza na krečnjačkom odsjeku. Ucrtava i spominje sifonsko jezero na kraju kanala.

Ovdje je važno napomenuti neslaganje između S. M. Milojevića i M. Grollera u pogledu azimuta pružanja glavnog kanala Ponikve. Vidjeli smo da

Groller navodi da kanal Ponikve, odmah nakon pećinskog proširenja, odnosno njegovog ulaza (1,5×3,5 m), skreće u zapadni pravac, koji, kako se to može naslutiti iz njegovih navoda, stalno zadržava. Međutim, prema S. M. Milojeviću, kanal u početku prema sjevero-sjeveroistoku (azimut oko 23°); »posle 40 m povija pod pravim uglom prema SSZ« (sjever-sjeverozapadu — azimut oko 237°), »a potom opet uzme početni pravac« (dakle, onaj paralelan početnom dijelu na dužini od 40 m, tj. ponovo azimut od oko 23°. Od sifonskog jezera vodi, prema Milojeviću, tijesan kanalić u pravcu prema zapadu. (Ovaj kanalić sa istim pravcem pružanja uočava i Groller.)

Milojević ne daje nikakve pouzdane podatke o pravcu oticanja voda kanalom Ponikve i mjestima njihovog izbijanja, ali pretpostavlja da se vode Ponikve pojavljuju u Donjoj Neretvi: poimence u Doljanima istočno od Metkovića i u nekim vrelima u Gabeli, poimence — Lukavac.

I u svom radu (**9**, 77—93) S. M. Milojević spominje Ponikvu na nekoliko mjesta, ali sasvim kratko, ograničavajući se uglavnom na primjedbe da je Ponikva danas (1928. g.) skoro potpuno zasuta i zatvorena nedaleko glavnog otvora i da ima sasvim mal kapacitet, dok je pred 25 godina, ponor Ponikva bio glavna otoka Popovog polja. Predpostavlja da vode Ponikve izbijaju u vrelima Pologošća nedaleko Metkovića.

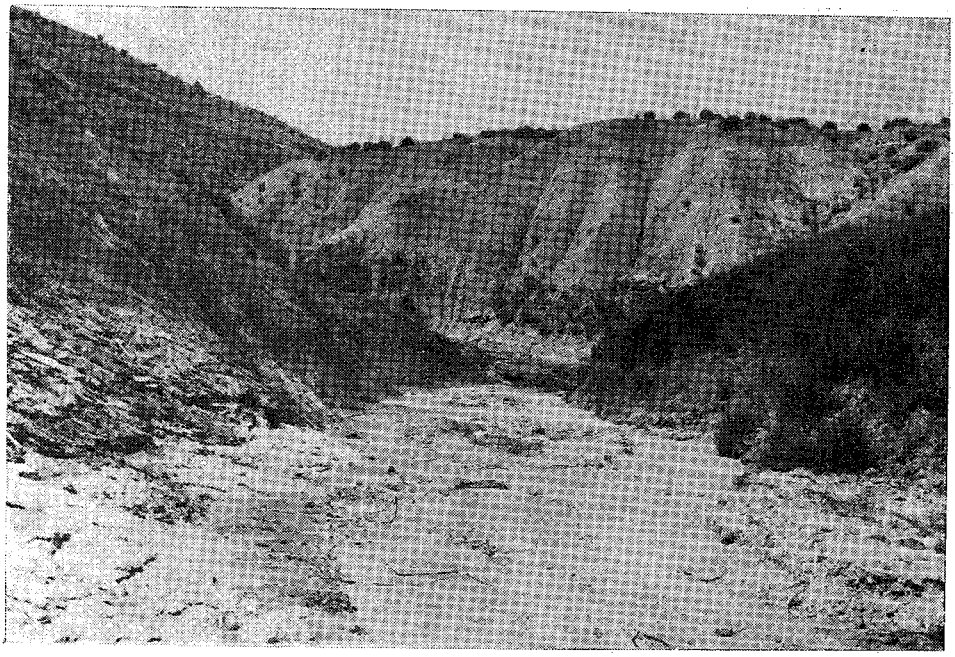
»Katastar vrela, estavela i ponora« (**10**, reg. br. 119) navodi i Ponikvu, uz opće topografsko-topometrijske podatke o njenom ulaznom dijelu i funkciji.

Glavni rezultati naših istraživanja

Naša istraživanja Ponikve obavili smo dva puta. Prvi put smo pokušali ući u podzemni kanal u vremenu od 22. do 26. jula, kada smo vršili iskopavanje vlažnog, glinovito-pjeskovitog i šljunkovitog materijala, pomiješanog sa granjem i kukuruzovinom, kojim je bio začepljen ulazni otvor (za vrijeme Groller-ovog ispitivanja taj je otvor imao dimenzije: 1,5 m visine i 3,5 m širine) i početni dio glavnog kanala. Ukupno je otkopano oko 19 m dužine glavnog kanala, ali se od daljnjeg iskopa moralo odustati zbog puštanja voda na brani Grančarevo 26. VII oko 10^h sa količinom od 52 m^3/sec. No, bez obzira na to, radovi takve vrste (otkopavanje glavnog kanala u cilju daljnjeg prodora u podzemlje) nemaju smisla, jer je glavni kanal, najvjerovatnije, u potpunosti zapušen sve do sifona koji spominje S. M. Milojević, tj. na dužini od oko 90 m.

Očekivali smo, spremajući se za drugi pokušaj ulaska u glavni kanal, da će, nakon prestanka puštanja vode iz Grančarevske akumulacije, glavni kanal ostati prohodan, jer smo smatrali da će voda akumulacije, nakon što probije čep koji smo mi započeli otkopavati, trasportirati kroz podzemne kanale Ponikve sav materijal nataložen po dnu korita Trebišnjice neposredno pred Ponikvom. Tako, završne vode, koje se budu povlačile po samom dnu korita (nakon prestanka puštanja vode na Grančarevskoj akumulaciji), neće moći u glavni kanal Ponikve unijeti dovoljno materijala kojim bi taj kanal, po prestanku vodotoka, mogao biti začepljen. Kako su, međutim, uporedo sa puštanjem voda koritom Trebišnjice pale obilne kiše na prostoru ispitivanog pod-

ručja (30. VII i 1. VIII), to je došlo do spiranja strana korita građenih i inače od rahlog pjeskovito-glinovitog materijala i njegovog odnošenja rijekom u Ponikvu. Nakon povlačenja posljednjih voda iz korita, Ponikva je tim materijalom bila ponovo zatrpana. Tako smo se i u drugom pokušaju probijanja glavnim kanalom Ponikve dublje u podzemlje našli ovog puta čak i pred većom preprekom jer je i glavni ulazni dio u podzemlje bio potpuno zatrpan. No, i pored toga, mi smo, uporedo sa puštanjem voda koritom Trebišnjice, pratili ili se obavještavali o stanju voda pred Ponikvom i načinu njene funkcije, pa smo na osnovu toga stvorili dosta jasnu, određenu i kompletnu predodžbu o hidrografskom mehanizmu Ponikve, a na osnovu rezultata bojenja Ponikve Na — fluoresceinom od 16. XII i rezultata ubacivanja radioaktivnog izotopa u Ponikvu 13. III, kao i hidroloških mjerenja proticaja i vodostaja Trebišnjice pred Ponikvom kroz svo vrijeme puštanja Grančarevske akumulacije od 26. VII do 3. VIII, stvorili smo sličnu predodžbu i o njenom današnjem kapacitetu, glavnim pravcima kojima se voda kreće u podzemlju i mjestima na koje izbija.

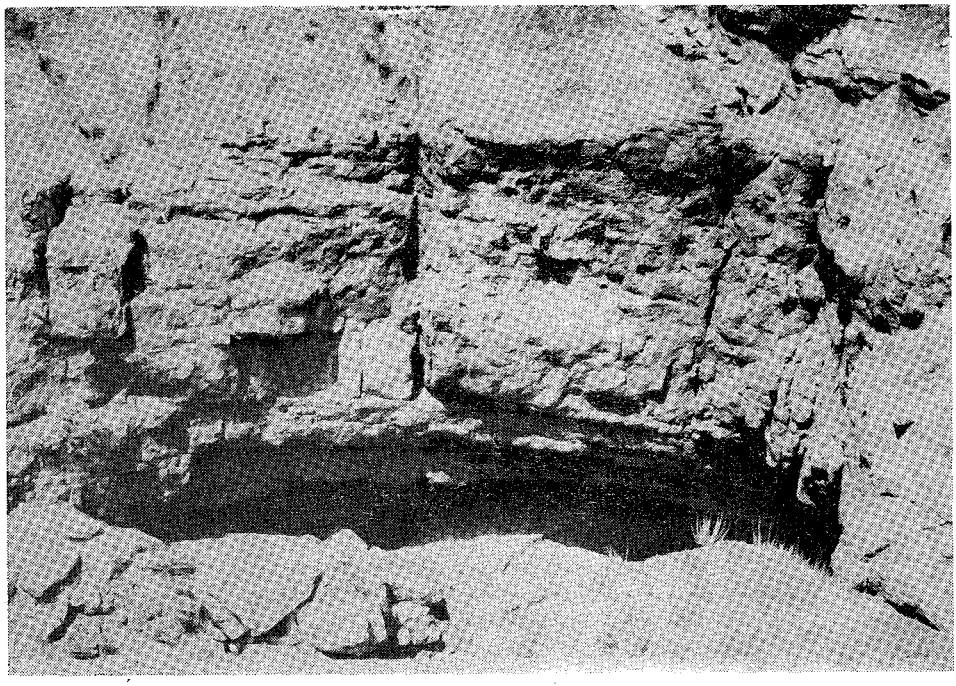
Fot. 1. Korito Trebišnjice neposredno pred ulazom u ponor Ponikvu. Sam ulaz oko 100 m desno iza rta u prednjem planu fotografije. Snimljeno prije puštanja voda iz Grančarevske akumulacije (26. VII 1969. g.)

Neke morfološke karakteristike Ponikve. Otvor Ponikve formiran je u krečnjacima i dolomitima donje krede, na proširenoj međuslojnoj pukotini (pravac pada 30°, a kut pada 25°), na samom kontaktu ogoljelog dna korita Trebišnjice i isto takvog, oko 18 m visokog, vertikalnog krečnjačkog odsjeka. Pored ove glavne, u otvor proširene međuslojne pukotine, postoji još i veliki broj pukotina i prslina u krečnjačkoj masi iznad otvora, koje su okomite na ovu

predisponirajuću, a nastale su kao posljedica razoravanja i rastvaranja mase izložene atmosferilijama i vodama. Dno otvora, ujedno i dno korita, na mjestu gdje zamišljena vertikalna ravnina položena na sam otvor Ponikve presijeca korito Trebišnjice, ima visinu od 202 m (prema planu Ravno 7 i 17 M = 1:2.500), ali je ta visina promjenljiva i zavisna od debljine deponovanog materijala u samom otvoru. I veličinu otvora (površinu i oblik njegovog poprečnog presjeka) takođe određuje taj materijal.

Od tog otvora nastaje u podzemlju jedno znatnije proširenje, koje je u posebnim dijelovima neposredno iza otvora znatno šire i više od samog otvora. Dužina mu iznosi oko 15 a širina oko 9 m, računajući prazan prostor između deponovanog materijala, što znači da su i navedene dimenzije promjenljive i da važe samo za vrijeme kad se vršilo mjerenje.

Na 17-om metru dužine od glavnog ulaza u Ponikvu tavanica ovog proširenja se naglo snižavaju (šir. oko 4 m). Od toga suženja i započinje pravi podzemni kanal Ponikve, koji smo mi, zahvaljujući iskopu, prošli samo u dužini od oko 10 m.

Fot. 2. Ulazni otvor u ponor Ponikvu. Neposredno iza ulaza oveća dvorana od koje prema sjeveru nastaje začepljeni glavni podzemni kanal Ponikve. Iznad otvora vertikalni krečnjački oko 20 m visoki odsjek.

Što se tiče nesklada u navodima Groller-a i S. M. Milojevića o azimutu i dužini do sada ispitivanog dijela podzemnog kanala Ponikve, skloni smo, na osnovu naših zapažanja, primiti mišljenje S. M. Milojevića kao tačnije, pa bi se, prema tome, glavni kanal Ponikve, uz neprekidan i postepen pad, pružao na prvih 40 m dužine u pravcu sjever—sjeveroistok, zatim u srednjim dijelo-

vima u pravcu sjever—sjeverozapad i u završnim dijelovima, do sifona, ponovo u početnom pravcu, tj. sjever—sjeveroistok. Od sifona, međutim, (tu se slažu Groller i S. M. Milojević) glavni kanal se pruža u pravcu zapada i, po našoj pretpostavci, taj pravac zadržava kao osnovni u čitavom daljnjem pružanju.

Ovaj pravac pružanja početnog dijela glavnog kanala Ponikve, kako ga interpretira S. M. Milojević, a i mi ga prihvatamo, u skladu je i sa tektonskim karakteristikama uočenim na površini terena, neposredno sjeverno od glavnog ulaza Ponikve. Naime, od ponora vodi ka sjevernom kvadrantu jedna rasjedna linija koja je presječena sa dvije međusobno paralelne rasjedne linije, usmjerene ka zapadnom kvadrantu. Vjerovatno je da su te rasjedne linije i bile jedna od dispozicija za onakav pravac pružanja početnog dijela podzemnog kanala Ponikve, kako je to i ovdje navedeno.

Bez obzira na to, nepobitno je da se glavnim kanalom Ponikve, još za vrijeme Groller-ovih istraživanja naročito (pred oko 80 god.), a i za vrijeme istraživanja S. M. Milojevića (pred oko 45 g.) moglo doći do sifonskog jezera koje je na udaljenosti od oko 90 m od ulaza. Danas to više nije moguće bez opsežnih, dugotrajnih i skupih iskopnih radova. Čak se i neki stariji stanovnici ovih predjela sjećaju davnih vremena kad su mogli dolaziti do sifonskog jezera i u njemu loviti gaovicu. To znači da je danas glavni kanal Ponikve u svom početnom dijelu potpuno začepljen u dugom periodu između poplava i da taj prirodni čep i usporava vodu pred Ponikvom u doba povodnja. Najvjerovatnije je da je glavni kanal Ponikve začepljen sve do sifona (dakle na dužini od oko 90 m) i da je sam sifon, postepeno se sužavajući, postao glavna prepreka za nesmetan prolaz materijala vodom transportovanog kroz kanal.

Samo suženje sifona nastupilo je kao posljedica urušavanja i oburvavanja njegove tavanice i strana, čime su se stvarali povoljniji uslovi za trajno deponovanje materijala u sifonu, a i kao posljedica stvaranja bigrenih nakupina u pojedinim njegovim dijelovima. Uporedo s tim, sličan proces odvijao se, vjerovatno, i u drugim dijelovima glavnog kanala, u početnom naročito. Sve je to, u krajnjoj liniji, imalo za posljedicu smanjivanje površine poprečnih presjeka glavnog kanala, čime je rasla mogućnost njegovog sve jačeg i dugotrajnijeg začepljivanja. Tako se, posmatrano morfološki, glavni podzemni kanal Ponikve u svom početnom dijelu, danas sveo na uzak, neprohodan, bigrenim nanosima pokriven i pjeskovito-šljunkovitim, i biljnim materijalom začepljen kanal, koji povremeno i vremenski kratko odčepe i pročiste poplavne vode Donjeg polja. Ukoliko se ne poremeti prirodan morfološki i hidrografski proces u ovom kraju, može se očekivati, shodno teoriji, da će doći do daljnjeg skraćenja, a, prema tome, i skraćenja doline Trebišnjice i da će se, već danas sasvim mala hidrografska uloga ponora Ponikve, u relativno bliskoj budućnosti svesti samo na slabo procjenjivanje poplavnih voda, što će izazvati daljnje sve jače zatrpavanje pretponornih dijelova korita Trebišnjice i posvemašnjeg gubljenja njenih sadašnjih hidrografskih osobina u tom dijelu korita.

Neke hidrografske karakteristike Ponikve. Objašnjenje hidrografskog mehanizma Ponikve zasniva se na našim posmatranjima voda koje su puštane koritom Trebišnjice iz Grančarevske okumulacije u vremenu od 26. VII do 3. VIII 1969. g. sa količinom od oko 52 m^2/sec.. i u vremenu od 9. do 16. X

1969. g. sa količinom od oko 150 m^3/sec, kao i naših povremenih zapažanja poplavnih voda Donjeg dijela polja u prva četiri mjeseca 1970. g. Taj se mehanizam ukratko svodi na sljedeće:

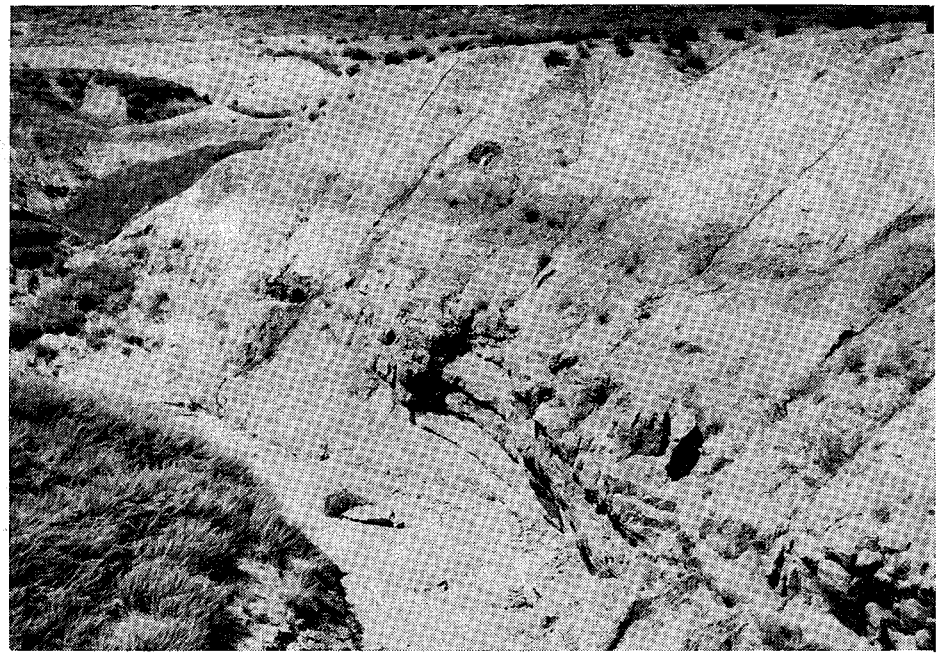
Vode koje u kišnom periodu poteknu kao početne koritom Trebišnjice dolaze do ponora Ponikve i tu se (jer im je proticaj još malen) u malim količinama infiltriraju kroz pjeskovito-glinoviti i šljunkoviti nanos u proširenju glavnog podzemnog kanala neposredno od ulaza i kroz čep glavnog kanala formiran od istog materijala, odlaze dalje u podzemlje. One kao da predstavljaju (s obzirom na količinu i efekat) nastavak onih voda koje su se kao zadnje, završne, procjeđivale kroz materijal koji su i same deponovale u ulaznom dijelu ponora i u početnim dijelovima glavnog kanala, nakon prestanka povodnja. Od posljednje poplave do početka nove (kroz sušni period) ovaj deponovani materijal se rastresao, slegao, pri čemu su nastale brojne uzdužne šupljine i brazde kroz koje se provlače prve vode nove poplave.

Snaga ove infiltrirajuće vode je slaba, ali dovoljna za transport sitnog i suspendovanog materijala koji u nju dospijeva iz korita procesima spiranja i denudacije uopće. Taj sitni materijal koji nose početne vode zadržava se u šupljinama nataloženog materijala u glavnom kanalu i sve više onemogućava daljnju infiltraciju voda kroz taj materijal. Sa povećanjem proticaja povećava se i količina i veličina transportnog materijala, a time se u obrnutoj srazmjeri smanjuje i mogućnost daljnjeg procjeđivanja voda kroz glavni podzemni kanal i to u njegovom početnom dijelu. Sve više se vode počinje sakupljati pred otvorom u Ponikvu, sve više ona ispunjava prostrano vrtačasto udubljenje pred tim otvorom, a vodostaj joj pri tome neprekidno raste. Kad rastući stub vode iznad Ponikve dostigne visinu pri kojoj nastane takav pritisak vode na čep glavnog kanala da se ovaj počinje raskidati, onda i nakupljena voda sune uz jak šum i tutanj kroz otvor Ponikve u glavni kanal i njime dalje u podzemlje. Ponikva tada počinje gutati vodu. Ukoliko padavine nisu obilne, a voda još nije ovladala čitavim dnom Polja oko Ponikve, onda uspor vode pred Ponikvom, prije prokidanja čepa, ne prelazi rub vrtačastog udubljenja (zapravo krajnjeg zapadnog dijela korita Trebišnjice), pa se voda i ne izlijeva u Polje, niti se izlijeva bilo gdje iz korita Trebišnjice uzvodno od Ponikve. Ako je pri takvim uslovima količina doticajne vode koritom Trebišnjice manja od količine vode koju prima Ponikva nakon prokidanja čepa, to ubrzo dolazi do smanjenja stuba vode pred ulazom u Ponikvu, a to znači i do smanjenja pritiska vode u glavnom kanalu Ponikve. Međutim, nove, sve veće količine voda koje dolaze koritom do Ponikve nose sve veću i raznovrsniju količinu materijala sa dna i strana korita. S tim novim materijalom voda ponovo začepljava glavni kanal, ponovo dolazi do sakupljanja vode pred ulazom u Ponikvu, do njenog porasta, pritiska i ponovnog raskidanja čepa u glavnom podzemnom kanalu. Ponikva opet počinje primati vodu svojim punim sadašnjim kapacitetom.

Ove ritmičke pulzacije voda pred Ponikvom bile bi pravilne i češće, kad bi voda tekla samo koritom Trebišnjice uz približno isti proticaj. Ali, kako za vrijeme padavina raste proticaj, to se u nekom vremenu uspostavlja ravnoteža između onih količina voda koje dospijevaju pred ponor i onih koje ponor nakon jednog raskidanja čepa počinje da prima. Jasno je da se nivo vode pred Ponikvom, odnosno u čitavom koritu Trebišnjice, počinje dizati kad

je količina vode koju Ponikva prima manja od one koja protječe koritom pred Ponikvom. Tada dolazi i do postupnog prelijevanja voda iz korita Trebišnjice po uravnjenom dnu Polja, i to samo na onim mjestima gornjeg ruba korita koja imaju apsolutne visine nešto manje od momentanih apsolutnih visina poplavnih voda pred Ponikvom. A to upravo znači da se prvo prelijevaju vode iz korita u području oko ponora Ponikve, a zatim i uzvodno.

Upoređenjem naših posmatranja i mjerenja koja su preduzimana u koritu Trebišnjice za vrijeme puštanja Grančarevske akumulacije (mjerenja su izvodili: »Energoinvest« i Hidrometeorološki zavod SR BiH — Sarajevo) sa oskudnim podacima iz literature, sasvim je sigurno da je kapacitet gutanja

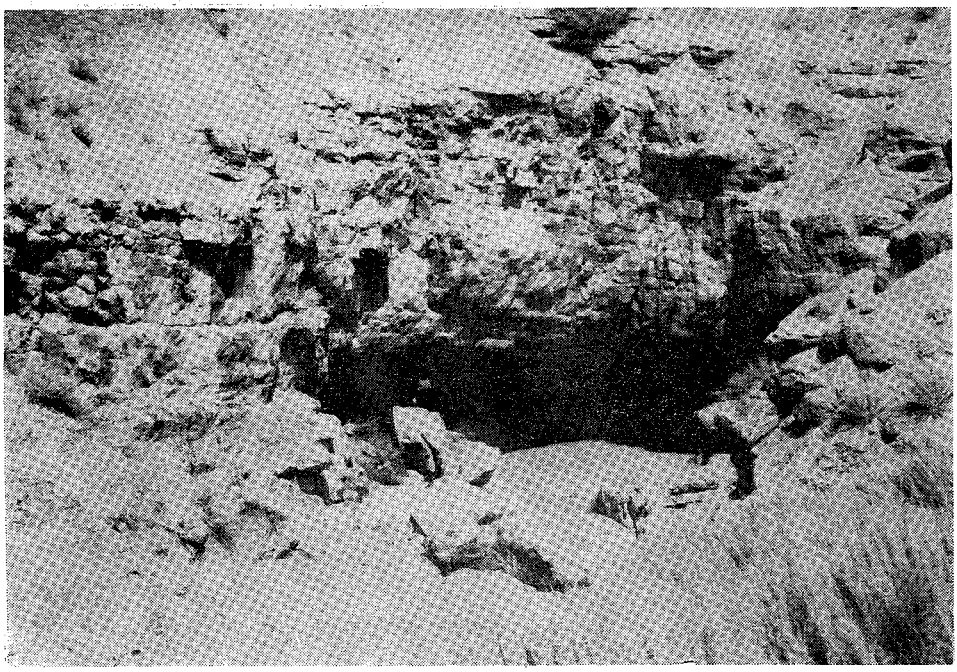
Fot. 3. Završni dio korita Trebišnjice neposredno prije ulaznog otvora u Ponikvu. Na dnu se vidi rijeka sa proticajem od oko 2 m³/sec. Na visini od 11 m od dna korita, obilježen nivo vode pred Ponikvom prije prokidanja II čepa. Snimljeno za vrijeme puštanja Grančarevske akumulacije od 26. VII do 3. VIII 1969. g. sa proticajem na brani od 52 m³/sec.

voda Ponikve danas znatno manji nego ranije, da je njen otvor znatno sužen u odnosu na raniji, a glavni kanal u početnom dijelu također sužen i mnogo lakše začepljiv nego je bio ranije (pred oko 60 do 80 god.). Nismo mogli naći direktne podatke o proticajnoj moći Ponikve iz ranijih vremena, ali su proticaji sigurno bili znatno veći nego su danas. Današnja mjerenja proticajne moći Ponikve pokazuju maksimalno 3 m³/sec.

Nakon pojave poplavnih voda u donjem dijelu Polja, sa uobičajenom relativnom visinom od dvadesetak metara iznad dna Polja oko Ponikve, dolazi do nesmetanog i relativno dugog perioda u kojem Ponikva prima vodu i provodi je u podzemlje. Kroz poplavni period visokih voda, zbog velikog

pritiska koji voda vrši u podzemnim kanalima, ne postoje uslovi za obrazovanje čepova, kakav je slučaj u početku i pri kraju poplavnog perioda, kada vode protiču, uglavnom, koritom Trebišnjice. U toku naših obilazaka Donjeg polja pri visokim poplavnim vodama sredinom marta i aprila 1970. g. Ponikva je nesmetano primala vodu. Proces primanja poplavnih voda nije se zaustavljao ili jače remetio od posljednjeg prokidanja čepa, u novembru 1969. g.

Mali ponori oko Ponikve i njihova hidrografska funkcija. Zapadno od Ponikve, na samom dnu Polja, sve do krajnjih uravnjenih zapadnih dijelova dna Donjeg polja (ujedno i ispitivanog područja), nalazi se mnoštvo malih ponora,

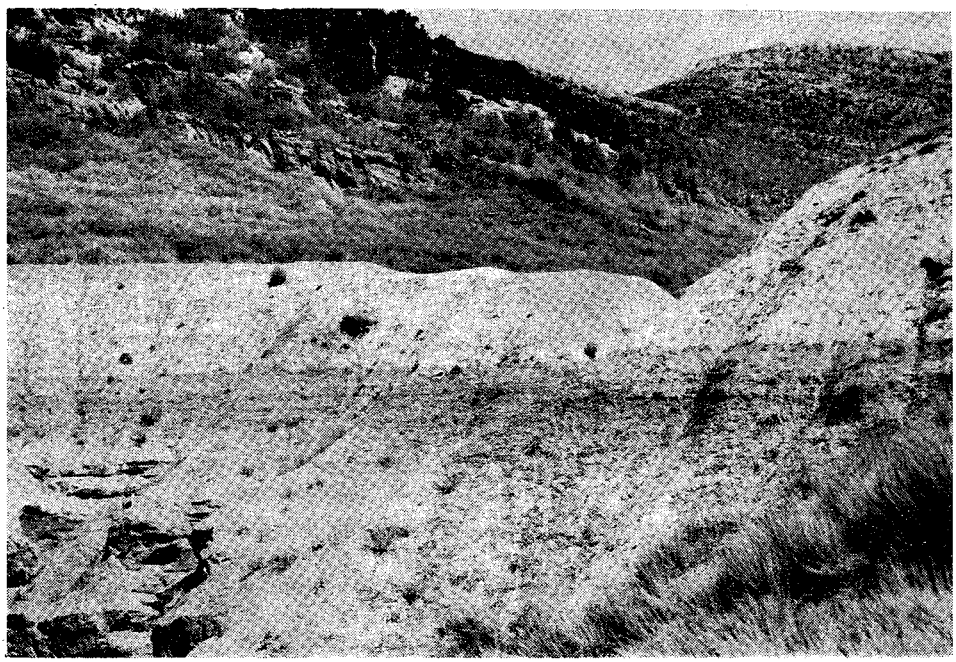

Fot. 4. Ulazni otvor u Ponikvu nakon prokidanja II čepa. Ponor prima vodu sa proticajem od oko 2,5 m^3/sec.

mikroponora, čiji otvori podsjećaju na vrtače sa prečnikom na površini od 2 do 3 m, dubine oko 1—2 m i na dnu malim otvorom pokrivenim glinovito-pjeskovitim i humusnim materijalom. Prema položaju u odnosu na Ponikvu, svrstali smo ih u tri grupe, a nabrojali smo ih u toku jula oko pedesetak. Teško je išta pouzdanije reći o tačnim pravcima kretanja voda podzemnim kanalima ovih malih ponora i o količinama voda koju pojedini ponori ili grupe ponora primaju i sprovode u podzemlje. Sigurno je da oni primaju izvjesne manje količine poplavnih voda, kako pojedinačno tako i grupno, i da u toku jednog poplavnog ciklusa (suho — kišno — poplavljeno — suho) mnogi od tih ponora budu sasvim začepljeni i kao takvi se više ne prepoznaju na terenu. Oni, čak, i prestaju sa svojom hidrografskom funkcijom. Mnogi od tih

ponora, opet, u toku jednog poplavnog ciklusa budu zatrpani, pa se ponovo otvore, ali se stvaraju i mnogi novi ponori koji zapravo nastaju uz ponovo otčepljivanje davno nekad zatrpanih malih ponora. Tako su ti ponori (posmatrano pojedinačno) morfološki i hidrografski vrlo nestabilne, povremene i privremene, ali uvijek (posmatrani grupno) stalno prisutne, tvorevine.

Otvori ovih ponora su krajnji površinski završeci izvanredno široko razgranate podzemne mreže malih, kratkih i uskih kanala i kanalića putem kojih se odvode u podzemlje vode sabrane na dnu Polja. Ova izvanredno isprepletena mreža kanala leži u rahlom, glinovito-pjeskovitom i na površini humusnom materijalu, debelom u tom dijelu polja i do 30 m (geofizička istra-

Fot. 5. Trag maksimalnog nivoa vode pod usporom, kad se obrazovao III čep. Voda doprla na oko 3—4 m ispod gornjeg ruba korita, ujedno i dna polja.

živanja). Taj materijal pokriva krečnjačke mase od kojih je sagrađeno dno polja. Ali se ta mreža, sa takvom strukturom, prekida na kontaktu ovih rasutih aluvijalnih sedimenata i čvrstog krečnjaka i kao takva se ne nastavlja dublje u krečnjačku masu. Neprekidno mijenjanje položaja otvora ponora, zatrpavanje ranijih i otvaranje novih na sasvim drugim mjestima, upućuje na nekompaktnost, labilnost i mekoću supstrata u kojem leže ti ponori sa svojim pripovršinskim kanalima. Najvjerovatnije je da se u kompaktnom krečnjačkom kompleksu, u većim dubinama ispod dna polja, ti kanali stječu u samo nekoliko pukotina kojima gravitiraju sve vode koje se iz dna polja infiltriraju kroz otvore ponora i njihove kanale dublje u podzemlje. Kroz te pukotine, predisponirane tektonikom i razradivane kraškim procesom, teku vode još dublje, vertikalnom komponentom, ka glavnom kanalu, smještenom du-

boko u podzemlju. Za naš slučaj, to bi bio glavni kanal Ponikve koji, prema S. M. Milojeviću (8, 143), leži u direktrisi sve tri grupe malih ponora.

To znači da mali, efemerni ponori sve tri navedene grupe, smještene, uglavnom sjeverozapadno od ulaza u Ponikvu, hidrografski pripadaju podzemnom sistemu Ponikve, pa, prema tome, čine sa Ponikvom jedinstven hidrografski sistem.

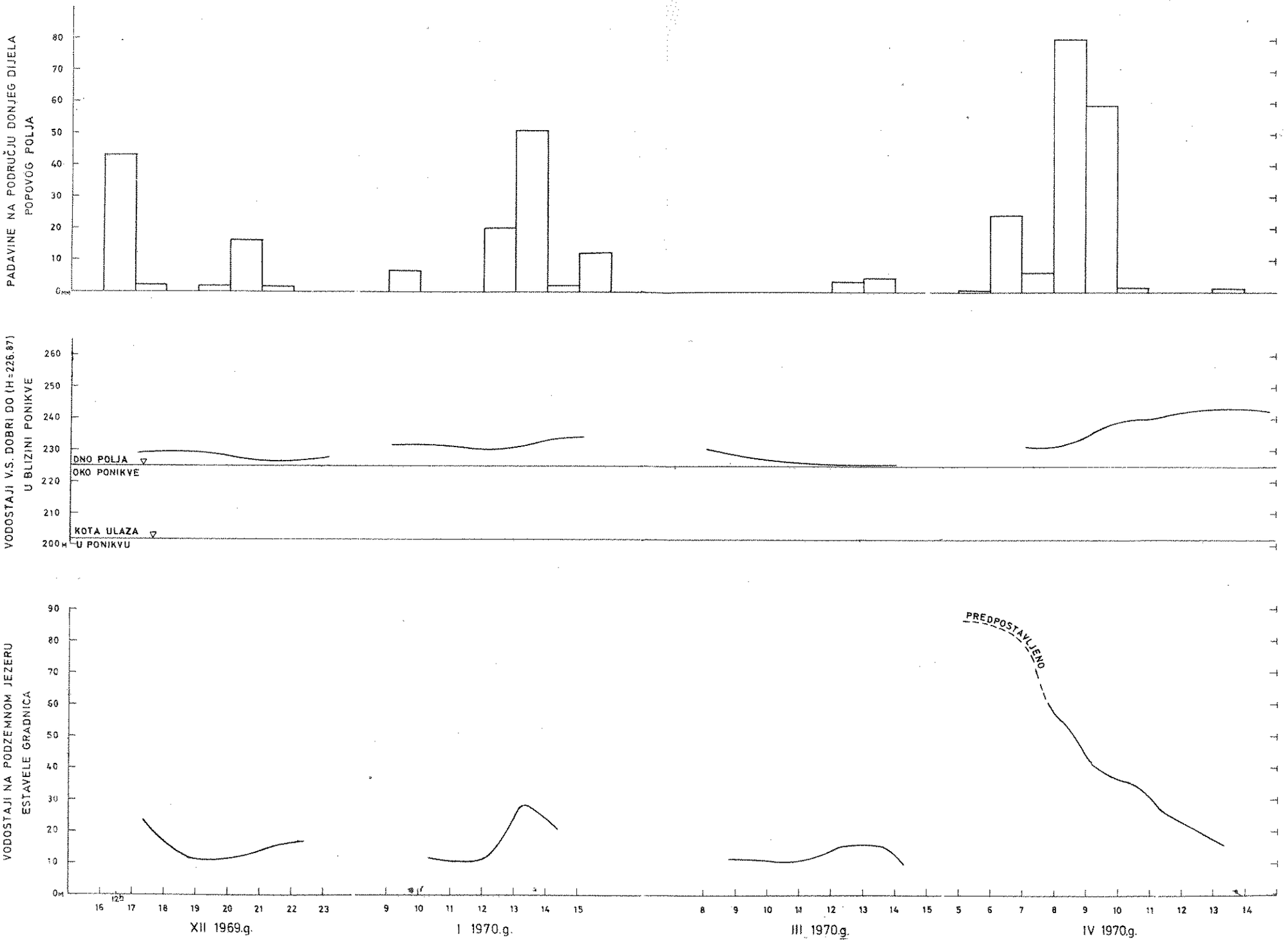
Pravci podzemnih kretanja voda Ponikve i mjesta njihovih javljanja. Već su prva, u historijskom pregledu spomenuta istraživanja podzemnih oticanja voda Popovog polja pretpostavila da vode Ponikve otiču podzemno ka sjeverozapadu i to tako, da glavni drift podzemnih voda teče ispod naselja Prapratnica, a zatim južnim rubom Žabe planine ka istočnim obalama delte Neretve, na kojima se te vode javljaju u vidu vrela i izvora na obalnom potezu Pologoš—Mislina. Prema tome, podzemne vode Ponikve obilaze Gradac polje sa sjevera, što, indirektno znači da se podzemni kanalni sistemi Ponikve i Gradac polja međusobno ne miješaju. Prve istraživače ovog područja uputila je na ovaj zaključak jasno izražena nezavisnost u stanjima podzemnih voda Gradac polja i poplavnih voda Donjeg polja.

Bojenje ponora Ponikve od 16. XII 69. g. jasno je pokazalo da se najveći dio podzemnih voda pojavljuje na vrelina i izvorima istočne obale delte Neretve, na potezu od Doljana do Badžule. Uporedo sa široko razgranatom mrežom osmatračkih mjesta, organizovano je i osmatranje voda u podzemnom jezeru estavele Gradnica, u krajnjem jugoistočnom dijelu Gradac polja.

Za razliku od ranije pretpostavljenih podzemnih tokova Ponikve, osmatranje voda podzemnog jezera Gradnice za vrijeme bojenja Ponikve pokazalo je prisustvo Na — fluorescеina (18—22. XII), a mjerenje emanacije voda podzemnog jezera Gradnice 13. III 1970. g., povodom u Ponikvu ubačenog radioaktivnog izotopa, pokazalo je njegovo vrlo jako prisustvo.

Kako smo i mi jasno utvrdili nezavisnost između stanja voda u estaveli Gradnici i poplavnih voda Donjeg polja, s jedne strane, na osnovu čega bi se estavela Gradnica sa svijim sistemom podzemnih kanala mogla isključiti iz sistema podzemnih kanala Ponikve, a, s druge strane, kako je bojenjem i radioaktivnim izotopom jasno utvrđena podzemna veza voda jezera Gradnice sa vodom Ponikve, to ćemo se, da bismo pokušali objasniti ovaj prividni nesklad, zadržati na objašnjenju vodnih veza Ponikve i podzemnih kanala Gradnice. Time ćemo ujedno dati i naše objašnjenje pravaca podzemnih kretanja voda na relaciji Ponikva — istočne obale delte Neretve.

Estavela Gradnica i njene hidrografske karakteristike. Horizontalno položeni otvor estavele Gradnice formiran je u krajnjem jugoistočnom dijelu Gradac polja, na samom kontaktu dna toga Polja i njegovih strmih jugoistočnih strana. Otvor je nastao na mjestu gdje se ukrštavaju dvije glavne pukotine (186 —6° i 70—250°) i ima apsol. visinu 93 m. Od tog otvora spušta se vertikalni kanal do apsolutne visine od 23 m, a zatim u nastavku povija pod strmim padom u azimut 310°, što znači da se horizontalni kanal Gradnice pruža ispod Polja u pravcu ka sjeverozapadu, dakle, kao i rubna uzdužna osovina Polja. Na ukupnoj, na horizont reduciranoj, dužini od oko 40 m horizontalni kanal Gradnice završava ovećim jezerom, koje morfološki predstavlja normalni sifon ispunjen stalnom vodom.

PADAVINE NA PODRUČJU DONJEG DIJELA POPOVOG POLJA
80
70
60
50
40
30
20
10
0 MM
VODOSTAJI V.S. DOBRI DO (H=226.87) U BLIZINI PONIKVE
260
250
240
230
220
210
200 M
DNO POLJA
OKO PONIKVE
KOTA ULAZA U PONIKVU
VODOSTAJI NA PODZEMNOM JEZERU ESTAVELE GRADNICA
90
80
70
60
50
40
30
20
10
0M
PREDPOSTAVLJENO
16 17 18 19 20 21 22 23
9 10 11 12 13 14 15
8 9 10 11 12 13 14 15
5 6 7 8 9 10 11 12 13 14
XII 1969.g.
I 1970.g.
III 1970.g.
IV 1970.g.

151

Nivo stalno prisutne vode u tom jezeru znatno kolebą s tim što je ujednačeniji i najniži u toku ljetnih mjeseci, kad mu apsolutna visina iznosi oko 7 m. Na pravolinijskoj dužini od 8 km (koliko su udaljeni Ponikva i Gradnica) pad podzemnih kanala Ponikve iznosi oko 2,5%, a visinska razlika između otvora Ponikve (202 m) i nivoa ljetnih voda sifonskog jezera Gradnice oko 195 m.

Od završetka podzemnog jezera, po svemu sudeći, vodi glavni horizontalni podzemni kanal Gradnice i dalje u pravcu 310°, dakle, vodi ispod Polja ka istočnim dijelovima delte Neretve (potez Kuti—Miliništa), od koje je Gradnica pravolinijski udaljena oko 12 km. Ovaj glavni podzemni kanal Gradnice čini samo dio jednog horizontalno jako razgranatog podzemnog kanalnog sistema, kome pripadaju i male estavele krajnjeg istočnog ugla Gradac polja i brojni ponori sjeverozapadnog i zapadnog dijela Polja.

Za naša ispitivanja od svega je najznačajnije, što se tiče hidrografskih osobina Gradnice, da je ona estavela, tj. da povremeno (svake pete, šeste godine) pri stanovitim, strogo određenim uslovima počinje da u Gradac polje izbacuje čitavom površinom svog otvora ogroman stub vode, koji se prelijeva preko njenog sjeverozapadnog ruba i tzv. «Rijekom« otječe kroz Polje uz njegov jugozapadni rub ka sjeverozapadu. Na tom istom potezu, na udaljenosti od oko 2,8 km od Gradnice, nalazi se na dnu Polja, nedaleko od ceste Gradac—Neum, mali bunar sa stalno prisutnom vodom, tzv. Dobrštak. I voda tog bunara počinje u isto vrijeme da ističe u Polje, pa se tada Dobrštak ponaša kao vrelo. Izbacivanje vode iz Gradnice i Dobrštaka ne traje dugo: kod Gradnice dan-dva, kod Dobrštaka nešto duže. Ali je to dovoljno da dođe do poplave Polja i da čitav njegov jugoistočni dio bude poplavljen vodom visokom i do 6 m. Uporedo sa izbacivanjem Gradnice, prorade i male estavele koje se nalaze u krajnjem istočnom kutu Polja, u tzv. »Nuglu«. A zatim, kad Gradnica i spomenute estavele prestanu da izbacuju vodu, onda voda počinje da se povlači, pri čemu se otvor Gradnice sasvim kratko vrijeme ponaša kao ponor.

Veoma je važno napomenuti da su vrijeme početka izbacivanja vode iz Gradnice, količina izbačene vode i trajanje izbacivanja potpuno i sasvim pouzdano nezavisni od stanja poplavnih voda u zapadnom dijelu Donjeg polja (Popovo polje) i nezavisni od hidrografske funkcije Ponikve u to vrijeme. Za ovo imamo pouzdane pokazatelje.

Prvi put smo pratili oscilacije vodostaja jezera estavele Gradnice u vremenu od 26. VII do 5. VIII 1969. g., dakle, u vremenu kad je puštena voda Grančarevske akumulacije sa oko 53 m^3/sec. i kad je Ponikva, u to vrijeme obično sasvim suha, primala od te vode oko 3 m^3/sec. Ne samo tada, nego i na dane 29. i 30. IX, praćeni su vodostaji u Gradnici dakle nakon što je na čitavo područje Popovog polja (od 7. do 20. IX) palo preko 160 mm kiše. Osim toga, na dane 29. i 30. VII i 1. i 2. VIII 1969. g. palo je na područje Turkovića i Hutova, dakle na područje Donjeg polja, oko 40 mm kiše.

Sva naša posmatranja vodostaja jezera na dnu Gradnice pokazala su da nije bilo nikakvih vertikalnih oscilacija vode tog jezera u navedenom vremenu. I osmatranja obavljena 29. i 30. IX takođe su pokazala da su svi znaci koje smo u prethodnim osmatranjima (1. i 2. VIII) ostavili na obali jezera (papirići, slamke, stope, crte u glini i sl.) ostali netaknuti i da je, prema tome, voda u jezeru sve vrijeme mirovala, iako su na široko područje Donjeg polja u vremenu od 25. VIII — 22. IX 69. pale obilne kiše (312 mm).

Drugi put su uzimani uzorci vode iz jezera u Gradnici i praćeni njeni vodostaji u vremenu od 17. XII do 22. XII 1969. g. Ovaj rad je bio poduzet u vezi sa bojenjem ponora Ponikve, kad je Ponikva bila potpuno poplavljena. Dne 16. XII ubačeno je u Ponikvu 160 kg Na — fluoresceina.

Naša posmatranja vodostaja jezera na dnu Gradnice u navedenom vremenu su pokazala da je bilo znatnijih kolebanja nivoa tog jezera, za razliku od dotadašnjih posmatranja. Voda se od prvog osmatranja na dan 17. XII u 11,30, kada se nalazila na apsolutnoj visini od oko 23 m (digla se do dna vertikalnog kanala Gradnice), spustila već sljedeći dan (18. XII u 10^h) za relativno 8,5 m, taj isti dan poslije podne za daljnjih 1,5 m, a sljedeći dan, 19. XII u 10^h, dostigla najniži nivo u toku svih ovih zapažanja, tj. u odnosu na posljednje osmatranje (18. XII poslije podne) spustila se za još 0,4 m, što je očito ukazivalo na tendenciju zaustavljanja daljnjeg opadanja vode. I zaista, već 20. XII u 13 sati zapaža se porast vodostaja za relativno 2 m u odnosu na posljednje mjerenje, a 22. XII dolazi do još većeg relativnog porasta voda u Gradnici.

Uporedo s tim posmatranjima uzimani su i uzoroci vode iz jezera i njihova analiza je pokazala da se u uzorcima br. 4 do 8, tj. u vremenu od 18. do 22. XII, pojavio Na — fluorescein u razrjeđenju 1×8—10. Najveće prisustvo fluoresceina konstatovano je 19. XII u 10,30, kad je koncentracija iznosila $2{,}5 \times 7$—10, a tad je voda, u odnosu na prošli dan bila u slabom opadanju.

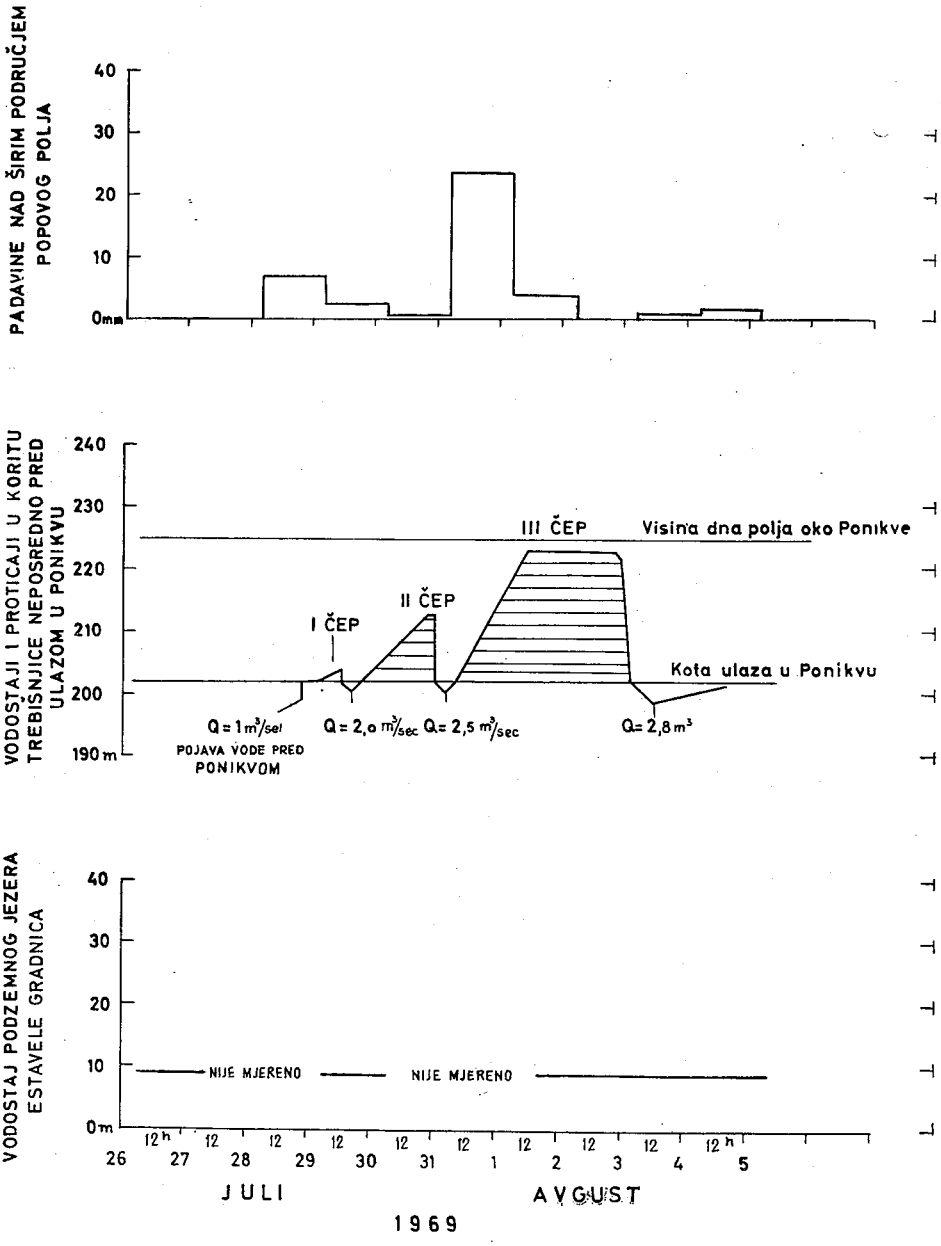
U navedenom periodu praćenja vodostaja i uzimanja uzoraka vode iz jezera u estaveli Gradnici, vodostaj poplavnih voda Donjeg polja oko Ponikve (vodomjerna stanica — »Dobri Do« kota nulte tačke 226,87 m) pokazao je nad dnom Polja prosječan stub vode od oko 4 metra. Ponikva je kroz sve vrijeme primala vodu.

Najveću prividnu nezavisnost između vodostaja podzemnog jezera estavele Gradnica i vodostaja poplavnih voda Donjeg polja, posebno voda oko Ponikve, pokazala su naša posmatranja u vremenu od 8—14. III 1970. g. Iako je stub vode nad dnom Polja oko Ponikve u tom vremenu iznosio preko 20 m, a Ponišva primala vodu, pri čemu je dolazilo i do očiglednih splašnjavanja nivoa voda Donjeg polja, ipak su vodostaji podzemnog jezera u Gradnici u navedenom vremenu, vrlo malo oscilirali i bili znatno ispod uobičajenih nivoa u toku poplavnog perioda. Maksimalna amplituda iznosila je 3 m, a najveća apsolutna visina jezera iznosila je 15 m.

Međutim, 13. III 1970. g. u 14,30 sati ubačen je u Ponikvu, pomoću cijevi, radioaktivni izotop, koji je detektiran u podzemnom jezeru Gradnice već nakon 2,5 sata od ubacivanja i to u gotovo nepromijenjenoj snazi emanacije.

Važno je napomenuti da voda sifonskog podzemnog jezera estavele Gradnice, u toku naših brojnih opažanja, bez obzira da li je stagnirala na nekom određenom nivou ili imala tendenciju porasta odnosno opadanja, nije ni jednom pokazivala tragove bilo kakvog horizontalnog (vrtložnog) ili vertikalnog (turbulentnog) kretanja.

Prema svemu do sada ovdje iznesenom o hidrografkim karakteristikama estavele Gradnice i njenih vodnih veza sa Ponikvom, pokazuje se velika kontradiktornost. S jedne strane, postoje jasni dokazi da vodostaji u estaveli Gradnici nemaju nikakvu vezu sa poplavnim vodama u Donjem dijelu Popovog polja, niti sa hidrografskom aktivnošću Ponikve, a, s druge strane, dokazano je prisustvo NA — fluoresceina i radioaktivne emanacije u podzemnom jezeru Gradnice kada su navedene materije ubačene u Ponikvu.

PADAVINE NAD ŠIRIM PODRUČJEM POPOVOG POLJA
40
30
20
10
0mm
VODOSTAJI I PROTICAJI U KORITU TREBIŠNJICE NEPOSREDNO PRED ULAZOM U PONIKVU
240
230
220
210
200
190 m
III ČEP
Visina dna polja oko Ponikve
II ČEP
I ČEP
Kota ulaza u Ponikvu
Q = 1 m³/sec
POJAVA VODE PRED PONIKVOM
Q = 2,0 m³/sec
Q = 2,5 m³/sec
Q = 2,8 m³
VODOSTAJ PODZEMNOG JEZERA ESTAVELE GRADNICA
40
30
20
10
0m
NIJE MJERENO
NIJE MJERENO
12 h
26
27
28
29
30
31
1
2
3
4
5
JULI
AVGUST
1969

Pokušat ćemo objasniti ovu kontradiktornost, pri čemu ni u kom slučaju ne znači da su ova objašnjenja konačna i jedino moguća.

Ako pretpostavimo da kanali Ponikve idu ispod Gradac polja (što bi, s obzirom na pojavu boje u jezeru Gradnica, bilo najvjerovatnije), onda su u direktnoj morfološkoj i hidrografskoj vezi sa kanalima Gradnice, Dobršćaka i ostalih estavela u Gradac polju. Tada bi se na nivoima podzemnog jezera Gradnice, Dobršćaka i u vodama bunareva u središnjim dijelovima Polja morala odraziti svaka, pa i najmanja aktivnost Ponikve, a to nije slučaj. To znači da podzemno jezero estavele Gradnica i njen glavni kanal, kao i sistem kanala ispod čitavog Gradac polja, ne stoji u direktnoj vezi sa sistemom podzemnih kanala Ponikve, što ni u kom slučaju ne znači da kanali Ponikve ne vode u tom pravcu.

Sistem podzemnih kanala estavele Gradnica (u koji spadaju i svi kanali ostalih manjih estavela i povremenih vrela i ponora u tom polju) koji se pruža ispod Gradac polja prema zapadu i sjeverozapadu, tj. prema istočnoj obali donjeg dijela delte Neretve, je morfološki nezavisan i hidrografski intaktan od sistema podzemnih kanala Ponikve, ali samo u prostoru Gradac polja. Međutim, oba sistema se, najvjerovatnije, prostorno susreću i isprepliću između Gradac polja i istočne obale donjeg dijela Neretve, kada su i visinski izjednačeni. Taj je susret bliži obali nego Gradac polju. Apsolutna visina susreta oba sistema je mala (3 do 5 m), a podzemna površina koju pokrivaju velika.

Poznato je iz literature (Cvijić, **3**, 8), kazivanja mještana, a i ličnih zapažanja, da Gradnica proradi kao vrelo i izbacuje vodu u Polje samo onda kad se u potpunosti ispune ova dva uslova:

1. — kad je čitav podzemni sistem Gradnice ispod Gradac polja do delte Neretve ispunjen vodom (doba jakih padavina);

2. — kad konstantno duva vjetar koji tamošnji stanovnici nazivaju »vrijeme«.

Samo kad se ispune oba ova uslova dolazi do uzlaznog kretanja voda u jezeru Gradnice, njenom vertikalnom kanalu i do njenog izbacivanja u Polje. Pri tome vjetar južnog kvadranta igra ulogu privremenog i povremenog usporivača voda koje izlaze na istočnoj obali delte Neretve i svojim pritiskom djeluje na čitav široko, a plitko razgranati sistem kanala Ponikve i Gradac polja u prostoru ispred delte Neretve. Na taj način dolazi do uspora voda u podzemlju, njihovog unazadnog kretanja, pri čemu vode Ponikve mogu ući u sistem voda Gradnice i pojaviti se ispred Gradac polja, pa i u jezeru Gradnici.

Time se mogu objasniti i »čudne« oscilacije podzemnog jezera Gradnice, njihova očita nepodudarnost i nezavisnost od vodne aktivnosti Ponikve i stanja voda u Donjem polju i konačno time se može objasniti i prisustvo Na — fluoresceina u podzemnom jezeru estavele Gradnica u Gradac polju. Koliko i kako je značajan efekat južnog vjetra na usporavanje podzemnih voda i na njihovo javljanje na površini i pri površini terena i onda kad za to ne postoje uobičajeni uslovi, najbolje pokazuje primjer estavele Gradnice u vremenu od 5. do 14. aprila 1970. g.

Izrazito jak i konstatan vjetar jugozapadnog pravca duvao je nad prostorom delte Neretve obuhvatajući i prostor Gradac polja i Popovog polja nekoliko dana prije nego su počeli naši radovi u području Gradac polja. O

ovome smo se obavijestili kod mještana Gradac polja, koji vrlo pomno i pouzdano prate ovakve prilike. Voda podzemnog jezera u estaveli Gradnici podigla se, i u vertikalnom kanalu estavele dospjela do oko 4 m ispod ruba otvora i ostavila jasan trag ovog maksimalno dostignutog nivoa na stranama estavele. Već 7. aprila prestaje duvanje južnog vjetra, koji zamjenjuje sjeverni, a nivo vode u estaveli Gradnici počinje konstantno i naglo da opada za sve vrijeme našeg boravka na tom prostoru, tj. do 3. aprila. Tako 13. aprila nivo vode u Gradnici ima apsolutnu visinu od 16 m, što, približno, odgovara najčešćem nivou voda Gradnice za vrijeme poplavnog perioda. To znači da se odmah nakon prestanka južnog vjetra nivo vode u Gradnici prosječno dnevno smanjivao za oko 10 m, s tim što je to smanjenje bilo skoro sasvim ravnomjerno.

Obaviješteni smo da se slično vodama u Gradnici, pod uticajem južnog vjetra, ponašaju i vode nekih pripovršinskih kanala na stranama i dnu Popovog polja u području Ravno—Poljice i da se i u ovom slučaju radi o estavelama.

Važno je napomenuti da manje oscilacije voda podzemnog jezera Gradnice, kao i njena povremena visoka stanja (20 do 25 m), odnosno duže vremena ujednačena viša stanja (10—15 m), pri kojima ne dolazi do izbacivanja vode u Polje, mogu biti uslovljena ne samo duvanjem jugozapadnog vjetra, nego i jednom općem zasićenošću vodom čitavog podzemnog sistema Gradac polja do delte Neretve, pri čemu podzemni kanali ne mogu u Neretvu sprovesti svu vodu koja sa površine ili iz daljih alimentacionih područja dospijeva u te kanale. Dolazi do općeg, podzemnog, široko rasprostranjenog podizanja voda ispod Gradac polja, pri čemu se ti uspori odražavaju i na jezeru Gradnice.

Ovo je prva pretpostavka u objašnjenju pomenute kontradiktornosti. Ona je, s obzirom na vrlo brzu pojavu radioaktivnog izotopa u Gradnici (svega 2,5 sata od ubacivanja u Ponikvu), manje vjerovatna, pa ćemo dati i drugu vjerovatniju pretpostavku o vodnim i morfološkim vezama podzemnih kanala Ponikve i Gradnice.

Glavni podzemni kanal Ponikve vodi ka sjeverozapadu i ispred naselja Nagrađen i Prapratnica nailazi na jako izraženu parketnu strukturu, kojom se manji dio voda Ponikve odvodi i u pravcu Gradac polja. Ispod Polja ovaj sporedni kanal Ponikve ulazi u sistem podzemnih kanala Gradac polja sa sjeveroistoka, a time ujedno indirektno i u podzemni glavni kanal Gradnice.

Sve dok su podzemni kanali Gradac polja (sa glavnim kanalom Gradnice) u stanju da u Neretvu sprovedu vode koje se u njima javljaju, bilo direktno sa površine, bilo iz daljnjih površinskih i podzemnih alimentacionih područja, i vode Ponikve iz sistema Gradnice također odlaze u Neretvu ne ostavljajući posljedice na vodostajima sifonskog jezera Gradnice.

Napominjemo da se pri najnižim vodama sifonskog jezera (u doba ljeta) zapaža na sjeveroistočnoj strani basena, u nivou jezerske vode (oko 7 m apsolutne visine), jedan jasno izražen otvor kanala koji vodi ka sjeveroistoku. Vjerovatno je to i jedan od krakova podzemnog sistema Gradac polja kome pripadaju i male estavele istočnog dijela Polja, a koji je u direktnoj morfološkoj i hidrografskoj vezi sa sporednim podzemnim kanalom Ponikve. To znači da u prostoru ispod naselja Prapratno dolazi do račvanja podzemnih voda Ponikve, pri čemu njene vode jednom znatno slabije izraženom kompo-

nentom odlaze prema jugozapadu i uklapaju se u podzemni sistem Gradac polja. Najvećim dijelom, međutim, odlaze vode Ponikve i dalje u prvobitnom pravcu, tj. u pravcu prema zapadu i sjeverozapadu i javljaju se na vrelima priobalnog istočnog pojasa delte Neretve, kako su to jasno pokazala osmatranja obojenih voda Ponikve u decembru 1969. g.

I pri ovoj pretpostavci, kao i prvoj, porast vodostaja sifonskog jezera Gradnice može biti uslovljen ili općim podizanjem nivoa podzemnih voda, kad kanali nisu u stanju da u Neretvu odvode svu vodu koja im pritječe, ili pod usporom konstantnog i jakog jugozapadnog vjetra.

ZAKLJUČAK. Ponor Ponikva, još u nedavnoj historijskoj prošlosti najvažniji i po kapacitetu najjači ponor Donjeg polja i Popovog polja uopće, predstavlja danas, sa svojim u početnim dijelovima suženim glavnim kanalom i maksimalnim proticajima od 3 m^3/sec, sasvim neznatan ponor čija je, inače slaba hidrografska uloga u odvodnjavanju poplavnih voda Donjeg polja prekidana, u početku i pri završetku poplavnog perioda, čestim i posvemašnjim začepljivanjem početnog dijela glavnog kanala.

Pravci kretanja voda podzemnim kanalima Ponikve usmjereni su u pravcu zapadnog kvadranta, pa se vode Ponikve javljaju na vrelima i izvorima istočnog priobalnog pojasa donjeg dijela delte Neretve. Jednom, po količini voda sasvim slabo izraženom komponentom pojavljuju se vode Ponikve i u podzemnom sistemu Gradac polja, posebno u glavnom podzemnom horizontalnom kanalu estavele Gradnice u neposrednoj blizini ovećeg sifonskog jezera.

PONOR LISAC

Neposredno uz sjeverni rub Ispitivanog područja, 800 m sjeveroistočno od Ponikve, nalazi se na dnu Polja jedna omanja depresija površine oko 6 ha. Dno depresije ima prosječnu visinu od 222 m, dok okolni uravnjeni dio dna Polja ima visinu od oko 227 m. Najniža tačka ove depresije (219 m) nalazi se na dnu jedne vrtače, prečnika oko 25 m, čije se zapadna, sjeverna i istočna strana skoro okomito sastaju sa dnom vrtače, gradeći tako polukružni, oko 7 m visoki zid, dok se njena južna strana, rastočena vodama, uz blaži pad spušta ka njenom dnu. Ta najniža tačka ujedno je i kota glinom, pijeskom i šljunkom zatrpanog otvora ponora Lisac. Zbog skoro potpune kamufliranosti otvora, teško je rasuditi o njegovom položaju i veličini, ali je i on, slično ostalim ovdje tretiranim ponorima, nastao na međuslojnoj pukotini već dobro raspucanih i rahlih krečnjaka, pokrivenih aluvijalnim sedimentima Polja i interkalisanih proslojcima dolomita.

Sam otvor je formiran u cenomanskim krečnjacima čiji su padovi u pravcu ka 30° pod padnim kutom od 25°. Inače se ponor nalazi u zoni između dva rasjeda koja se pružaju istok—zapad i imaju izrazito lokalni karakter. Zona između ova dva rasjeda predstavlja glavni kolektor ponirućih voda ovog ponora, a on svojim pravcem orijentiše i upućuje vode Lisca u jedinstveni kanal Ponikve. Inače, u ranijoj literaturi nismo mogli o ovom ponoru naći nikakve podatke.

Teško je išta pouzdanije saznati o njegovoj hidrografskoj funkciji, jer je površinski otvor, zajedno sa početnim dijelom glavnog kanala, potpuno zatrpan nanosima iz Polja. Može se očekivati da je glavni kanal ponora na velikoj dužini začepljen u dugom periodu između poplava, ali i da pri visokim poplavnim vodama dolazi do prokidanja čepa i uspostavljanja njegove funkcije, koja je, inače, sasvim malog kapaciteta. O ovome smo se uvjerili očigledno za vrijeme bojenja ponora Lisac u januaru 1970. g.

Pravci podzemnih voda. Ponor Lisac je obojen Na — fluoresceinom 9. januara 1970. g. Osmatranja boje su provedena na istočnim obalama donjeg dijela delte Neretve u priobalnom pojasu južno od donjeg dijela Popova i Gradac polja i u Gradac polju (Gradnica i Dobrštak). Pouzdano je utvrđeno prisustvo

Fot. 6. Zatrpani ulazni dio ponora Lisac. Vidi se dno vrtače ispred ulaznog otvora.

boje na vrelima duž istočne obale donjeg dijela Neretve, tačnije u Riječini, Svitavi, u području Glušca, Bilog Vira, dok se u području Mislina i Badžula, na obali mora u Dobrštaku i Gradnici ni u tragovima nije pojavila od 10. do 25. januara.

Prema svemu, ponor Lisac predstavlja mali, nedavno otvoreni lokalni ponor, kojim se, u prvom redu, evakuišu vode depresije u pravcu podzemnih kanala Ponikve. Proticaji su vrlo mali. Očekivati je da će ovaj ponor, ukoliko se ne poremete prirodni uslovi, sve više jačati u svojoj hidrografskoj funkciji, da će se sada sasvim mali otvor sve više povećavati, a to će, u krajnjoj liniji, dovest i do općih morfoloških i hidrografskih izmjena na tom lokalitetu.

I pored brižljive pretrage nismo u jednom vrlo širokom prostoru dna Polja — zapadno, južno i istočno od ponora Lisac — naišli na bilo kakve tragove mikroponora, kakav je slučaj u okolnim prostorima mnogih drugih većih ponora ispitivanog područja.

(Nastavak u sljedećoj svesci)

LITERATURA

1. Max Groller v. Mildensee — Das Popovo polje in der Hercegovina. Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien. Bd. XXXII, Wien 1889. J.
2. E. A. Martel: — Les abimes, les eaux souterraines, les cavernes, les sources la speleologie. Paris 1894.
3. Jovan Cvijić: — Cirkulacija vode i erozija u karstu. Glasnik Geografskog društva. Sv. 12. Beograd 1926. g.
4. Antonije Lazić: — Podzemna hidrografska veza Trebišnjce i Dubrovačke Rijeke. Glasnik Geografskog društva. Sv. 12. Beograd 1926. g.
5. Antonije Lazić: — Ponori i estavele u Popovom polju. Glasnik Geografskog društva. Sv. 13. Beograd 1927. g.
6. Sima M. Milojević: — Nekoliko pećina i jama Popovog polja (speleološka promatranja). Glasnik Geografskog društva. Sv. 13. Beograd 1927. g.
7. Sima M. Milojević: — Ponikva i Boškanova jama. Dva tipa pećina Popova polja i njegove okoline. Glasnik Geografskog društva. Sv. 14. Beograd 1928. g.
8. Sima M. Milojević: — Speleološka proučavanja Popova polja i njegove okoline 1925—1928. g. Glasnik Geografskog društva. Sv. 14. Beograd 1928. g.
9. Sima M. Milojević: — Melioracije Popovog polja. Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda. Sv. 21. Beograd 1928. g.
10. — Melioracije Popovog polja. Katastar vrela, estavela i ponora. Knj. VI—4. Prvi i drugi dio. »Energoinvest« Sarajevo 1959. g.
11. — Popovo polje — mjerenja proficaja. Hidrogram za profile 17—23. »Energoinvest« Sarajevo, 1969. g.
12. Jovan Cvijić: — Geomorfologija knj. II, Beograd 1926. g.

Zusammenfassung

MORFHOLOGISCHEN UND HYDROGRAPHISCHEN KARAKTERISTIKEN UNTERIRDISCHE SYSTEM IM NORDWESTLICHEN TEIL VON POPOVO POLJE

(Der westliche Teil von Donje Polje)

I Teil

RATIMIR GAŠPAROVIĆ

Die Geographische Gesellschaft der SR Bosnien und Herzegovina in Sarajevo, organisierte speleologische Forschungen im äusserst nordwestlichen Teil von Popovo Polje (der westliche Teil von Donje Polje). Diese Forschungen sollten ein möglichst komplettes und detailiertes Bild des Aussehens der Karst-Untergrundes in diesem Teil Popovo Polje darstellen, mit den Hauptsystemen der Höhlungen dieses Untergrundes, weiterhin mit allen morphologischen und hydrographischen Eigenschaften dieser System, besonderst ihr hydrographisches Funktionieren, gegenseitig sowie im Verhältniss mit der näheren und weiteren Oberfläche des Gebietes.

Die Forschungen ind im Laufe Juli, teilweise August und Septembar 1969. und Zeitweise im Laufe der ersten Hälfte des Jahres 1970. durchgefuehrt worden. Sie umfassten die Flussschwinden: Ponikva, Lisac, Crnulja, Doljašnica, Kneževac, Provalija, Žira, alle in der nördlichen und südlichen Randzone des westlichen Teiles von Donje Polje; weiter die Grube Granice, südwestlich von der Siedlung Ravno im Gebiete des Dorfes Cicrine. Ausserdem wurden auch Wasserproben genommen sowie die Wasserstände im unterirdischen See, in der Estavelle Gradnica, im äusserst südöstlichen Teil von Gradac Polje (westlich von Hutovo) beobachtet, mit Bezug auf das Na-Fluoreszein Färben der einigen genannten Flussschwinden.

Hier veröffentlichen wir nur diese Ergebnisse unserer Forschungen, die mit Bezug auf die schon früher bekannte, dokumentierte und ver — öffentlichte physikalisch-geographische Auffassungen, einem weiteren detailierten und besseren Kenntniss der äusserst komplizierten und verbreiteten unterirlischen Karst-Systemen des nordwestlichen Teiles von Popovo Polje beitragen.

Kürzest werden hier die physikalisch-geographische Grundeigenschaften des erforschten Gebietes und seiner weiteren Umgebung dargestellt.

Auf Grund der ersten regionalen Forschungen des Karstes in Herzegovina haben die Geographen Popovo Polje in 4 grosse Gebiete aufgeteilt. Für unsere Forschungen ist der bedeutendste der Teil des Feldes, der schon in der frühesten Fachliteratur Blato odre Popovo Polje, im engeren Sinne, genannt wird. Das ist der überschwemmbare Teil von Popovo Polje. Es wird auf Gornje Polje, östlich von Ravno und auf Donje Polje, westlich von Ravno, geteilt. Das Gebiet unserer Forschungen war Donje Polje.

Die niedrigsten Puhkte dieses Gebietes liegen auf 221. m und die höchsten Punkte auf 235 bis 238. m.

Geologisch betrachtet sind hier die stratigraphische Abschnitte der (obigen höchsten) Kreide vertreten, sowie die jüngste stratigraphische Abschnitte des Eozens. Quartäre Aluvial-Sedimente sind am Grunde der ganzen Depression entwickelt. Unter den Aluvial-Sedimenten befinden sich Kreide-Kalkstein Abschnitte.

Am Gebiete befinden sich sehr starke radiale tekstonische Deformatio — nen, allererst Risse und Spaltungen, die in der Evolution und in der Orientierung der Karst-Formen von Bedeutung sind. Bedeutend ist der Trnčin Riss, der sich in der Richtung SSO — NNW streckt. Hydrographisch betrachtet, stellt uns Popovo Polje im ganzen, sowie Donje Polje gesondert, alle typischen Eigenschaften eines Feldes dar, dass am Karst-Gebiete entstanden ist und sich entwickelte.

Von der grossen Anzahl der Flussschwinden am ganzen überschwemmbaren Teil des Gebietes, sind vom Standpunkte der Wasseraufnahme-Kapazität diese Flussschwinden die bedeutendsten die sich im Donje Polje befinden. Das sindi die Doljašnica mit max. 45 m^3/sec. Provalija mit cca 8,5 m^3/sec., weiter auch Crnulja, Žira, Kneževac und andere mit bedeutend geringerer Kapazitaet.

Flussschwinde Ponikva. Waehrend der jüngsten Geschichte war es die bedeutendste und Kapazitätsmässing die grösste Flussschwinde am Gebiete von Donje Polje und von Popovo Polje. Heute aber ist das eine ganz unbedeutende Flussschwinde, deren schwache Funktion des Abwässern des Ueberschwemmungswassers von Donje Polje, am Anfang und gegen Ende der Ueberschwemmungsperiode, durch frequente und komplette Verstopfung des Anfangsteiles des Hauptkanals, unterbrochen wird.

Die Richtung der Wasserströmungen in dem unterirdischen Kanal-System der Flussschwinde Ponikva begeben sich im Sinne des westlichen Quadrantes, sodass das Wasser der Ponikva in den Quellen des östlichen Küstengebietes, im unteren Teil der Neretva-Delta, auftaucht. Mit einer Schwach zum Ausdruck kommender Komponente, taucht das Wasser der Ponikva auch im unterirdischen System des Gebietes Gradac Polje auf.

Flussschwinde Lisac. Etwa 800 m nordöstlich von Ponikva entfernt. Die Oeffnung ist ganz gering und mit Anschwemmungen aus dem Felde verstopft. Eine schwache hydrographische Aktivität, während der Periode von hohem Ueberschwemmungswasser im Felde, wurde beobachtet, da in dieser Periode die Verstopfung durchgebrochen wird und die Flussschwinde auch selbst Wassee aufnimmt. Es ist am wahrscheinlichsten, dass der unterirdische Hauptkanal der Flussschwinde Lisac das Wasser in das unterirdische System der Flussschwinde Ponikva leitet.

(Fortsetzung im nächsten Heft)

PRILOZI

BOSNA I HERCEGOVINA U 1969. GODINI

(Ekonomskogeografski pregled)

MILOŠ BJELOVITIĆ

Privreda Bosne i Hercegovine u 1969. g. imala je skoro iste oznake kretanja kao i privreda cijele zemlje, a to je viši porast proizvodnje poslije dvije godine stagnacije.

Čini nam se da je karakterističan proces protekle godine u privredi bio integracija i stvaranje krupnih preduzeća kao što su to: Energoinvest, Rudarsko-metalurški Kombinat Zenica, Hena, Unis i Šipad. Dosadašnji rezultati integracije ukazuju na veliku prednost, što naredni period treba još više da potvrdi. Krajem 1969. godine Bosna i Hercegovina je mogla imati oko 3,9 mil. stanovnika ili 59.306 st. više od prethodne godine. Prema tome prirodni priraštaj bio je u 1969. g. 15,4‰ ili najmanji u čitavom periodu poslije II svjetskog rata. Smanjenju priraštaja doprinijela je i epidemija gripa u decembru, kad je umrlo dvaput više lica nego je to normalno (skoro 5.000 lica). Natalitet je u osjetnom opadanju i u 1969. g. je bio 22‰ ili skoro upola manji od rekordnih godina (40‰ u 1954, 1952. i 1949. godini). I sa ovako smanjenim priraštajem naša Republika ima manji priraštaj samo od Makedonije (17‰) i Kosova (30‰), a veći u apsolutnim pokazateljima, nego na pr. uža Srbija i Hrvatska zajedno koje se sa sadašnjim priraštajem od 6‰ i 5‰ nalaze na granici biološkog minimuma. I sadašnji priraštaj stanovništva BiH nameće znatne probleme razvoju privrede i društva kako u pogledu školovanja tako i u pogledu mogućnosti zapošljavanja. Može se uzeti kao sigurno da se krajem 1969. godine nalazilo na radu u inostranstvu oko 100.000 lica ili 1/5 svih zaposlenih u našoj Republici. Inače je broj zaposlenih u 1969. g. pokazao lagan porast za 17.000 lica i bio je u prosjeku 489.000 ili još uvijek manje nego npr. u Sloveniji, koja ima preko dva puta manje stanovnika. S obzirom da sada traže zaposlenje lica rođena poslije II svjetskog rata, kad je priraštaj bio veoma visok, to su problemi zapošljavanja sve teži. Veoma je sretna okolnost da se upravo sada pruža mogućnost zapošljavanjaj u inostranstvu, što međutim ne bi trebalo uzimati kao sigurnu i trajnu perspektivu. Možda bi već sada trebalo ukazati i na negativne posljedice prekomjernog iseljavanja mlađe i sposobne muške radne snage u nekim dijelovima BiH (npr. Hercegovina), iako je sasvim sigurno da su daleko veće pozitivne posljedice.

Privredni razvoj u 1969. godini pokazao je vidan napredak. Porast proizvodnje bio je 8% ali ipak niži od državnog prosjeka od 11%. To ukazuje na dalje zaostajanje naše Republike za razvojem zemlje, koje traje već preko jedne decenije. U uvodu smo istakli da je položaj privrede BiH u državi od-

ređen još u kapitalističkom periodu razvoja prirodnim bogatstvima (drvo, ugalj, so, željezna ruda, vode i dr.). Zato su problemi daljeg razvoja privrede naše Republike teži za rješavanje u užim okvirima, jer su potrebna veća sredstva za izmjenu ovakvog stanja.

Proizvodnja električne energije porasla je u 1969. g. za 0,5 mrd KWh i iznijela 5 mrd KWh ili 22% državne proizvodnje (23 mrd KWh). Iako su TE stajale nekoliko mjeseci zbog povoljnih hidroloških prilika u prvoj polovini godine (tako da je u jesen došlo do nestašice energije jer TE same nisu mogle da zadovolje potrebe) a akumulacije vode su ispražnjenje zbog jesenje suše, proizvodnja električne energije je povećana na račun proizvodnje HE. Naša je Republika i dalje glavni izvoznik električne energije u državi sa 1,5 —2 mrd KWh godišnje, što je u sadašnjim uslovima prodaje električne energije donosilo i štetu, jer je elektroenergija BiH imala funkciju državne rezerve. Proizvodnja uglja u 1969. godini neznatno je smanjena sa 10,2 na 10,1 mil. t. pa je i dalje zadržala visok udio od 38% državne proizvodnje (kao i 1939. g.). Naša Republika daje više od polovine državne proizvodnje mrkog uglja (5,2 mil. t. od 9,4 mil. t.) ali problemi rudnika uglja i dalje ostaju akutni, te će možda povezivanje sa TE pomoći ozdravljenju položaja rudnika uglja. Kreka je sa 4 mil. t lignita i dalje ostala najveći rudnik u državi, ali joj se približava Kosovo sa 3 mil. t. proizvodnje.

Proizvodnja koksa stagnira na 1,2 mil. t. koliko iznose sadašnji kapaciteti Zenice i Lukavca. Uskoro će se morati prići proširenju obiju koksara zbog sve većih potreba u koksu, a u okviru države razmišlja se o gradnji koksare na Jadranu. Prerada nafte i derivata slabije je napredovala od očekivanja s obzirom na završetak izgradnje rafinerije u B. Brodu. Sigurno je da konkretne tržišne prilike odlučuju o nivou proizvodnje više nego tehnički i drugi kapaciteti. Porasla je proizvodnja benzina na 150.000 ili 15% državne proizvodnje, mazivih ulja (Modriča) na 20.000 t ili 1/4 državne proizvodnje, ulja za loženje 400.000 t ili 20% državne proizvodnje i bitumena 100.000 t ili 30% državne proizvodnje.

Proizvodnja željezne rude je neznatno pala na 2,3 mil. t. i zadržala dominirajući položaj u državi sa oko 85% državne proizvodnje. Rudnik Ljubija dao je 1,3 mil. t rude, a Vareš oko 1 mil. t. Potrebno je istaći velike istražne radove u basenu Ljubije, te ispitivanje mogućnosti izgradnje velike željezare kod Prijedora poslije 1975. godine.

Proizvodnja crne metalurgije uglavnom je stagnirala iako sa različitim kretanjima kod pojedinih vrsta proizvoda. Tako je znatno opala proizvodnja gvožđa sa 752.000 t. u 1968. g. na 675.000 t. u 1969. g. ili sa 63% državne proizvodnje na 56%. Takođe je proizvodnja čelika i pored simboličnog porasta (1%) sa 893.000 t. čelika pala na 40% državne proizvodnje (2,2 mil. t.). Nadamo se da će modernizacija RMK Zenica kao i povećane potrebe zemlje za masovnim čelikom izmijeniti ovo stanje. Proizvodnja valjanih proizvoda porasla je za 9% i iznijela 794.000 t ili 51% državne proizvodnje. Od tog je proizvedeno želj. šina 140.000 t., betonskog čelika 263.000 t., valjane žice 101.000 t. (porast od 25%), te vučene robe od 62.000 t. ili 40% državne proizvodnje.

Proizvodnja boksita u 1969. g. malo je opala (za 3%) i bila je 765.000 t. ili 36% državne proizvodnje. Treba istaći integraciju proizvođača boksita oko velikog preduzeća ENERGOINVESTA iz Sarajeva, koje je izvršilo pripreme za izgradnju prve fabrike glinice od 200.000 t i aluminijuma od 50.000 t, pored

Mostara. Proizvodnja boksita po mjestu proizvodnje je bila: Mostar 350.000 t. Vlasenica 300.000 t., Jajce i B. Krupa sa po 60.000 t. I u ovoj grani proizvodnje naša Republika ima izvanredne uslove i velika je šteta što čekamo tako dugo sa izgradnjom aluminijske industrije.

Proizvodnja mangana je pala sa 14.000 na 12.000 t. i bila je identična sa državnom proizvodnjom, dok se proizvodnja koncentrata olova (Srebrenica) zadržala na 8.000 t., kao i ferosilicija (Jajce) na 20.000 t.

Proizvodnja nemetala je pokazala velik porast kod azbestne rude sa 106.000 t. na 171.000 t. ili 3/4 državne proizvodnje, te azbestnog vlakna od 8.500 t. Proizvodnja barita (okolina Kreševa) porasla je na 45.000 t. dok proizvodnja soli stagnira na 128.000 t iako je dovršen novi rudnik kamene soli kapaciteta 185.000 t. kod Tuzle.

Proizvodnja metalne i metaloprerađivačke industrije imala je porast iako različit po pojedinim granama. Tako je proizvodnja odlivaka od čelika bila 9.000 t. ili 1/4 državne proizvodnje, odlivaka od gvožđa 69.000 t. ili 22% državne proizvodnje, lijevanih cijevi 42.000 t. ili 2/3 državne proizvodnje, eksera 10.000 t. ili 30% državne proizvodnje, motora sa unutrašnjim sagorjevanjem 15% državne proizvodnje, proizvodnja bicikla je porasla na 59.000 komada ili 20% državne proizvodnje, dok je proizvodnja motocikla (Pretis) napuštena.

Iako statistička služba BiH nije našla za shodno da iskazuje proizvodnju nekih važnih proizvoda mašinogradnje (automobila, kugličnih ležaja i pisaćih mašina) treba istaći činjenicu da je Pretis u 1969. g. montirao oko 8.000 kola ili 1/10 državne proizvodnje putničkih vozila. Aranžmani sa inostranim i domaćim partnerima omogućiće naglo povećanje proizvodnje mašinogradnje preduzeća UNIS.

Proizvodnja elektroindustrije dala je 4.000 auto-radio aparata te 57.000 televizora.

Hemijska industrija uzeto u cjelini pokazala je vidan napredak. Tako je proizvedeno 4.000 t. solne kiseline, azotne 87.000 t. ili 18% državne proizvodnje, azotnih đubriva 99.000 t. ili 21% državne proizvodnje, kaustične sode 36.000 t. ili 43% državne proizvodnje i kalcinirane sode 109.000 t., što je bilo jednako državnoj proizvodnji. Skoro sva hemijska industrija locirana je u tuzlanskom basenu.

Drvna industrija je povećala proizvodnju na 1,1 mil. m^3 rezane građe ili 1/3 državne proizvodnje. Proizvodnja furnira je bila 49% državne proizvodnje sa 91.000 t., šperploča 38.00 m^3 ili 37% državne proizvodnje i lesonit ploča 10.000 m^3 ili 2/3 državne proizvodnje. Proizvodnja celuloze znatno je porasla sa 190.000 na 220.000 t ili 59% državne proizvodnje. U narednoj godini treba očekivati pad proizvodnje zbog zemljotresa u Banjaluci, koji će imati posljedice na cijelu privredu naše Republike. Tekstilna industrija uglavnom stagnira, dok je proizvodnja duvana pala na 6.000 t. (15% državne proizvodnje) odnosno 7.000 t. prerađevina (22% državne proizvodnje).

Željeznički saobraćaj je u 1969. godini dobio elektrificiranu željezničku prugu Ploče—Sarajevo, dok se radovi na elektrifikaciji produžuju do Zenice, odnosno Vrpolja. Željeznički saobraćaj stagnira kako po broju putnika tako i po količinama prevezene robe, za razliku od autosaobraćaja koji je u ekspanziji. Tako je u 1969. godini automobilski saobraćaj po prvi kut prevezao

više putnika od željeznice (30 mil. prema 28 mil.). Dok je prevoz tereta na željeznici bio 31 mil. t. ili identičan prethodnoj godini, dotle je teret prevežen autosaobraćajem porastao sa 6 na 7 mil. tona.

Broj turista u 1969. g. neznatno je porastao u BiH što je dokaz našeg zaostajanja za općim razvojem. Tako je BiH u 1969. g. imala 940.000 posjetilaca od čega samo 200.000 stranaca ili manje od 5% stranih posjetilaca naše zemlje!

U 1969. g. završena je modernizacija važne cestovne komunikacije Zvornik—Vlasenica čim je naša Republika dobila još jedan direktni spoj sa susjednom Republikom Srbijom. Radovi na modernizaciji cesta su dosta intenzivni iako suviše usitnjeni i zato spori i skupi. Vrijedi istaći radove na putu dolinom Bosne (Doboj—Zenica) kao i na putu Avnoja (Bihać—Jajce) te pripreme za izgradnju prvog autoputa u Bosni i Hercegovini, dolinom rijeke Bosne na potezu između dva glavna industrijska centra Sarajeva i Zenice.

Dalji privredni razvoj naše Republike ovisiće pored ostalog i od načina rješavanja zajedničkih privrednih problema cijele zemlje.

Literatura

Statistički pregled 2, 1970. Sarajevo, 1970.

Indeks 2, 1970. Beograd, 1970.

Statistički godišnjak BiH 1969. Sarajevo, 1970.

M. Bjelovitić: Bosna i Hercegovina u 1967—1968. g. Geografski pregled XI—XII. Sarajevo 1968. g. Str. 149—152.

JAZLIK KÖY — NAJVEĆE BOSANSKO SELO U ADAPAZARSKOM VILAJETU

SULEJMAN SMLATIĆ

UVOD. Adapazarski kraj zv. Sakariya poznat je po znatnom broju iseljenika Muslimana s teritorija Bosne i Hercegovine. U posljednjih nekoliko godina doselilo se ovdje i nešto sandžačkih Muslimana i Šiptara s područja Kosova, Metohije i Makedonije. Naš se govor dosta čuje na ulicama Adapazara, po kafanama i dućanima i u mnogim drugim mjestima Turske. Duž Mramornog i Egejskog primorja ima više desetina bosanskih sela u kojima se govori isključivo našim jezikom. U takvim selima djeca naših iseljenika gotovo i ne znaju turski jezik, jer ga rijetko čuju u kući. Ljubav prema zavičaju djedova i pradjedova, koju naši iseljenici osjećaju i prenose na mlađe naraštaje, ogleda se naročito u čuvanju materinjeg jezika, narodnih pjesama i običaja donesenih davno iz starog kraja. Ovi i drugi kulturni elementi učinili su te naše etničke oaze dovoljno otpornim prema plimi asimilacije koja ih sve snažnije zapljuskuje. U bosanskim selima u Turskoj još uvijek razumije i dobro govori naš jezik treća i četvrta generacija iseljenika i njihovih potomaka. Izuzeci su posve rijetki.

Naseljavanje Bosanaca u adapazarskoj oblasti je počelo još u prošlom vijeku, neposredno iza austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine. U to vrijeme Adapazar je bio mala kasaba s jedva 4.000 stanovnika šarolikog etničkog sastava. Uz Turke spominju se tada u Adapazaru i izbjeglice s Balkana i Kavkaza, zatim Čerkezi, Grci i Armenci **(1)**.

Doseljeni Bosanci su osnovali više adapazarskih mahala (kvartova) i to: Jeni džami, Akindžilar, Yeni gün, Bašlar (prije Bijeljinska mahala), Čukurahmediju i Papučular mahalu, u kojima i sada žive, pretežno, Bosanci. Mahala Jeni džami (Nova džamija) je najstarija bosanska mahala i nalazi se u centru, u najljepšem dijelu grada. Bosanci su se ovdje istakli i kao vješti privrednici; dali su znatan doprinos razvoju ovog veoma dinamičnog gradskog naselja. Stariji ljudi, s kojima sam vodio razgovor, misle da je u Adapazaru, približno, jedna trećina stanovništva s područja Jugoslavije. Sada se taj omjer brzo mijenja usljed sve intenzivnijeg doseljavanja seoskog stanovništva iz okolice. Naši iseljenici u Adapazaru se bave najviše trgovinom, zanatstvom i ugostiteljstvom, a ima ih zaposlenih još u industriji, te raznim komunalnim i državnim službama.

U bližoj okolici Bosanci-iseljenici su osnovali tri seoska naselja: Jazlik, Aralik i Kuručesme. Naši iseljenici žive još u selu Čaj-Kišla, jugoistočno od Adapazara, i u gradićima: Hendek, Akjaz i Karasu u adapazarskom vilajetu. Sela Jazlik, Aralik i Kuručesme su etnički kompaktna, u njima su gotovo 100% Bosanci (po tamošnjem Bošnjaci«); zajedno ima ukupno 460 kuća i više od 3.000 stanovnika. Najveće je selo Jazlik sa 237 domova i 1.500 stanovnika **(2)**. Jazlik je zanimljiv ne samo po svojoj etničkoj kompaktnosti, nego i po načinu života i uspješnom prilagođavanju doseljenog stanovništva prirodnoj sredini. Naše iseljenike u adapazarskom kraju posjećivao sam dva puta (1969. i 1970. g.) sa željom da ih pobliže upoznam na osnovu neposrednog posmatranja i proučavanja njihovih životnih prilika. Ova, kao i brojne druge »bosanske oaze« u Turskoj, zaslužuje pažnju ne samo geografa, nego i svih onih koje zanima naša emigracija u stranim zemljama. U prikupljanju podataka »na licu mjesta« pružili su mi izdašnu pomoć seoski muhtar Sulejman Memić (sada Binek) i njegov rođak Zarif Memić (sada Duman), na čemu im srdačna hvala.

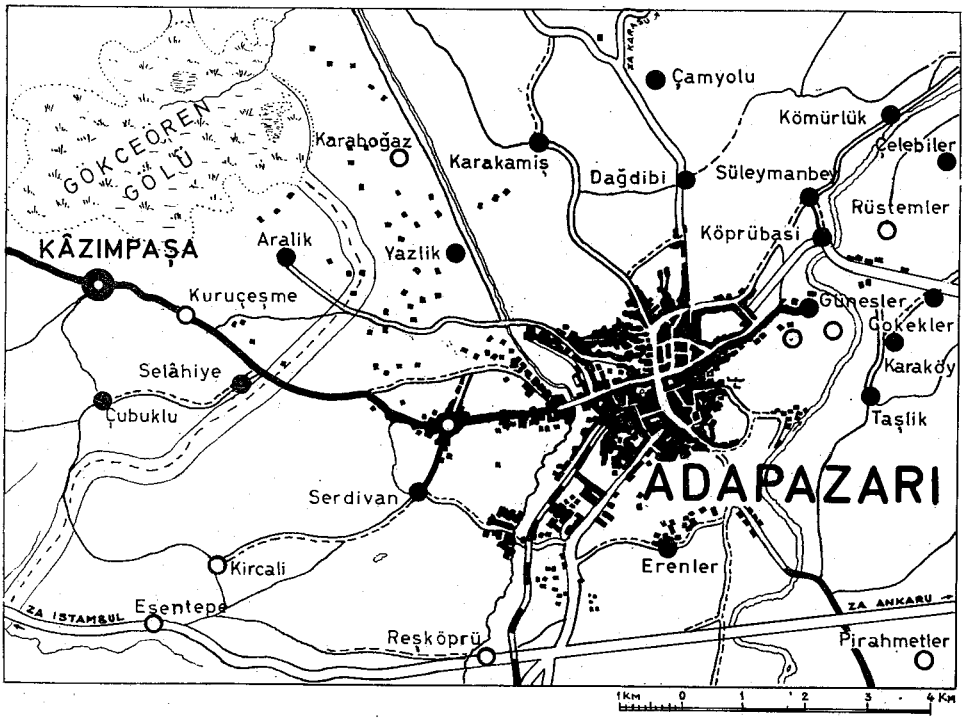
PRIRODNO-GEOGRAFSKI UVJETI SREDINE

Atar sela Jazlik nalazi se u zapadnom dijelu niskog i ravnog Adapazarskog polja i zahvata prostor od oko 1000 ha (oko 10.000 dunuma); prostire se od zapadne periferije Adapazara (kvart Šeker-mahallesi) prema sjeverozapadu i zapadu oko šest kilometara duž cesta za Kulaksuz-köy, Karabunar i Kazimpašu. Još dalje prema rubu polja nastavlja se atar sela Aralik, koje, također, leži u ravnici. Selo Kuručesme je iznad Aralika na niskim padinama zapadnog ruba Adapazarskog polja. Jazlik i Aralik leže, dakle, u zapadnom dijelu prostrane i nisko položene zavale koja se zove još i Adapazarsko polje.

Seoski atar Jazlika bio je prije 40 godina, većim dijelom, pod gustom šumom hrasta, jasena i brijesta i pripadao je čifluku Emin efendije Halilčevića (iz Travnika). U šumama je bilo i mnogo divljači: zečeva, divljih pataka, svinja i dr. Krčenjem šuma u posljednja tri decenija i njihovim pretvara-

njem u oranice i vrtove, isušivanjem močvara i izgradnjom većeg broja kuća, znatno je izmijenjen prirodni izgled pejsaža. Poljem je prokopan i kanal zv. Čark-su (prije »Fransiz-kanal«, jer su ga prokopali Francuzi za vladavine sultana Abdul-Hamida). Kanalom sada otječu podzemne vode, kao i vode obližnjeg Sapandža jezera, u Sakariju. U vrijeme ljetnih suša voda iz ovog kanala se obilno iskorišćava za navodnjavanje bašta i polja.

Jazlik ima plodno zemljište tamne boje (smonica), zv. »karatoprak«, debljine 75 cm do jedan metar s bogatim primjesama humusnih sastojina. Ispod gornjeg, humusnog sloja nalazi se bijela i žućkastosmeđa glina. Ovakvo tlo se razvilo na nekadašnjem jezerskom i močvarnom terenu **(3)**. U vrijeme kiša ovo je zemljište teško i ljepljivo, dok u sušno doba po njemu zjape pukotine. Prema isušenoj plitkoj močvari, dio seoskog područja i sad se naziva göl (tur. göl — jezero).

ADAPAZAR SA OKOLINOM

Klima je ovdje blaga i pod utjecajem Egejskog i Crnog mora. Odlikuje se toplim ljetima i blagim zimama sa srednjom godišnjom temperaturom od 14,3°C. Najtopliji je mjesec juli s prosjekom od 23,4°C, dok su srednje januarske temperature 6,6°C **(4)**. Zime su blage, vlažne i maglovite. Snijeg padne katkad dva do četiri puta godišnje i zadrži se najviše nedjelju dana u doba jakih mrazeva. Ljeta su topla i često sušna. U ljetnom periodu 1969. g. u ovom kraju nije pala kiša čitavih 120 dana **(2)**. Suša, ipak, ne može sasvim da uni-

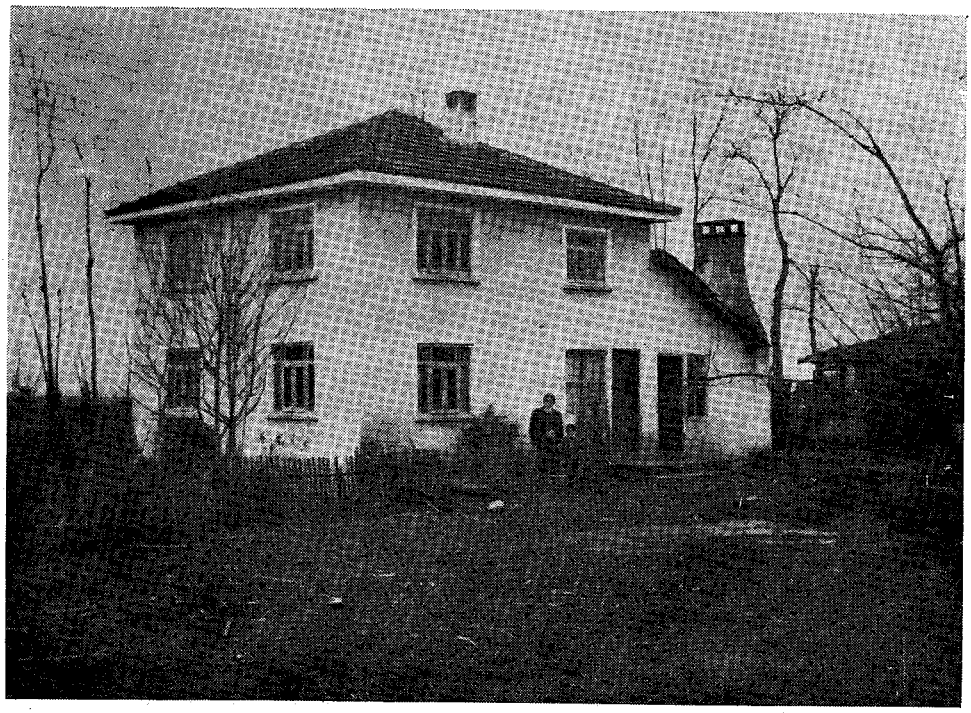
šti žetvu, jer je tlo inače vlažno, a koriste se i kanali za navodnjavanje. Godišnja količina padavina od oko 650 mm **(5)** neravnomjerno je raspoređena. Najčešće su kiše u zimskom periodu kada su najmanje potrebne. Zbog jačeg utjecaja Crnog mora, ljetne i zimske temperature u ovom kraju niže su, prosječno, za 2—4 stepena nego u Egejskom i Mramornom primorju.

Adapazarski kraj je poznat i kao trusno područje. Jači zemljotresi 1943. g. i 1967. g. nisu u Jazliku pričinili veću materijalnu štetu, jer kuće imaju drvenu konstrukcije. Posljednji zemljotres je oborio minaret stare seoske džamije.

Jazlik se snabdijeva vodom iz 26 javnih česmi. Dobra, pitka voda dovedena je 1967. g. iz izvora na udaljenosti od 12 km. Vodovod podmiruje potrebe četiri sela: Jazlika, Kulaksuza, Salahije i dijela Aralika. U izgradnji vodovoda narod je učestvovao dajući radnu snagu za kopanje kanala.

POSTANAK, IZGLED I RAZVOJ SELA

Jazlik je mlado seosko naselje razbijenog tipa, nastalo u ovom vijeku na begovskom čifluku. Ime Jazlik (tur. jaz — ljeto) na turskom jeziku označava mjesto gdje se ljetuje, ljetovalište. Naime, na području ovog sela imali su bogatiji građani Adapazara svoje posjede (čifluke) s posebnim kućama za ljetni boravak izvan grada. Prije 4—5 decenija adapazarski kraj je bio slabo nase-

Fot. 1. Većina kuća u Jazliku svojim izgledom podsjeća na bosansku muslimansku kuću. Na slici: kuća Zarifa Memića. (Snimio: S. Smlatić.)

ljen; imao je mnogo čiflučke zemlje koja se mogla zakupiti, a bilo je i zapuštenog državnog zemljišta koje je, po relativno pristupačnim cijenama prodavano doseljenicima na višegodišnju otplatu. Grupe iseljenika su upućivane ovamo iz Istanbula, a neki su došli i samoinicijativno, ili na nagovor rođaka i prijatelja, i tu ostali. Podvodan i močvaran, Adapazarski kraj nije doseljenicima u početku obećavao mnogo, ali se moralo od nečega početi.

Selo Jazlik, kao i brojna druga sela u Turskoj, osnovali su bosanski iseljenici — Muslimani porijeklom iz Bos. krajine i Posavine. Nastanivši se ovdje, radili su najprije kao nadničari i zakupnici, štedeći svaku paru, da bi mogli otkupiti još koji dunum čiflučke zemlje. Kuće su im u početku bile male i neugledne, dok su sada veće, solidnije i udobnije. Seoske kuće nisu na okupu, već su toliko raštrkane da se selo nikako ne može pogledom obuhvatiti. Ima dosta osamljenih kuća, a ima ih i grupisanih u manje skupine i zaseoke. Ovakav izgled sela je, vjerojatno, rezultat životnih navika i običaja u starom kraju, odnosno želje i težnje da kuća bude nasred posjeda. Sad se opaža tendencija grupisanja kuća duž glavnih puteva koji spajaju selo s Adapazarom i okolnim mjestima. Najistureniji zaselak na sjevernoj strani naziva se Karabogaz.

Kuće u selu su, uglavnom, prizemnice ili jednopratnice. Mnoge od njih su svojim vanjskim izgledom vjerna kopija bosanskih muslimanskih kuća. Konstrukcija im je drvena radi lakšeg odolijevanja potresima koji ovdje nisu rijetka pojava. Između drvenih pregrada sada se ugrađuje cigla s malterom, dok se ranije upotrebljavao pleter oblijepljen zemljom. Prozori su veliki i redovno orijentisani na prisojne strane ili prema glavnom putu. U prizemlju se nalazi kuhinja i soba za dnevni boravak, dok su na spratu odaje za spavanje i prijem gostiju. Predsoblje na spratu je široko i zastrto prostirkom. U svim prostorijama vlada primjerna čistoća bez obzira na materijalnu mogućnost domaćinstva. Sobe su zastrte lijepim ćilimima i serdžadama domaće izrade, a po ovima su razmještena šilteta na kojima se sjedi i odmara. Sećija je u pročelju sobe, također zastrta minderlucima i jastucima. Umjesto ormara drže se u nekim kućama sahare (kovčezi) i zidni dolapi za spremanje odjeće i drugih stvari. Jelo se servira na velikoj siniji (metalnoj tepsiji), drvenoj okrugloj sofri ili, jednostavno, na velikoj bošči. Od savremenog namještaja u ponekoj kući se može vidjeti krevet, ormar, sto i stolice. Najčešće se spava na vunenim dušecima prostrtim po podu.

Od javnih objekata Jazlik ima osnovnu školu i dvije džamije. Osnovna škola je otvorena 1953. g. i pohađa je ukupno 160 učenika, među kojima djevojčice čine jednu trećinu. Sva djeca vrlo lijepo znaju naš jezik, koji tamo zovu »bošnjačkim, odnosno bosanskim«. Selo još nema elektriku, ali su u toku pripreme za elektrifikaciju ovog i drugih seoskih naselja.

Društveni život u selu je sasvim nerazvijen, izuzev povremenog održavanja kućnih sijela, svadbenih i drugih porodičnih svečanosti. Na kućnim sijelima se rado slušaju naše radio-emisije i narodna muzika s ploča. Jazlik nema nikakvog društvenog doma, čitaonice, biblioteke niti kakvog društva kulturno-umjetničkog ili sportskog karaktera. Od literature na našem jeziku u selu postoji samo jedna knjiga muslimanskih junačkih pjesama, izdana krajem prošlog vijeka u Zagrebu. Starije osobe poznaju i rado kazuju narodne lirske pjesme, priče i dosjetke, koje su čuli u Bosni ili zapamtili od svojih roditelja.

Po dobnoj strukturi stanovništvo Jazlika je veoma mlado. Česti su slučajevi da porodice imaju po petero i više djece. U selu ima još uvijek porodičnih zadruga sa 20 i više članova.

Doseljavanje Bosanaca u Jazlik počelo je krajem prošlog vijeka i nastavilo se tokom ovog vijeka u više etapa. Doseljenici potječu najviše iz Bos. krajine i Posavine. Među starije doseljenike ubrajaju se Okići (sada Dümen) iz Prijedora i Semanići (sada Zaimoglu) iz Slatine kod Cazina. Okića ima u Jazliku ukupno 10 kuća. Potomci su Osmana Okića, njegove braće i devet sinova (Ibrahima, Šere, Ale, Hamze, Nazifa, Mahmuta, Osmana, Hasana i Huseina). Jedan od braće se odmah vratio u Bosnu, dok su drugi ostali. Iz Prijedora su doselili i Puškari (sada Juruk), kojih ima u Jazliku četiri kuće, a Fetići (Ok) su došli iz Otoke, ima ih dvije kuće. Iz Dervente su doselili Mustafa i Huse Tokat (dvije kuće).

Početkom ovog vijeka doselili su iz Bužima — Bihaćka krajina — Kaukovići (sada Bayram). Samo jedna njihova porodica živi u Jazliku, dok su druge (15 kuća) u Adapazaru i Akjazu. Među starije doseljenike spadaju također i Mustafići (sada Kaplan) iz Bužima u bos. krupskoj opštini. Omer i Suljo Mustafić iselili su se s porodicama iz Bosne 1910. godine u Solun, a odavde u Edirnu (Jedrene), gdje su proboravili dvije godine i opet se vratili u Solun. Iz Soluna su došli u Adapazar i nastanili se u Jazliku. Mustafa ima sada u Jazliku četiri kuće.

Fot. 2. Osnovnu školu u Jazliku pohađa 160 djece naših iseljenika, među kojima je jedna trećina djevojčica. Na slici: jedno odjeljenje jazličke škole. (Snimio: S. Smlatić.)

U Jazliku živi do 30 kuća Bosanaca rodom iz Bosanske posavine i Šemberije (Berbići, Hazirovići, Hamzići, Hobići, Gušići i Rizvići). Berbići sada (Bel) doselili su iz Bijeljine, ima ih četiri kuće. Potječu od Sulje, Salka i Alije Berbića koji su doselili 1910. g. Hazirovići (sada Hiz) su brojniji, ima ih deset kuća, pa Hamzići (Saban) četiri kuće, Hobići (Tozan) dvije kuće. Rizvići (sada Türk) su rodom iz Bos. Broda, ima ih tri kuće, a Gušića (sada Kuš) samo jedna kuća.

Veća grupa Bosanaca doselila se u Jazlik u proljeće 1929. g. Tada su doselili braća Bešir i Bećir Memić s porodicama od ukupno 15 članova. Po dolasku u Tursku ova je grupa proboravila u Instanbulu oko 20 dana, a zatim je prebačena u Gelibolu (Galipolje), gdje je ostala samo tri mjeseca. Svi Krajišnici se tu nisu mogli naviknuti na krševite i gole primorske krajeve, u naseljima napuštenim od Grka, pa su iste godine neki od njih došli u Adapazar i naselili se u Jazlik. Te su se dvije porodice vremenom razgranale u osam domaćinstava sa oko 90 članova. Dvije-tri godine ranije doselili su u Jazlik Maše Memić i Mustafa Memić Dedin (1926). Memići sada nose nova porodična imena: Duman i Binek. S Memićima je doselio 1929. g. i Hasan Bajrić (sada Gözer) s porodicom od četiri člana. Ta porodica ima sada 24 potomka. Porijeklom su iz Krajine i dvije porodice Jusića (sada Jilmaz), i to iz Jezerskog kod Bos. Otoke.

Početkom 1970. g. bili su u selu nastariji naši zemljaci: Maše Memić (75 godina), Hasan Bajrić (75 g.) i Hasan Mustafić (71 g.). Hasan Bajrić živi u Turskoj već 45 godina, a da još nije naučio turski jezik.

Ovi naši iseljenici, koliko je moguće, održavaju veze sa starim krajem, dopisuju se i izmjenjuju posjete s rodbinom i prijateljima. Inače rado primaju u goste i one zemljake s kojima nisu u rodbinskim vezama, da bi što više čuli i saznali o starom zavičaju. Memići kao da su u tome najrevniji. Huse Memić (Duman) dobro se sjeća cazinskog kraja u kojemu je proveo djetinjstvo. Bio je u posjeti kod rodbine 1953. g. ne samo da se s rođacima i komšijama vidi i pozdravi, nego i »da se napije vode iz svih bunara oko kojih je čuvao ovce kao čobanče«. Muhtar sela Jazlik, 39-godišnji Sulejman Memić (Binek), rođen i odrastao u Turskoj, odlično govori naš jezik, čita naše novine i knjige. On je jedan od najnaprednijih poljoprivrednika u selu.

Selo Jazlik je etnički veoma homogeno. Od ukupno 237 domaćinstava samo je pet lazovskih i tri šiptarske porodice. Posljednjih godina doselila su u Jazlik i tri domaćinstva iz novopazarskog kraja. Iseljavanje iz Jazlika nije još uzelo veće razmjere. Posljednjih godina iselilo se 15 porodica u Adapazar, dvije u Karamursel i jedna porodica u Istanbul.

Bosanci u Jazliku žive u veoma dobrim odnosima s okolnim stanovništvom drugih narodnosti, ali se s njima ne miješaju. Do sada su zabilježena samo tri slučaja uspostavljanja bračnih veza s Turcima, Lazovima i Šiptarima. Na pitanje koji je uzrok tome, odgovaraju: »da svak teglji svome jeziku«. To je svakako značajan faktor koji usporava asimilaciju.

POLJOPRIVREDA I DRUGE DJELATNOSTI

Adapazarski kraj, uključiv i selo Jazlik, ima veoma povoljne prirodno-geografske uslove za poljoprivrednu proizvodnju. Zemljište je ravno i plodno, dovoljno vlažno i pogodno za obradu, naročito otkako su prokopani kanali

kojima otječe suvišna podzemna voda. Starije generacije naših iseljenika aktivno su učestvovale u krčenju šuma i kopanju kanala, a mlađi sada vode brigu o održavanju kanala i poboljšanju plodnosti tla. Blaga klima omogućuje rano dozrijevanje povrća koje ima dobar plasman na tržnicama Adapazara i Istanbula. Uzgoj šećerne repe pokazao se ovdje vrlo rentabilnim.

Čitavo selo živi od poljoprivrede u kojoj agrarna proizvodnja daje mnogo veće tržne viškove. Posjedi su većinom mali i srednji — od 20—60 dunuma, a ima ih i od 80, od 100 i više dunuma. Samo dvije porodice ne posjeduju vlastitu, već obrađuju državnu zemlju koju su zakupili. Zemlja se obrađuje, uglavnom, na savremen način, uz primjenu željeznih plugova i traktora, sijačica i dr. Prvo oranje se obavlja odmah poslije žetve pšenice, kukuruza i repe, a drugo nakon što trava izraste.

Sjetva pšenice traje od novembra do iza nove godine, a po okolnim brdima sije se ranije. Od drugih žitarica sije se još ječam, zob i kukuruz. U novije vrijeme raširile su se i dvije industrijske biljke — suncokret i šećerna repa, koje ovdje odlično uspijevaju. Uzgoj šećerne repe pokazao se veoma rentabilnim i prihvatili su ga svi koji imaju dovoljno zemlje. Fabrika šećera u Adapazaru (proradila 1953. g.) daje proizvođačima stručna uputstva, određuje plodored, početak sjetve i vađenja repe i osigurava mašine — sijačice. Sjetva šećerne repe počinje obično krajem januara ili početkom februara, a vađenje se obavlja krajem avgusta. Hektarski prinos repe varira po godinama i ovisan je najviše o količini vlage u oegetacionom periodu. U vlažnoj godini jedan hektar (10 dunuma) daje 100—120 tona šećerne repe. Naši u Jaz-

izvode: šećernu repu, kupus i krompir. Na slici: zimski pejsaž Jazlika. (Snimio: S. Smlatić.)

liku siju ovu kulturu na površini najviše do pet hektara, a ostalo zemljište iskoriste za proizvodnju žita i povrća. Otkupna cijena šećerne repe u 1969. g. bila je u ovom kraju 140 t. lira po toni (2).

Povrće odlično uspijeva u Jazliku, osobito kupus, rajčica, grah, paprika i luk. Uzgaja se i bostan, dok je voćarstvo sasvim zanemareno. Jabuke i trešnje mogle bi ovdje dobro da uspijevaju. Za potrebe tržišta najviše se proizvodi krompir i kupus. Djelimična preorijentacija Jazličana na uzgoj šećerne repe i povrća za tržište može se ocijeniti kao pozitivan korak u preobražaju i izvjesnoj specijalizaciji agrarne proizvodnje.

Stočarstvo je ekstenzivno i po proizvodnji tržnih viškova znatno zaostaje za biljnom proizvodnjom. Uzgajaju se goveda slabijih pasmina, konji i perad. Nekoliko domaćinstava se bavi tovljenjem i prodajom stoke, a stočnu hranu nabavljaju u fabrici šećera i trgovačkoj mreži.

Posljednjih godina poljoprivreda Jazlika se postepeno mehanizira, specijalizira i usavršava. U selu je 1969. g. bilo ukupno 20 traktora, jedna motorna vršalica i desetak motornih pumpi za navodnjavanje. Fabrika šećera kooperira s proizvođačima šećerne repe dajući im sijačice u sezoni sjetve. Žetva srpom je iščezla prije desetak godina, sada se žito žanje mašinom koja se priključuje na traktor. Isto tako, žito se više ne vrše pomoću konja i volova, već motornom vršalicom.

Dobar dio radova na njivi i u bašti, međutim, obavljaju i dalje ukućani ručnim radom ili se unajmljuju plaćeni radnici. U 1969. g. nadnica za poljoprivredne radove su bile ovakve (3):

1 kosac 35 lira i više (sa hranom),
1 kopač kukuruza 15 lira,
1 dan oranja konjskom zapregom 50—70 lira,
oranje traktorom (1 dunum) 10—12 lira.

Ženska radna snaga vrednuje se manje od muške i 2—3 lire je jeftinija. Žene Bosanke ne rade po polju, dok Turkinje rade. Kod naših se održao običaj da se unajmljenim radnicima Bosancima, uz nadnicu, daju obroci hrane (ručak, užina, večera). Kod drugih etničkih grupa radnicima se daje samo nadnica u novcu.

Selo Jazlik nema zanatskih, trgovačkih ni ugostiteljskih radnji. Stanovništvo se snabdijeva u Adapazaru svim što mu je potrebno (tekstil, šećer, so, petrolej, voće, zanatske usluge i dr.). U gradu se nabavlja i ogrevno drvo. U kućnoj radinosti žene i djevojke se bave pletenjem i vezenjem i, ponešto, izradom ćilima i serdžadi za vlastite potrebe.

Susjedna bosanska sela Aralik (133 kuće i 900 stanovnika) i Kuručesme (90 kuća i 750 st.) slična su Jazliku, ali imaju i nekih antropogeografskih specifičnosti koje bi trebalo ispitati i proučiti.

ZAKLJUČAK

Selo Jazlik, poput mnogih sela u Turskoj, osnovali su naši iseljenici — Muslimani s područja Krajine i sjeverne Bosne. Prve generacije iseljenika, u susretu s novom prirodnom sredinom, više puta su mijenjale mjesto stalnog boravka u potrazi za povoljnijim životnim uslovima, koje su, napokon, našli u adapazarskom kraju. Neki pejsažni elementi koji podsjećaju na stari kraj

umjerena vlažnost i plodno tlo utjecali su, bez sumnje, da se ovi naši iseljenici brže prilogode novoj geografskoj sredini. Prilagođavanje novoj društvenoj sredini, naprotiv, teče mnogo sporije. To se ogleda osobito u brižljivom i ljubomornom čuvanju materinjeg jezika, običaja i drugih kulturnih elemenata iz starog kraja, koji najviše i usporavaju proces asimilacije, odnosno stapanja s novom društvenom sredinom.

Demografski i privredno Jazlik se razvija i napreduje. Relativno povoljne mogućnosti intenzivnog iskorištavanja zemljišta za proizvodnju komercijalnih kultura svelo je iseljavanje na neznatnu mjeru. Umjesto masovnijeg iseljavanja u gradove, ovdje se može, ubuduće, očekivati i suprotan proces. Naime, teritorijalno širenje Adapazara već je doseglo atar sela Jazlika kod fabrike šećera. U bliskoj budućnosti može se očekivati i postepeno urastanje Jazlika u grad, što će znatno promijeniti kako izgled i etničku strukturu naselja, tako i način života njegovog stanovništva.

Literatura i izvori podataka:

1. Meydan-Larousse: Büyük lûgat ve Ansiklopedi, Istanbul, 1969. str. 78—79.
2. Podaci dobiveni od Muhtara i Zarifa Memića.
3. Vlastite zabilješke i posmatranja prilikom posjete 1969. i 1970. g.
4. Türkei-Trazien und das Marmara Gebirt, Istanbul 1966.
5. Atlas Svijeta, Leksikografski zavod, Zagreb, 1966. s. 247.

O ZASTUPLJENOSTI GEOGRAFSKIH ELEMENATA I FAKTORA U OBLASTI PROSTORNOG PLANIRANJA

BORISLAV DORIĆ

Potrebe prostornog planiranja, pored ostaloga, zahtevaju i iscrpan prethodni studij prostora, koji je po metodama rada i sadržaju veoma sličan ili blizak sadržaju regionalno-geografskih istraživanja. To je za geografiju, kao nauku koja se bavi kompleksnim izučavanjem prostora, veoma važno i značajno, jer geografija na taj način postaje materijalna podloga jedne praktične delatnosti — prostornog planiranja — i na jedan nov način dobija određenu društvenu ulogu i značenje — jedan novi kvalitet, koji se, pored ostaloga, izražava i kroz stavove i rezolucije Kongresa geografa Jugoslavije, raznih savetovanja Urbanističkog saveza Jugoslavije i zakonske propise pojedinih republika.

U cilju detaljnijeg i preciznijeg sagledavanja položaja geografije kao nauke u oblasti prostornog planiranja kod nas, pokušaćemo da u ovom radu izvršimo pojedinačnu analizu stavova, zaključaka i rezolucija kongresa geografa Jugoslavije, Urbanističkog saveza Jugoslavije i zakonskih propisa pojedinih republika prema vrstama prostornih planova i da na taj način s ovoga aspekta, donekle, rasvetlimo i objasnimo zastupljenost geografskih elemenata i faktora u oblasti prostornog planiranja.

U rezolucijama I kongresa geografa Jugoslavije, održanog 1949. godine u Rijeci, Puli i Gorici, II kongresa održanog 1951. godine u Skoplju i Ohridu i

III kongresa održanog u Banjoj Luci 1953. godine, konstatovan je opšti značaj geografije za celokupni razvoj društva, sagledan je njen položaj u sistemu ostalih nauka i ocenjeni su njeni zadaci na naučnom proučavanju prostora i osposobljavanju novih stručnih kadrova. Međutim, njen odnos prema urbanističkom i regionalno-prostornom planiranju nije tretiran u tim kongresnim materijalima i rezolucijama, jer je to bio period njene društvene afirmacije u novim uslovima, kao naučne discipline orijentisane prvenstveno na naučna istraživanja i školske potrebe, a ne na potrebe primenjenih delatnosti, kao što su urbanizam i regionalno prostorno planiranje. Tek rezolucijom IV kongresa geografa Jugoslavije, održanog 1955. godine u Beogradu, ukazuje se, pored ostaloga, i na obaveze geografije kao nauke pri rešavanju problema obrazovanja komuna kao društveno-političkih zajednica i razvoja regionalnog planiranja, tako da je u drugoj tački rezolucije konstatovano sledeće: »s obzirom na to da je predmet geografske nauke kompleksno proučavanje prostorne stvarnosti, Kongres nalazi da naši geografi treba da posvete veću pažnju problemima značajnim za iskorišćavanje te stvarnosti (Problemima komuna i regionalnog planiranja) i za poboljšanje životnih uslova našeg naroda. U tu svrhu naši geografi treba da sarađuju sa ustanovama i organizacijama zainteresovanim za te probleme«. **(1)**

Ovakvim rezolutivnim stavom IV kongresa geografa Jugoslavije ukazuje se na potrebu i obavezu uključivanja geografije kao nauke u rešavanje praktičnih i konkretnih problema. Rezultat takvoga stava i stvorenih potreba je saradnja geografa u urbanističkom i regionalno prostornom planiranju, o čemu se raspravljalo na V kongresu geografa Jugoslavije, održanom 1958. godine u Titogradu kao o centralnoj temi kongresnog programa.

U toku rada Kongresa održan je poseban simpozijum »O regijama i regionalnom planiranju« na kome se raspravljalo o problemima regionalnog planiranja i saradnji geografa u njemu.

Posle V kongresa, Savez geografskih društava FNRJ osnovao je radnu komisiju za probleme regije i regionalnog planiranja i komisiju za geografsko izučavanje gradova, tako da se na osnovu svega toga V kongres geografa FNRJ može smatrati za veoma značajan doprinos i prekretnicu u saradnji, razvoju i zastupljenosti geografije u urbanističkom i regionalno-prostornom planiranju.

I ako je VI kongres geografa Jugoslavije bio posvećen odnosima geografije i turizma, pored ostale nastavne i stručne problematike, ipak se u njegovoj Rezoluciji ističe potreba jednog sistematskog izučavanja kompleksnih geografskih problema, kao što su: izučavanje problema regiona i regionalizacije, izučavanje urbanih naselja, problema funkcionalne klasifikacije naselja, itd. **(2)** što je po svojoj sadržanoj tematici vrlo blisko problemima iste vrste o kojima se raspravlja kod urbanističkog i regionalnog prostornog planiranja.

Dokumenti VII kongresa geografa Jugoslavije, održanom 1964. u Zagrebu, u pogledu odnosa geografije i prostornog planiranja uopšte su raznovrsniji i opširniji, jer se o procesima urbanizacije, ulozi geografije u urbanističkom i regionalno-prostornom planiranju govor pireciznije i konkretnije, što je dokaz da se geografija kao nauka polako uključuje u problematiku urbanističkog i regionalnog planiranja.

Analiziranjem zaključaka i stavova raznih urbanističkih savetovanja, počev od Dubrovnika pa do Ohrida, Sarajeva, Portoroža, Aranđelovca, Zagreba,

Skoplja, Subotice, Rijeke itd. zapažamo da se kroz sve zaključke i materijale provlači, više ili manje, jedna nit neophodnosti i potrebne obrade geografskih elemenata i faktora u urbanističkim programima i regionalno-prostornim planovima, tako da geografija kao nauka dobija i praktično svoje mesto u ovim planerskim delatnostima. Na taj način, geografija i kao praktična nauka počinje da egzistira u urbanističkom i regionalno-prostornom planiranju. Na V savetovanju urbanista Jugoslavije, održanom u Portorožu 1956. godine, konstatovano je npr., da u našoj zemlji na urbanističkom i regionalno-prostornom planiranju rade i stručnjaci geografske specijalnosti. U zaključcima ovoga savetovanja se, pored ostaloga, konstatuje: »da na osnovu dobijenih analiza naselja sa prirodnog i kulturno-istorijskog stanovišta, treba vršiti kategorizaciju vrednosti i tipova naselja, što predstavlja najvažnije faktore u njihovom budućem razvoju«. **(3)**

Na taj način su stvoreni osnovni preduslovi da geografija postane, uz naučnu i pedagošku disciplinu, i primenjena delatnost. Sam izraz — primenjena geografija — nije najsretnije izabran, ali je u ovom momentu najpreciziniji za ukazivanje na prednosti geografije u ovoj oblasti ljudske delatnosti. Na VI savetovanju urbanista Jugoslavije u Aranđelovcu 1957. godine, kada se raspravljalo o regionalnom prostornom planiranju kod nas i potrebi njegovog razvijanja, geografija kao nauka dobija i praktično svoje mesto u svim urbanističkim i regionalno-prostornim planovima.

Za naučnu i praktičnu realizaciju ovih stavova, na IX i X savetovanju urbanista Jugoslavije u Zagrebu i Subotici, 1961. i 1962. godine, doneti su, pored ostalog, i zaključci o obrazovanju kadrova u oblasti urbanizma, konstatovana je potreba, i neophodnost, sistematskog uzdizanja i školovanja kadrova raznih struka i profila za urbanističku delatnost, na pr., arhitekata, ekonomista, geografa, sociologa, jer se rad na problemima urbanizma pretvorio u kompleksnu naučnu i stručnu delatnost koja mora biti rezultat saradnje stručnjaka raznih zanimanja.

Izgradnjom našeg pozitivnog urbanističkog zakonodavstva, kada se urbanističko i regionalno prostorno planiranje postavlja u pojedinim republikama u zakonske okvire, geografski elementi i faktori, kao sastavni delovi svih urbanističkih i regionalno prostornih planova, i u zakonskim propisima dobijaju svoje određeno mesto, što se može dokumentovati sledećom analizom zakonskih propisa pojedinih republika prema vrstama prostornih planova.

Pravilnikom o elementima urbanističkog programa, generalnog urbanističkog plana i regulacionog plana, koji je sastavni deo Zakona o urbanističkom planu Bosne i Hercegovine, regulisao je i taksativno nabrojao šta koji deo urbanističkog plana treba obavezno da sadrži, posmatran s aspekta zastupljenosti geografskih elemenata i faktora, pa se kod ovoga dela elemenata urbanističkog programa konstatuje sledeće:

— da se urbanistički program, pored ostalog, sastoji i iz: prikaza geografskog položaja naselja i iz istorijata njegovog urbanističkog razvoja i da se obrađuju uticaji prirodnih i privrednih uslova, zatim privrednih društvenih i političkih odnosa na razvoj naselja, kao i uticaj administrativno-teritorijalnih promena, i sastoji se i iz analize dosadašnjeg razvoja naselja koja obuhvata, prirodne karakteristike i funkcije naselja kao gravitacionog centra.

Uz ovaj tekstualni deo urbanističkog programa se predviđaju i sledeći grafički prilozi:

— topografske karte naselja i okoline,

— geografske karte sa inženjersko-geološkim objašnjenjima, hidrografske karte, karte biljnog pokrivača, grafikoni i tabele klimatskih prilika, teritorija gravitacionog područja sa naseljima itd. **(4)**

Primenom pozitivnih zakonskih propisa u Bosni i Hercegovini, geografski elementi i faktori su dobili odgovarajuće mesto u urbanističkom planu, odnosno njegovom prvom delu — urbanističkom programu i na taj način je i pravno formulisanje njihova neophodnost u ovoj vrsti prostornih planova. Ovim zakonskim propisom nije regulisana materija i sadržaj regionalno-prostornih planova, što je veliki nedostatak za prostorno-plansku delatnost na području ove Republike.

U Zakonu o urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju SR Crne Gore veoma malo se pažnje poklanja obaveznoj zastupljenosti geografskih elemenata i faktora u svim vrstama prostornih planova. Jedino se u čl. 5. stav 1. spominju geografske osobenosti područja i konstatuje se, između ostaloga, i sledeće: »Regionalnim planom usmjerava se uređenje i prostorni razvoj šireg područja koje ima zajedničke privredne, društvene i geografske osobenosti«. **(5)**

Materija urbanističkog i regionalno-prostornog planiranja obrađuje se jedinstvenim zakonom, tako da se u narednom članu ukazuje na neophodnost obrade »geografskih osobenosti«. Ne objašnjava se detaljnije šta se smatra »geografskim osobenostima«, da li se pod tim podrazumeva i neophodno obrađivanje i analiziranje društveno-geografskih faktora područja, kojih, na kakav način, itd.

Pomenutim Zakonom se obrazuje republički organ uprave nadležan za poslove urbanizma da propiše i utvrdi koje sve elemente treba da sadrže sastavni delovi urbanističkog i regionalnog prostornog plana, odnosno odluka koja ih zamenjuje

U uputstvu o elementima koje treba da sadrži odluka koja zamjenjuje urbanistički plan (.»Sl. list Crne Gore« broj 22/66), koji je propisao nadležni republički organ, stoji da se u programskom delu odluke obrađuju prirodno-geografski elementi.

U odluci koja zamenjuje urbanistički plan ovaj zahtev se izražava stavom da se obrađuju »fizičke karakteristike pod naseljem« i »seizmičke karakteristike za naselje i region«. Tako se putem ovih opštih konstatacija, na indirektan način, ukazuje na potrebu obrade prirodno-geografskih elemenata, ali dosta neprecizno!

Zakon o urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju SR Hrvatske u svom drugom delu »sadržaj urbanističkog plana i urbanističkog projekta« određuje šta sve mora da sadrži urbanistički plan i svi njegovi delovi, pa se u čl. 10. stav 2. kaže: »urbanistička dokumentacija sadrži i osnovne postavke iz regionalnog prostornog plana i društvenih planova koji se odnose na razvoj naselja, prikaz i analizu prirodnih uvjeta,... gravitacionog područja« **(6)**. Ovim stavom je definisana potreba obrade geografskih elemenata i faktora u urbanističkim planovima, iako prezentacija i neophodnost geografskih elemenata i faktora zakonskim tekstom nije najpreciznije formulisana. To što sadržaj regionalno-prostornih planova nije uopšte definisan zakonskim tekstom, niti pratećim propisima, pa, prema tome, ni obim ni način obrade geografskih elemenata i faktora u njemu nije obrađen, smatramo velikim nedostatkom uopšte, a posebno s aspekta geografije kao nauke koja je, pored

arhitekture i ekonomije, svojim kompleksnim proučavanjem sadržaja prostora postala jedna od »matičnih struka« prostornog planiranja.

Zakonom o urbanističkom planiranju SR Makedonije, odnosno uputstvom o sadržaju urbanističkog plana koji je sastavni deo zakona, konkretizovano je i precizno konstatovano koji geografski elementi i faktori treba da se obrađuju u pojedinim delovima planova.

Urbanistička studija (program) kao prva faza urbanističkog plana, pored ostaloga, mora da sadrži: 1) analizu dosadašnjeg razvoja naseljenog mesta i njegovog regionalnog (gravitacionog) područja gde se obrađuju:

a) prirodne karakteristike kraja, odnosno njegove geografsko-topografske karakteristike — kao što su: geografski položaj, položaj naseljenog mesta u odnosu na region, zatim reljef kao i drugi uslovi koji utiču na razvoj naseljenog mesta. Sve to sa grafičkim prilozima u razmeri 1:25.000, 1:50.000,

b) geološke strukture zemljišta (nosivost terena, klizanje, sleganje), vrsta zemljišta, rudno bogatstvo itd. sa grafičkim prikazom u razmeri 1:10.000 i 1:50.000,

c) pedološki sastav zemljišta sa kartom u razmeri 1:10.000 i 1:50.000,

d) hidrografske karakteristike (podzemna voda, izvori, reke, katastrofalne poplave, korišćenje vodenih tokova, plavni tereni, pijaća voda i dr.) sa grafičkom obradom u razmeri 1:10.000 i 1:50.000.

Klimatske karakteristike (temperatura, padavine, vetar i dr.) sa tabelarnim pregledom srednjih mesečnih i godišnjih temperatura, jačinom i pravcima vetrova, insolacijom i dr. **(7).**

e) U pogledu o urbanističko-istorijskom razvoju tretiraju se društveno-geografski faktori i način njihove obrade, ističe se potreba za analiziranjem istorijskog razvoja naseljenog mesta, funkcija naselja, stanovništva i dr. i daje uputstvo koji su grafički prilozi u razmeri 1:5.000 i 1:25.000 uz ovaj tekstualni deo potrebni.

Analizirajući i ocenjujući ovaj zakonski tekst i njegovo Uputstvo, slobodno se može oceniti da se u SR Makedoniji geografskim elementima i faktorima u zakonskim propisima poklanja najviše pažnje.

»Zakonom o urbanistih projekktnih« SR Slovenije konstatovano je u čl. 10. da se za potrebe urbanističkog programa sačinjavaju i geografske, klimatske, hidrografske i dr. **(8)** analize naseljenih mesta u području.

Ovaj Zakon nema posebno uputstvo za njegovu realizaciju i sprovođenje. Razvojem urbanističke misli i njegovog pozitivnog zakonodavstva u SR Sloveniji dolazi do donošenja dva odvojena zakonska propisa iz ove oblasti i to: Zakon o regionalnom prostornom planiranju i Zakon o urbanističkom planiranju U njima se postavljaju osnovna načela ove vrste planiranja i predviđa se donošenje stručnog, metodološkog uputstva za njihovu izradu, jer se u sadašnjim propisima ne spominju načini obrade pojedinih elemenata iz raznih struka, tako da ovi propisi ne tretiraju geografske elemente i faktore ni u onoj meri u kojoj je to činio raniji Zakon o urbanističkih projektnih.

Pretpostavljamo da će u stručnom metodološkom uputstvu za izradu urbanističkog programa, koji će biti sastavni deo ovih propisa, biti detaljnije i preciznije obrađeni elementi pojedinih struka, pa i geografije.

U Zakonu o urbanističkom i regionalno prostornom planiranju SR Srbije vrlo malo pažnje se poklanja obaveznoj zastupljenosti geografskih eleme-

nata i faktora u urbanističkom programu i regionalno prostornim planovima. Samo se u čl. 3. stav 2. kaže: »Regionalno prostornim planom sreza, odnosno šireg područja koje ima zajedničke privredne, društvene i geografske osobenosti, usmerava se prostorno uređenje da je neophodno kod izrade regionalno-prostornih planova za šira područja voditi računa o njegovim »geografskim osobenostima«. Ne objašnjava se detaljnije šta se smatra geografskim osobenostima u regionalno-prostornim planovima, da li se misli na sve prirodne geografske elemente područja ili samo na pojedine, kako se to obrađuje i na koji način? Da li se pod tim misli i na neophodno obrađivanje i analiziranje društveno-geografskih faktora područja, kojih, na kakav način, itd.

Način obrade geografskih elemenata i faktora u urbanističkom programu ovim zakonskim propisima uopšte nije tretiran, što se može smatrati njegovim velikim nedostatkom i izuzetkom u odnosu na slične zakonske propise ostalih republika, koji zastupljenostima geografskih elemenata i faktora u urbanističkom programu poklanjaju veću pažnju od njihove zastupljenosti u regionalno-prostornim planovima.

Ako sačinimo redosled svih republičkih zakonskih propisa s aspekta zastupljenosti geografskih elemenata i faktora u njima, dolazimo do zaključaka da je republički zakon Makedonije najviše prostora i pažnje poklonio geografskim elementima i faktorima, zatim slede Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Slovenija, Srbija i Crna Gora.

Prema tome, opšta ocena o zastupljenosti geografskih elemenata i faktora u republičkim zakonima o urbanističkom planiranju je zadovoljavajuća, a u regionalno-prostornim planovima nedovoljna, vrlo malo i oskudno zastupljena.

***

Analizirajući rezolucije kongresa geografa Jugoslavije, stavove raznih urbanističkih savetovanja i pozitivne zakonske propise pojedinih republika u oblasti prostornog planiranja, dolazimo do sledećih konstatacija:

— Analiza geografskih elemenata i faktora u urbanističkim i regionalno-prostornim planovima postala je neophodnost i obaveza, što je s aspekta geografije kao struke vrlo povoljna i pozitivna tendencija, jer geografija, pored isključivo naučne i školske discipline, postaje i praktična delatnost.

— Geografija kao nauka je neophodna i potrebna u rešavanju jednog dela problematike urbanističkog i regionalnog prostornog planiranja, jer je objekt geografije i njenih istraživanja prostor, a predmet urbanističkog i regionalno-prostornog planiranja je planiranje kompleksnog razvoja i uređenja prostora. Iz toga se može zaključiti da geografija kao nauka postaje jedna od osnovnih nauka izvan tehničkih delatnosti koja se u oblasti prostornog planiranja bavi prostornom problematikom.

Literatura

1. Savet geografskih društava FNR Jugoslavije Izveštaj o radu IV kongresa geografa FNR Jugoslavije, Beograd 1956. str. 18
2. Savez geografskih društava FNRJ. Zbornik VI Kongresa geografa FNRJ. Ljubljana 1962. str. 30

3. Savez urbanističkog društva Jugoslavije: Zbirka zaključaka Urbanističkog savetovanja. 1950—1962. str. 17. Beograd 1963. god.
4. Ing. Bora Ilić sa saradnicima: Zbirka propisa o investicionoj izgradnji. Zagreb 1964. str. 816—817.
5. Sl. list Crne Gore br. 36/64. Titograd 1964. god.
6. Ing. Bora Ilić. Zbirka propisa o investicionoj izgradnji, Zagreb 1964. str. 828.
7. Ing. Bora Ilić: Zbirka propisa o investicionoj izgradnji. Zagreb 1964. str. 838.
8. Ibidem. str. 849.

БОСАНКЕ У МАКЕДОНИЈИ

ЈОВАН Ф. ТРИФУНОСКИ

Једном делу муслиманских Арбанаса, настањених у областима СР Македоније, у прошлости и сада тешко је било наћи жену Арбанашкињу у свом крају.[1] Стога су се они, до пред крај турске владавине (1912, г.), релативно често женили хришћанкама: узимали су или су »грабили« Македонке из околних насеља и области. Таквих бракова било је у многим селима.

Затим, поједини Арбанаси су доводили себи жене, из Румуније, где су одлазили на повремене радове. Отуда су жене доводили већином пред крај турске владавине и у периоду између два светска рата. Познат ми је приличан број Румунки удатих за Арбанасе у великом селу Речану код Гостивара, у Стрегомишту и Папрадишту код Кичева итд.

Међутим, у годинама иза другог светског рата Арбанаси из СР Македоније у знатном броју одлазе у СР Босну и Херцеговину и одатле доводе себи жене. То су чешће старији и сиромашнији момци и удовци.

У овом прилогу нисам изнио нарочите резултате у проучавању поменуте појаве , већ сам делимично набацио по неки податак. Али, успех ће значити и то, ако заинтересујем друге, претежно етнологе и социологе, да даље истражују.

Последњих година пропутовао сам кроз све области СР Македоније у којима има Арбанаса. То су: околина Куманова, Скопља, Тетова, Гостивара, Кичева, Прилепа, Титовог Велеса. Скоро свуда сам слушао о тзв. Босанкама удатим за Арбанасе. Како процењујем, реч је о око 3.000 муслиманских жена, а њихов се број и даље повећава.

Босанке, о којима је реч, поглавито су из следећих крајева СР Босне и Херцеговине: околине Сарајева, Зенице, Тузле и Горажда. Мање их је из других крајева. По нека муслиманка, која говори српскохрватски, потиче још из Санџака, тј. из његових делова у СР Србији и Црној Гори.

[1] Код муслиманских Арбанаца у Македонији, углавном услед недовољне бриге према женској деци, увек је био већи број мушкараца.

У околини Скопља нашао сам по неколико Босанки удатих за Арбанасе у селима: Светој Петки, Студеничану, Рашчу, Бојану, Романовцу, Кондову, Глумову итд. Међутим, у већој мери њих има у арбанашким селима у околини Тетова, Гостивара и Кичева. Арбанаси из тих села повремено раде као печалбари у СР Босни и Херцеговини и одатле себи доводе жене. Таква тетовска села су: Камењане, Боговино, Палчиште, Речица, Нераште, Непроштено, Желино, Челопек и друга. У околини Гостивара има Босанки о којима је реч у селима: Градецу, Неготину, Добридолу, Врапчишту, Дебрешу, Чеграну, Форину итд. У околини Кичева има их у селима: Зајецу, Србици, Колару, Туину, Стрелцу и другим. Да не набрајамо села у осталим деловима Македоније.

Мени као мушкарцу није било лако прикупљати детаљније податке о женама Арбанаса, које су пореклом из СР Босне и Херцеговине. Ипак, свуда су ме уверавали да су се босанске жене у Македонији брзо етнички губиле, примајући језик и навике своје нове арбанашке средине. Углавном су удате, како је речено, за сиромашније домаћине и имају већи број деце. Радне су у кући, веома чисте, али прилично прљаве. У њиховим међусобним односима има широке срдачности. Са старим крајем, због удаљености, одржавају ретке везе, итд.

Примеса словенске крви код Арбанаса у Македонији, без сумње, није тако незнатна, с обзиром да су се они дуго женили Македонкама, а у новије време отпочеле су релативно честе брачне везе са Босанкама. Стога ће један од задатака науке бити истраживање и у том правцу.

JEDAN MALO POZNATI PEĆINSKI SISTEM U PALEOZOJSKIM KRISTALASTIM KREČNJACIMA CENTRALNE BOSNE

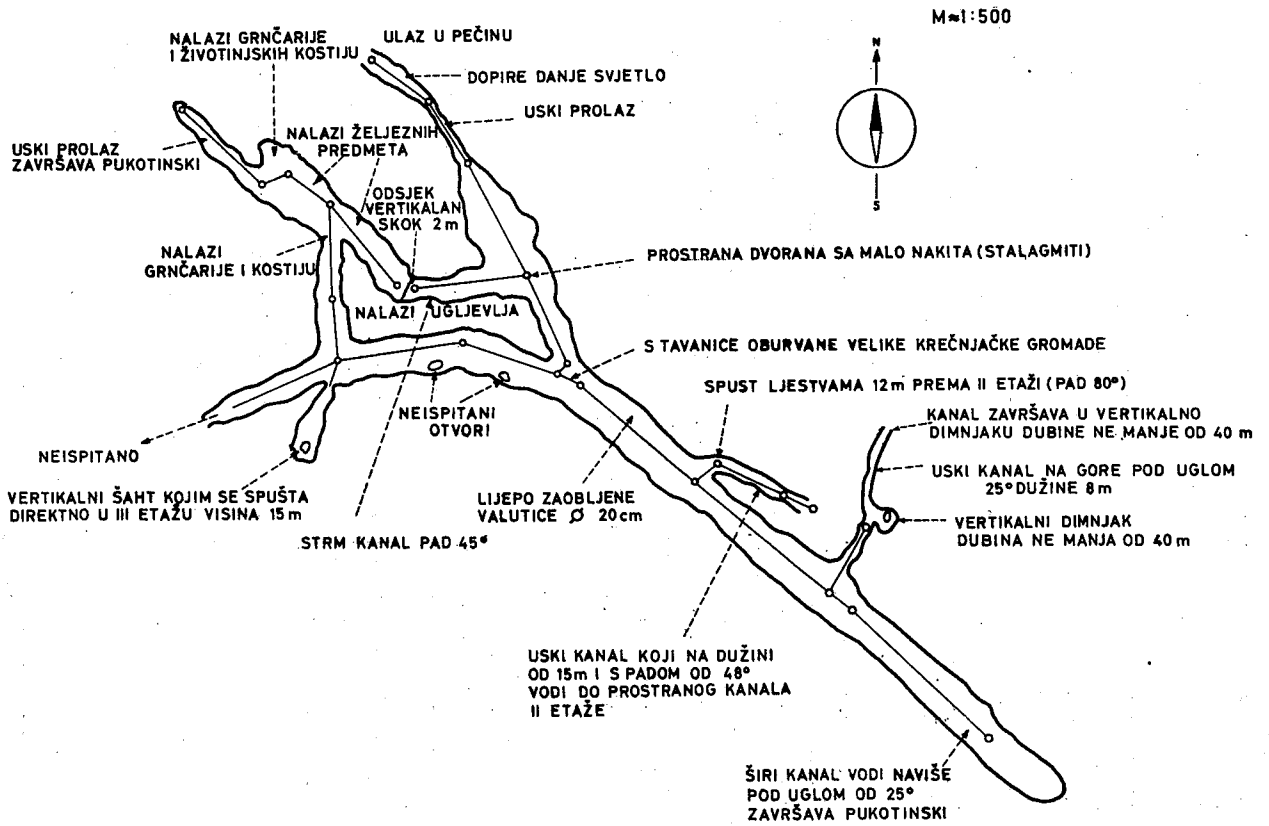
RATIMIR GAŠPAROVIĆ

UVOD. Dosadašnja morfološka proučavanja bosansko-hercegovačkog krša su pokazala da se jedan od najjače izraženih podzemnih kraških oblika — pećina — najčešće pojavljuje u mezozojskim krednim krečnjacima. U takvom litološko-stratigrafskom ambijentu najčešće se nalaze pećine i u ostalim dijelovima svijeta, gdje god postoje uslovi za nastanak i razvoj kraškog procesa. Kako je jedan od bitnih uslova tog procesa geokemijska reakcija između kalcijum karbonata (glavnog sastavnog dijela krečnjačkih stijena), vode (najčešće u obliku padavina) i ugljičnog dioksida (sadržanog u atmosferi), to se može očekivati da će se u svim krečnjačkim terenima, bez obzira na njihovu geološku starost, odnosno stratigrafsku pripadnost, uz postojanje pomenutih uslova, stvoriti i razvijati takvi oblici i hidrografija koji su karakteristični za pojavu krša.

Nije nam poznat slučaj da se u Bosni i Hercegovini javljaju jače izraženi i razgranatiji pećinski sistemi i u onim krečnjačkim terenima koji su ge-

SISTEM PEĆINA KRUPA

KROKI TLOCRTA GORNJE ETAŽE (I ETAŽA) ISPITIVANOG SISTEMA

ološki stariji od mezozojskih. Zato je horizontalno i vertikalno jako razvijeni sistem pećinskih kanala u paleozojskom, škriljavom gorju Centralne Bosne, sa svim tipskim formama i hidrografijom krša, veoma zanimljiva pojava, o kojoj za sada dajemo kraće saopćenje, zasnivano na našim kratkim ispitivanjima[1] dok će kasnije čitav sistem biti detaljno proučen i opisan.

GEOGRAFSKO-TOPOGRAFSKI POLOŽAJ SISTEMA. Na mjestu gdje Vrbas u svom gornjem toku prima s desne strane pritoku Bistricu i Krupu, a s lijeve Voljicu sa Trnovačom, nastalo je prvo veće proširenje u kompozitnoj dolini Vrbasa — Gornje-vakufsko proširenje. Ovo proširenje, kotlinskog oblika, površine oko 15 km^2, predstavljeno je u svojim zapadnim dijelovima uravnjenim, plodnim aluvijalnim nanosima pomenutih rijeka, a u svojim istočnim dijelovima, blago zatalasanim pobrđima kao krajnjim jugozapadnim, razbijenim ograncima planine Vranice. U sjeveroistočnom dijelu Gornje-vakufskog proširenja strane planine Vranice se strmo spuštaju i u kontaktu sa dnom proširenja stvaraju njegov sjeveroistočni rub. U jednoj takvoj strmoj padini, forme obluke, oko 500 m horizontalne udaljenosti od naselja Krupa prema sjeveroistoku, etažno je razvijen sistem povezanih pećinskih kanala. Čitav sistem smo po neposrednoj blizini kratke riječice Krupe, koja izvire iz najniže etaže sistema, a i po naselju Krupa, nazvali — **Krupačke pećine.**

Na mjestima gdje se kanali sistema pojavljuju na površini pomenute padine nastali su otvori — ulazi u pećine — poredani u gotovo vertikalnom nizu jedan ispod drugog. Mnogi od tih otvora, naročito oni viši, su zatrpani, neki se jedva naziru, tri su sasvim otvorena, a jedan od njih je i pristupačan. Ovaj stupnjeviti raspored otvora upućuje na mjesta ranijih istjecanja vode i ukazuje na nivoe ranijih položaja vrela Krupe. Tako sadašnji otvor iz kojeg u širokom i jakom mlazu izbija Krupa, predstavlja najnoviji i najniži ulaz u pećinski sistem.

Nadmorska visina otvora ispitivane etaže iznosi oko 760 m, dok najnižeg, onog danas hidrografski najaktivnijeg, iznosi oko 700 m. Iznad ispitivane etaže, na visini od oko 790 m, nalazi se još jedan, treći, vidljivi i otvoreni ulaz u sistem. On je, međutim, teško pristupačan i može se savladati samo uz odgovarajuću alpinističku opremu.

Geografske koordinate ulaza ispitivane etaže su približno: 43° 57′ 09″ sjev. geogr. širine i 17° 35′ 12″ istočne dužine od Griniča.

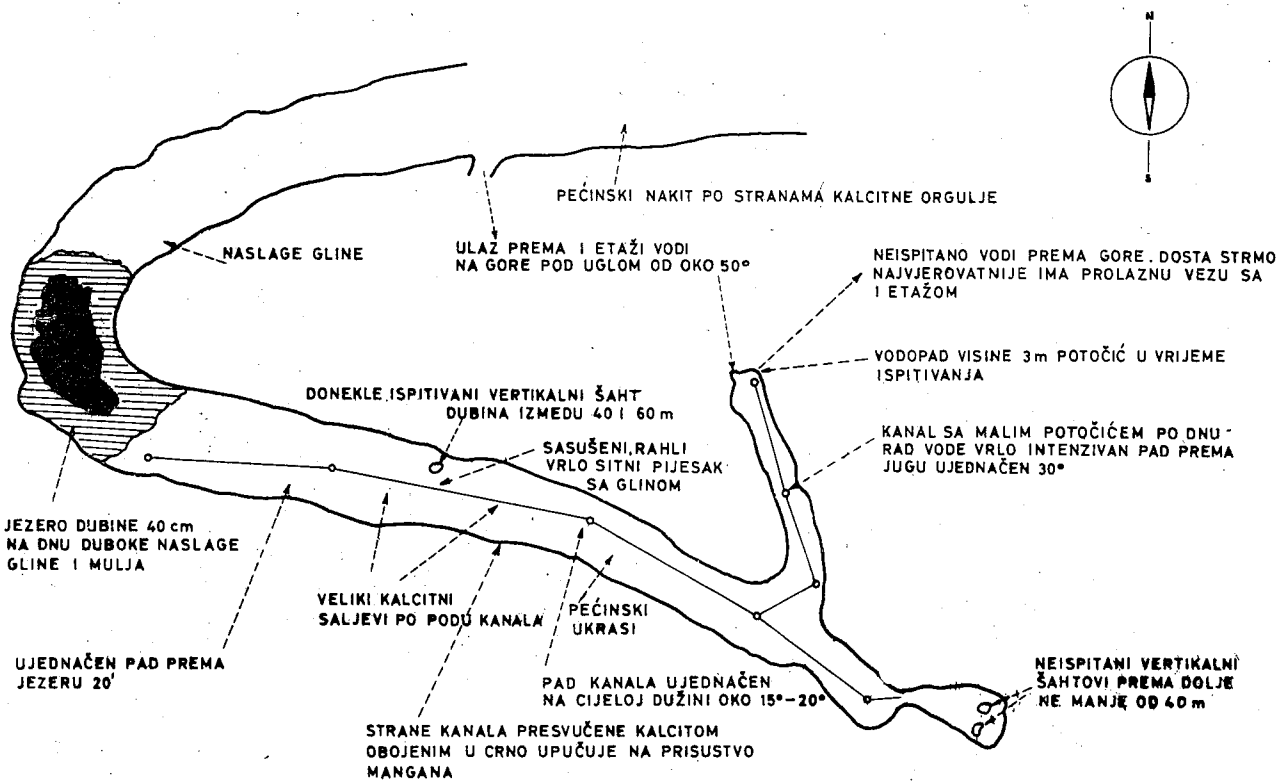
TOPOGRAFSKO-TOPOMETRIJSKE KARAKTERISTIKE SISTEMA. Zbog kratkoće vremena, topografsko snimanje pećinskog sistema (koje se inače može izvesti pomoću teodolita) izvedeno je pomoću klizimetra metodom krokija. Time su se dobili samo osnovni pravci (azimuti) protezanja pojedinih kanala i njihovih postranih krakova. Udaljenosti su uzimane odoka ili koracima, a visinske razlike su samo procjenjivane. Zato ovdje data skica ispitivanog dijela sistema predstavlja samo mogućnost prvog, sasvim približnog uvida u orijentaciju čitavog sistema.

Ispitivani dio razvijen je u dvije etaže. Gornja se u cjelini pruža prema jugoistoku, vrlo je razgranata, sa slabo razrađenim kanalima u početnom dijelu. Ukupna dužina svih kanala ove etaže, kroz koje se prošlo, iznosi oko

[1] Na ovim rekonscijskim preliminarnim ispitivanjima učestvovali su i dr ing. Mehmed Ramović i docent dr Ibrahim Bušatlja.

KROKI TLOCRTA II ETAŽE

M≈1:500

300 m. U nastavku protezanja prema jugoistoku, pećina se svodi na jedan kanal od kojeg se, u njegovom završnom dijelu, prema sjeveru i sjeveroistoku odvaja nekoliko manjih uskih kanala. Oni se završavaju u vertikalnim dimnjacima (šahtovima) kroz koje se, uz odgovarajuću speleološku opremu, može dospjeti i do većih dubina, a to znači i do novih, nižih etaža. Kroz jedan od takvih vertikalnih dimnjaka dospjeli smo, pomoću ljestvica, do druge — oko 15 m niže — etaže čiji je glavni pravac protezanja također jugoistočni. Osim ovog puta, do te druge niže etaže može se dospjeti i spuštanjem pomoću konopa kroz koso položen kanal koji se nalazi u početnom dijelu prve etaže u jednoj proširenoj pukotini s pravcem pružanja ka jugu. Postoji još mnogo vertikalnih dimnjaka koji od prve etaže vode prema dolje i, koliko se to moglo približno ustanoviti, dubina do koje sežu nije manja od 40 m.

Druga etaža, za razliku od prve, nije tako razvedena, ali je znatno razrađena. Ima veće, prostranije kanale, veće lokalne nakupine vode, više ukrasa i kalcitnih saljeva, uglađenije strane, tavanicu i pod, te u svemu i prisniju i jaču vezu sa površinskim vodama.

Od velikog jezera glavni pećinski kanal II etaže savija prema jugoistoku i pri tome zadržava blag ali stalan uspon. Na 70-om metru od jezera, kanal se račva. Jedan krak vodi prema sjeveru i prema gore, dok drugi blago zakreće u južnom pravcu i vodi prema dolje. Sjeverni krak, pod konstantnim usponom od oko 30°, vodi do vertikalnog, 3 m visokog odsjeka, niz koji se spušta potočić koji je u podu kanala izdubio omanje korito. Postoji velika vjerovatnost da se daljnjim kretanjem uz odsjek i dalje krakom u pravcu sjevera može dospjeti do prve ili do neke nove, možda čak i više etaže.

Ukupna dužina ispitivanih dijelova ove II etaže iznosi oko 220 m. I u njoj se, na podu, nalazi nekoliko otvora kroz koje se može ući u vertikalne dimnjake. Približnim proračunom zaključili smo da dubina ovih dimnjaka, kao i onih prve etaže, nije manja od 30 m, a za jedan se pretpostavlja da je dublji i od 50 m. Vjerovatno bi se kroz te vertikalne šahtove moglo dospjeti i do nižih etaža, a možda i do one danas hidrografski najaktivnije.

U cjelini, pećinski sistem Krupa može se shvatiti kao jako razvijeni i razgranati sistem horizontalnih i vertikalnih kanala. Horizontalni predstavljaju etaže, a vertikalni vezu između etaža. Etaže su postavljene superpoziciono sa prosječnim visinskim razlikama od 20 m. U odnosu na prvu etažu koja je ispitivana, mogu se prema dolje očekivati barem još tri-četiri etaže. Druga etaža je već pronađena i samo donekle ispitivana. Zadnja, najdonja etaža bila bi ona u kojoj se sakupljaju i kroz koju teku vode rječice Krupe, koja i izbija iz pećinskog otvora te najniže etaže.

GEOLOŠKO TEKTONSKE KARAKTERISTIKE SISTEMA. Pećinski sistem Krupe razvijen je u paleozojskim, dobrim dijelom mermeriziranim krečnjacima. Ovi krečnjaci predstavljaju najjače metamorfozirane karbonatne stijene u Bosni i Hercegovini. Devonski krečnjaci okoline Prače ili devonsko-karbonski krečnjaci iz paleozojika sjeverozapadne Bosne mnogo su slabije metamorfozirani.

Novija geološka istraživanja ukazala su da dobar dio ovih slojeva, koji su smatrani za permo-karbonske, pripada u stvari devonu i siluru, tačnije landoveri katu donjeg silura, a prema odredbama graptolita, djelimično i ordoviciumu. Prema svemu, jako metamorfozirane krečnjake pećinskog sistema

Krupe možemo ubrojiti u starije paleozojske. Ispresijecani su sistemima velikih dislokacija, među kojima preovladavaju dva osnovna: jedan je dinarskog smjera, to je »alpski sistem«, i drugi smjera sjeveroistok—jugozapad poznat pod nazivom »sistem bosanskog ubiranja i razlamanja«. Postoje i tzv. interferentni sistemi pravca pružanja sjever—jug. Oni su najmlađi. Ovi sistemi su bili osnovni tektonski preduslov za stvaranje Gornje-vakufskog proširenja i podzemnih pećinskih kanala Vranice.

GEOMORFOLOŠKE KARAKTERISTIKE SISTEMA. Naša posmatranja odnosila su se na spomenute dvije etaže i obluku krupačke rijeke i ograničila su se (zbog kratkoće vremena) samo na neka morfološka ispitivanja. Viša, gornja etaža formirana je skoro horizontalno sa malim padovima, slabom izvijuganošću, ali priličnom rasčlanjenošću kanala. Proširenja su posljedica ukrštanja pukotina, intenzivnijeg rastvaranja i oburvavanja na tim mjestima. Suženja su nastala duž paralelnih pukotina, duž kojih nije moglo doći do jačih oburvavanja i rastvaranja.

Karakteristični oblici u obje etaže su: sige (stalagtiti i stalagmiti), kalcitne zavjese (draperije), »lavori«, odsjeci, dimnjaci (kamini) i veća koroziono-erozivna udubljenja po dnu obje etaže izražena u vidu korita stalnih i povremenih tokova ili basena stalnih i povremenih jezera.

Na samom obluku rijeke Krupe, na njegovoj strmoj površini, vidljiva su tri superpoziciono položena pećinska otvora koji su nastajali u skladu s okolnim erozionim bazisima čiju osnovu čine škriljasto-pješčarske, nepropusne stijene. Sukcesivnim usijecanjem Vrbasa u ovu osnovu određen je i ritam usijecanja i rijeke Krupe, obilježen na površini terena sa tri vidljiva otvora, a u unutrašnjosti sa, do sada uočene, dvije etaže. Treći, najniži otvor danas je hidrografski najaktivniji i predstavlja najnoviju fazu usijecanja rijeke Krupe. Glavni kolektor rijeke Krupe je kristalasti, bankoviti, metamorfozirani, uslojeni krečnjački kompleks donjeg paleozoika, koji izgrađuje u tom dijelu bilo planine Vranice. Njegovu sekundarnu propustljivost uslovila je izvjesna tektonska izlomljenost i dijastromna poroznost, što je u uslovima dugotrajne pluvijalne klime dovelo i do jače izražene kavernoznosti, naročito duž linija oticanja atmosferskih voda.

KLIMATSKE KARAKTERISTIKE SISTEMA. Ispitivani dio pećinskog sistema ima u cjelini onakav klimatski režim kakvim se karakteriše većina pećina merokarstnog područja. U ulaznom dijelu prodiru uticaji vanjskih klimatskih prilika, ali se u dubljim dijelovima nailazi na ujednačene temperature zraka sa vrlo malim dnevnim i sezonskim kolebanjima. Primijećena su slabija strujanja zraka u višim dijelovima kanala, dok u nekim zavučenim i zatvorenim dijelovima kanala nema strujanja. Temperatura zraka dubljih dijelova sistema iznosi oko 11°, a tekućih voda oko 10°, dok se temperatura lokalnih, mirnih voda (omanjih jezera) izjednačuje sa temperaturom zraka. Relativna vlažnost je vrlo velika i u dubljim dijelovima sistema iznosi preko 90%. Prisustvo nekih specifičnih mikroformi na stranama kanala, naročito u njihovim zavučenim dijelovima, upućuje na veće prisustvo CO_2 koji sa vodenom parom, u dovoljnoj koncentraciji, posješuje rastvorljivost krečnjaka, što i dovodi do stvaranja specifičnih oblika.

BIOLOŠKE KARAKTERISTIKE SISTEMA. Obje ispitivane etaže obiluju recentnim biološkim, u prvom redu faunističkim nalazima. Po tavanici kanala, čak i u onim dijelovima koji su jako udaljeni od ulaznog otvora, nalaze se čitave kolonije slijepih miševa. U lokalnim nakupinama voda nailazi se na bijele račiće, a po stranama i na paukove, stonoge, pećinske stjenice i dr. Na osnovu naših uvida, možemo reći da pećinski sistem obiluje brojnim i različitim rodovima i vrstama pećinskih životinja.

ZAKLJUČAK. Pećinski sistem Krupe predstavlja jedan vrlo interesantan speleološki objekat u paleozojskim krečnjacima središnje Bosne. O njemu, koliko nam je poznato, zna se vrlo malo, a skoro ništa nije napisano. Svakako bi detaljnija i opsežnija ispitivanja ovog sistema pružila mnogo dragocjenih podataka i rezultata o stvaranju, razvoju i izgledu tog sistema, čime bi se dobio jedinstven prilog i za teoretska razmatranja o pojavi krša i u najstarijim krečnjačkim stijenama Bosne i Hercegovine.

KOMEMORACIJA AKADEMIKU MILENKU S. FILIPOVIĆU

održana 28. aprila 1969. godine u Sarajevu

(Riječ predsjednika Geografskog društva BiH dr M. Bjelovitića)

Neumitnim zakonima prirode podleglo je 22. aprila u Beogradu, u 67 godini života tijelo akademika Milenka S. Filipovića. Mi smo se ovdje sastali da odamo posljednju poštu jednom od najzaslužnijih članova Geografskog društva Bosne i Hercegovine, na nekim poljima djelatnosti, kao što je to izdavačka, sigurno najzaslužnijem članu našeg društva, prvom redovnom profesoru geografije na mladom Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, akademiku od samog osnivanja akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, velikom naučniku i velikom čovjeku.

Milenko S. Filiković rođen je 8. novembra 1902. godine u Bosanskom Brodu, u familiji željezničara. Zato je još kao dijete i mladić imao priliku da upozna ne samo Bosanski Brod, nego i Podlugove, Modriču, Sarajevo i Tuzlu, gdje je maturirao 1921. godine, Po završetku srednje škole upisao se na Filozofski fakultet u Beogradu, na grupu predmeta — geografija, etnologija, arheologija i nacionalna istorija. Studij je završio za 3 i po godine, početkom 1925. godine. Počeo je rad kao suplent na gimnaziji u Sarajevu, a zatim u Velesu. Naučni rad započeo je kao student kod tako vrsnih učitelja kao što su to bili: J. Cvijić, T. Đorđević i J. Erdeljanović. Tri godine napornog rada kao profesora u Velesu i terenskih istraživanja tokom ljeta na prostoru visočkog kraja rezultirali su doktorskom disertacijom: »Etnička prošlost našeg naroda u okolini Visokog (u Bosni)«.

Uskoro, 1930. godine izabran je za docenta na tek otvorenom Filozofskom fakultetu u Skoplju. Predani rad, uspjesi u nauci i nastavi, imali su za posljedicu, da je profesor Filipović već u svojoj 35 godini izabran za vanrednog profesora Univerziteta.

Period II svjetskog rata proveo je kao prisilno penzionisano lice u Beogradu. Od 1945. g. do 1950. godine radio je kao službenik u Etnografskom Muzeju u Beogradu, a period od 1950. g. do 1955. godine je proveo kao naučni saradnik i pomoćnik direktora Etnografskog Instituta SAN u Beogradu. Polovinom 1955. godine, po pozivu iz Sarajeva izabran je za prvog redovnog profesora geografije na tadašnjem Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Penzionisan je 30. septembra 1962. godine, na već izdvojenom Prirodnomatematskom fakultetu. Od 1959. do 1962. godine bio je direktor Balkanološkog Instituta Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine i redovni član Naučnog društva. Redovni je član Akademije nauka i umjetnosti SR Bosne i Hercegovine od njenog osnivanja 1967. godine.

Ovom prilikom dajemo osvrt na veliko životno djelo i lik akademika Milenka S. Filipovića sa dva aspekta, aspekta naučnog rada i ljudske ličnosti.

Ako se može velike ljude karakterizirati po nekim osobinama, tada je karakteristika pokojnog profesora Filipovića — neprekidni i intenzivan rad, pasioniran rad odjutra do naveče, rad na putovanju i rad, ako se može tako reći u periodima »odmora«. Režim rada koji je sam sebi svjesno odredio u svojim studentskim danima, konzekvetno je provodio pune 43 godine, do svoje smrti. Za akademika Filipovića može se reći da je umro za radnim stolom, poslije jednog napornog dana hodajući po naučnim ustanovama u Beogradu, skupljajući materijale za nove radove, praveći planove za terenska istraživanja, koja je vršio (još i ove godine) kao teški srčani bolesnik, na Majevici, u Šumadiji i Žumberku. On je živio i djelovao danas, a mislio na sutra, na iduće zadatke i probleme široke naučne djelatnosti kojom se bavio.

Naporni i stalni rad čovjeka velikih intelektualnih mogućnosti kao što je bio profesor Filipović, rezultirao je tokom četiri decenije sa preko 370 bibliografskih jedinica. Krug interesovanja profesora Filipovića bio je veoma širok, kao što je bilo široko i njegovo obrazovanje, od etnologije, preko antropogeografije, sociologije do istorije. Ipak, osnovno njegovo interesovanje je bilo na polju etnologije. Sadržaj njegovih radova je teško razgraničiti, jer su najčešće kompleksnog karaktera. Profesor Filipović je gledao život otvorenim očima, nije robovao shemama i bilježio je sve što je smatrao za potrebno bez obzira na momentalni cilj istraživanja. Posebno je volio terenski način rada, kontakt s narodom i bilo je pravo uživanje za prisutne slušati i učiti se na njegovim razgovorima sa narodom.

Svima je poznata većina radova profesora Filipovića, pa ćemo se zato podsjetiti samo na one geografskog, antropogeografskog karaktera kao što su: Visočka nahija, Visoko, Privreda, saobraćaj i naselja u visočkoj nahiji, Vogošća u Bosni, Borovica, Varošica Olovo sa okolinom, Modriča nekad i sad, Glasinac, Rama u Bosni, Prozor, Popovo u Hercegovini, Takovo, Has pod Paštrikom, Cvijićeva antropogeografska škola i dr.

Izuzetno je mjesto i uloga profesora Filipovića u radu, posebno u izdavačkom radu Geografskog društva Bosne i Hercegovine. Kao što je poznato profesor Filipović je došao u Sarajevo polovinom 1955. godine, a već 1957. godine, njegovom inicijativom, velikim radom na organizovanju kao i razumjevanjem okoline, pokrenut je prvi i do sada jedini geografski časopis u Bosni i Hercegovini »GEOGRAFSKI PREGLED«. Profesor Filipović je bio njegov prvi i odgovorni urednik od 1957. do 1960. godine. Iste 1957. godine, u proljeće, izašao je prvi broj »BILTENA« GD BiH, kog je pokrenuo i predgovor mu napisao profesor Filipović.

U 1959. godini profesor Filipović je pokrenuo ediciju: »POSEBNA IZDANJA GEOGRAFSKOG DRUŠTVA BiH«, u okviru koje su do sada izašle 4 knjige. Iste godine 1959. godine, na njegovu inicijativu pokrenuto je izdavanje BIBLIOTEKE GEOGRAFIJA U ŠKOLI, u okviru koje su izašle dvije sveske.

Dakle za tri do četiri godine, pokrenuo je, uređivao ili pomagao uređivati četiri geografske edicije, na koje smo danas sa pravom ponosni, jer predstavljaju svijetu geografiju naše Republike. Duboko smo svjesni koliko dugujemo za pojavu ovih edicija velikom naučniku, akademiku Milenku S. Filipoviću.

Posebna je uloga profesora Filipovića bila na geografskim seminarima, godišnjim skupštinama društva, stručnim sastancima i svugdje gdje se čula njegova riječ. Slušaoci su imali prilike da čuju dubokog poznavaoca naše struke i problema, čovjeka, koje je uvjek i na svakom mjestu sve svoje znanje nesebično stavljao na raspolaganje nastavnicima, stručnjacima i društvu.

Kao što je bio veliko ime na polju naučne, nastavničke i stručne djelatnosti, tako je pokojni profesor Filipović bio velik kao čovjek, po svojim odnosima prema studentima, saradnicima, prijateljima i poznavaocima. Interesovao se za sve svoje učenike, davao im uputstva i podsticaje za rad. On je istrgnuo iz provincijskih mjesta desetak mlađih nastavnika i uputio ih na kolosjek naučnog rada.

Životni i naučni put profesora Filipovića započeo je u Bosni. Nastavničku karijeru započeo je i završio profesor Filipović takođe u Bosni. Knjige, studije, članci, prilozi, polemike i prikazi sa područja Bosne i Hercegovine izašle su u velikom broju iz plodnog pera profesora Filipovića. Time je mnogo zadužio našu nauku, a preko nje i nauku Bosne i Hercegovine.

Lik velikog naučnika i čovjeka profesora Milenka S. Filipovića živjeće dugo u svim njegovim učenicima, saradnicima i članovima Geografskog društva Bosne i Hercegovine.

Neka je hvala i slava akademiku profesoru Milenku S. Filipoviću!

IZ RADA GEGRAFSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE U 1969. GOD.

Aktivnost Geografskog društva BiH u 1969. godini bila je na nivou prethodnih godina, a na području izdavačke djelatnosti znatno pojačana. Tako je iz štampe izašao dvobroj Geografskog pregleda sv. XI—XII za 1967—1968. g. iako sa znatnim zakašnjenjem, koje je već postalo skoro tradicionalno. Vrijedi istaći dva djela edicije »Ostala izdanja« i to udžbenik docenta dr R. Gašparovića »Matematička geografija« i »Kartu razmještaja stanovništva SFRJ«, Dr Miloša Miškovića u razmjeri 1:1 000 000, oba izašla u 1969. godini.

Bilten Geografskog društva redovno je izlazio 4 puta godišnje. Najvažnija aktivnost društva u pružanju stručne pomoći svom članstvu bila je u 1969. g. organizovanje i izvođenje XIII terenskog seminara »Kroz Bosansku Posavinu« u vremenu od 25—28. juna. Na seminaru je uzelo učešće 54 člana ili dva puta više od učestvovanja na prethodnom seminaru. Time su strahovanja od malog broja učesnika na ljetnim seminarima demantovana.

XIII seminar »Kroz Bosansku Posavinu« imao je ovaj tok:

1. dan — 25. 6. Učesnici su se sastali u B. Gradiški, obišli grad i upoznali se sa njegovim problemima na osnovu predavanja prof. Dž. Kozarčanina. U SO B. Gradiška učesnici su imali razgovor sa rukovodiocima opštine, a zatim su upoznali preduzeće »Radnik«.

2. dan — 26. 6. Izlazak na relaciji: B. Gradiška — B. Brod. Usputna objašnjenja davao je prof. R. Boban. Prije polaska na ovaj dio puta učesnici su posjetili KPD u Staroj Gradiški. Učesnike seminara sa naseljem Srbac upoznala je prof. E. Helić-Zaimović, a sa Derventom prof. A. Omerhodžić.

3. dan — 27. 6. Dopodne posjet i upoznavanje Rafinerije nafte u B. Brodu. Prijem i ručak kod predsjednika opštine B. Brod. Stručna objašnjenja na relaciji: B. Brod—B. Šamac—Orašje—Brčko—Bijeljina davao je dr M. Bjelovitić.

4. dan — 28. 6. — Prije podne upoznavanje Bijeljine, a poslije podne povratak u Sarajevo preko Rače, Županje i Tuzle.

Pored velikog broja učesnika XIII seminara treba istaći i činjenicu da je bilo više od 1/3 učesnika koji prvi put učestvuju na seminarima i koji su bili oduševljeni njihovim izvođenjem. Još jednom se pokazalo da je izvođenje ljetnih terenskih

seminara GD BiH sigurno najbolja forma podizanja stručnog nivoa članstva i kontakta UO i članstva. Zato se daljnje održavanje seminara nameće kao obaveza UO GD BiH.

Izvođenje II seminara u inostranstvo — Španija u 1969. g. nažalost nije uspjelo zbog nesolidnosti izvođača (FERIJAL BiH-a iz Sarajeva), iako se tada prijavilo čak 54 učesnika! UO GD BiH preuzeo je na sebe obavezu da u 1970. g. izvede II seminar, takođe u Španiju.

U 1969. g. broj članstva je porastao za 49 novih članova. Tako je 31. decembra 1969. g. broj upisanih članova bio 853. Broj upisanih članova govori o zainteresovanosti članova za svoje udruživanje. To se isto ne može da vidi prilikom uplate članarine, jer tek svaki četvrti upisani član plaća redovno članarinu!

Predstavnička aktivnost GD BiH u Sarajevu je bila na nivou prethodnih godina, to jest slaba, kako po broju održanih predavanja tako i po broju prisutnih članova. Raspored predavanja u 1969. g. je bio:

1. 13. 1. 1969. M. Bjelovitić — S. Smlatić: Prikazi udžbenika.
2. 10. 3. 1969. S. Kulenović: Prikaz udžbenika za I r. gimnazije.
3. 7. 4. 1969. N. Zubić: Kupreški kraj.
4. 28. 4. 1969. Komemoracija akademiku Mil. S. Filipoviću.
5. 17. 11. 1969. K. Papić: Bukurešt — Brašov (uz kolordiapozitive).

Kao jedan od razloga slabe posjete članstva predavanjima može se uzeti i krajnje nepodesne prostorije u kojima se nalazi Odsjek za geografiju, a gdje se održavaju i sastanci društva.

M. Bjelovitić

SPISAK DIPLOMIRANIH STUDENATA I NJIHOVIH DIPLOMSKIH RADOVA, KOJI SU DIPLOMIRALI NA ODSJEKU ZA GEOGRAFIJU PRIRODNO-MATEMATIČKOG FAKULTETA U 1969. GODINI

344. **Ubović** Pantelije **Nikola**	Morfološko-hidrografski prikaz Glamočkog polja	20. 6. 1968. g.
345. **Rešidović** Ibrahima **Mehmedalija**	Industrija grada Sarajeva	4. 3. 1969. g.
346. **Orešković** Jakova **Nikola**	Bihać — geografski prikaz	6. 3. 1969. g.
347. **Smailkadić** Smaila **Mahmud**	Perspektivni razvoj rudarstva	19. 3. 1969. g.
348. **Čupić** Davida **Ivan**	Dolina Donje Neretve	3. 4. 1969. g.
349. **Gvozdenović** Miloša **Lazar**	Prijedor	22. 4. 1969. g.
350. **Herdić** Smaila **Dževad**	Savremena Modriča	22. 4. 1969. g.
351. **Sakan** Miroljuba **Slobodan**	Reljef doline Vrbanje	27. 4. 1969. g.
352. **Kulenović** Ibrahima **Salih**	Mrkonjić Grad	26. 5. 1969. g.
353. **Penava** Viktora **Stjepan**	Geografski prikaz k. o. Hajdarovići	11. 6. 1969. g.
354. **Joković** Novice **Spasoje**	Vjetar u Nikšiću, sa osvrtom na klimu i položaj	17. 6. 1969. g.
355. **Živković** Vasilija **Dušan**	Snabdjevanje Sarajeva vodom	24. 6. 1969. g.
356. **Glavandekić** Ostoje **Zorka**	Prnjavor	20. 9. 1969. g.
357. **Mihaljčić** Bogoljuba **Marko**	Selo Crkvina — privredne karakteristike	20. 9. 1969. g.
358. **Lozušić** Ilije **Tvrtko**	Industrija Osijeka	23. 9. 1969. g.
359. **Drekalović** Drage **Mitar**	Trebinjska šuma	29. 9. 1969. g.
360. **Vidačić** Vojislava **Radoslav**	Privredne funkcije Bos. Broda	13. 10. 1959. g.

361.	**Hadžić** Mustafe **Sadžida**	Priboj — geografski prikaz	27. 11. 1969. g.
362.	**Jerić** Branka **Vladimir**	Vlašić planina	15. 12. 1969. g.
363.	**Bule** Jure **Mijo**	Čapljina	26. 12. 1969. g.
364.	**Rezić** Jure **Miro**	Ličtica	26. 12. 1969. g.
365.	**Drenovac** Ranka **Zorica**	Stepanovićevo — kolonizacija i osnivanje novog naselja u Bačkoj	26. 12. 1969. g.
366.	**Leskovar** Janeza **Anton**	Istorijski razvoj specijalnih karata sa širim osvrtom na projekat zidne ekonomske karte SR BiH razmjere 1:300 000	29. 12. 1969. g.

IN MEMORIAM

U SPOMEN YVES CHATAIGNEAUA
(1901—1969)

Među brojnim francuskim geografima Yves Chataigneau (Iv Šatenjo) zauzima posebno mjesto. Diplomat od karijere, po stručnom obrazovanju geograf, Yves Chataigneau bio je jedan od naistaknutijih predstavnika francuske geografske škole.

Yves Chataigneau rodio se 1901. godine u Vouillé - la - Bataille, u Francuskoj. Pošto je završio studij povijesti i geografije, Chataigneau je sudjelovao u prvom svjetskom ratu i u dva navrata ranjen je kod Verduna i Chantignya. Kao mladi i poletni znanstvenik imenovan je 1924. godine lektorom francuskog jezika na Univerzitetu u Beogradu. Ovdje je naučio naš jezik, upoznao Jovana Cvijića i postao njegovim bliskim saradnikom. Na pobudu Cvijića Chataigneau poduzima niz geografskih ispitivanja na temelju kojih je dao više znanstvenih radova i članaka o Jugoslaviji i Bosni.

Najveći dio svojih radova Chataigneau objavljuje u Annales de géographie: Le bassin Sarajevo, La vallée de la Vrbas en Bosnie i dr., u Glasniku Srpskog geografskog društva: La région karstique de la Romania, a u Prosvetnom glasniku objavljuje članak: Nastava geografije u francuskim gimnazijama. U poznatoj kolekciji »Géographie universelle« Vidal de la Blachea, Chataigneau je autor napisa o Jugoslaviji, Albaniji i Bugarskoj.

Kasniji životni put odvodi Chataigneaua u diplomatsku službu, pa tako postaje opunomoćeni ministar i direktor diplomatskog arhiva, predstavnik Francuske u Afganistanu (1940) i ambasador u Sovjetskom Savezu (1949—1952). U godina prije i za vrijeme drugog svjetskog rata Chataigneau je generalni sekretar u predsjedništvu francuske vlade (1937), zatim u političkoj misiji na Bliskom Istoku (1943—1944), a u poslijeratnim godinama postaje prvi generalni guverner Alžira (1944—1948).

Iako intenzivno prisutan u političkom životu Francuske, Yves Chataigneau sa živim interesom prati rad jugoslovenskih geografa, o kojem informira u »Bibliographie géographique internationale.« Međutim, Yves Chataigneau sve do svoje relativno rane smrti ne napušta znanstvenu aktivnost, pa jedan od svojih posljednjih geografskih radova »Géographie appliquée et Économie« objavljuje u našoj zemlji, u Analima Francuskog instituta u Zagrebu.

Za svoj vrijedni doprinos na geografskom proučavanju naše zemlje, Srpsko geografsko društvo je Yves Chataigeaua proglasilo počasnim članom, a u poslijeratnom razdoblju postao je i članom Akademije moralnih i političkih znanosti u Parizu.

U toku čitavog svog bogatog života, Yves Chataigneau, iako često puta vrlo udaljen od naše zemlje, održavao je kolegijalne veze s jugoslovenskim geografima. Naša geografska znanost njegovom smrću gubi svog iskrenog prijatelja i tumača, a francuska geografska škola vrijednog znanstvenog radnika, koji će nam ostati u najljepšoj i trajnoj uspomeni.

Branko Pleše

PRIKAZI

Miloš Mišković: KARTA RAZMJEŠTAJA STANOVNIŠTVA SFRJ. RAZMJERA 1:1,000.000 PREMA POPISU STANOVNIŠTVA 1961. Izdavač: Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1969.

U današnje vrijeme kada svaki iole obimniji i značajniji naučni poduhvat podrazumjeva učešće većeg broja stručnjaka (timski rad) mi smo samo radom i entuzijazmom jednog stručnjaka (uz minimalnu finansijsku pomoć zajednice) Miloša Miškovića konačno dobili Kartu razmještaja stanovništva Jugoslavije. Karta je izrađena po uputstvima Međunarodne geografske unije. Prema tim uputstvima takve karte za svoja područja su već ranije uradile mnoge zemlje: Čehoslovačka, Poljska, Mađarska, DR Njemačka, SR Njemačka, Rumunija i Španija.

Interesantno je da se u našoj geografskoj nauci kartografski metod istraživanja sasvim malo primjenjuje, bar kad je riječ o većim područjima ili čitavoj našoj teritoriji, a ta metoda upravo u tim slučajevima i daje najbolje rezultate jer omogućuje različite komparativne analize. Zašto je to tako, teško je reći iako je još J. Cvijić preporučio ovu metodu a i sam se njome služio u svojim istraživanjima Balkanskog poluostrva. No, činjenica je da se od tada nije daleko otišlo i da se izrada i izdavanje karata specijalnog sadržaja, u nas, svela na nekoliko, po sadržaju, više informativnih karata u školskim atlasima za đačke potrebe. Ove se karte neprestano ponavljaju, čak i sa istim greškama, u svim novim izdanjima mijenjajući eventualno razmjer a sasvim malo ili nikako i sadržaj.

Izradom i izdavanjem ove karte stvorena je osnova i za primjenu ostalih metoda u kartiranju stanovništva uz napomenu da bi bilo vrlo korisno i potrebno da se prethodno i po istom metodu iskartiraju i svi raniji popisi stanovništva.

Za obavještenje čitaocima iznosimo kriterije po kojim je karta rađena, kao i nekoliko brojčanih podataka kako bi se stekla slika o obimu posla koji je trebalo obaviti. Kriterije za izradu ovakvih karata je, kao što smo rekli, propisala MGU. Prema tim propisima ovakve karte treba da budu štampane u mjerilu 1:1,000.000, sa početnim meridijanom u Grinviču, datumom izrade i datumom popisa koji je bio osnova za izradu karte. Takođe se preporučuje da se unesu osnovne crte reljefa i administrativne granice ali na takav način da se ne smanjuje preglednost karte. Stanovništvo razbijenih naselja se prikazuje tačkama vrijednosti 200 stanovnika razmještenih prema položaju tih naselja na kartama mjerila 1:200.000 i 1:100.000. Naselja zbijenog tipa sa 1000 i više stanovnika se pretstavljaju krugom čiji se dijametar računa po formuli $d = 0{,}5^3 \sqrt{10\ S}$ (S = stanovništvo u hiljadama). Na krugovima za naselja sa 2000 i više stanovnika upisan je i broj stanovnika u hiljadama.

U kartu su za 24.452 naselja sa manje od 1000 stanovnika ucrtane 38.238 tačkica koje pretstavljaju 7,645.689 stanovnika tih naselja. Ostalih 3.473 naselja od ukupnih 29.925 (popis 1961.) koja imaju više od 1.000 stanovnika prikazana su krugovima raznih prečnika zavisno od broja stanovnika.

Na karti je još ucrtana hidrografska mreža, dok je reljef pretstavljen sa sjenkom, tako da je karta vrlo pregledna i lijepog izgleda.

N. Hadžidedić

Mirko Marković: KARTOGRAFSKA ZBIRKA ARHIVA HRVATSKE U ZAGREBU. Arhivski vjesnik, VII—VIII, Zagreb 1965, str. 373—388.

Током 1963. г. аутор је систематски проучавао садржај картографске збирке Архива Хрватске у Загребу. У тој збирци постоји огроман инвентар подељен у четири главне групе. У овом прилогу приказани су садржај и опсег збирке. А само успутно наглашена су дела од нарочите важности,

како за нашу историјску картографију, тако и за нашу културну прошлост.

Картографска збирка Архива Хрватске је једна од највећих и најбоље уређених колекција ове врсте у нашој земљи. Њену вредност повећавају поједини ретки примерци, уникати у нашој историјској картографији. Па и поред тога, како с разлогом истиче Марковић, на подручју историјске картографије ми немамо прегледних монографија, већ смо упућени на стране изворе и литературу. А наше културно благо лежи неискоришћено.

Стога поменута картографска збирка у Загребу, због свог опсега и садржине, требало би да постане важно помоћно сретство у многим нашим научним настојањима. Добро би било из ње постепено публиковати грађу и временом све то ујединити у једно нама толико потребно дело.

Ј. Ф. Трифуноски

Драган Родић: ДОЊА НЕРЕТВА, ФИЗИЧКОГЕОГРАФСКЕ ОСОБЕНОСТИ И МОГУЋНОСТИ ПРЕОБРАЖАЈА ПРЕДЕЛА. Гласник Српског географског друштва, свеска XLVII, број 1, Београд 1967., стр. 37-53.

Проучена је долина доње Неретве од Почитеља и Чапљине до ушћа у Јадранско море. Од укупно 188 квадратних километара површине у овој регији 77 до 80% заузимају блатије. Само мањи, узвишенији делови су отети од воде и обрађени.

Резултате испитивања аутор је изложио у четири дела рада. У првом делу говори се о специфичностима географског положаја регије. У другом најопширнијем делу реч је о њеним физичкогеографским карактеристикама. У трећем делу рада налази се приказ о привођењу култури замочвареног земљишта. Четврти, тј последњи део рада пружа визију будућег географског пејсажа у долини доње Неретве.

Доњенеретванска равница према човеку у прошлости била је непроходна и негостољубљива. Па ипак она је увек привлачна становништво далматинско-херцеговачког краса. Борба са стихијом воде траје непрекидно. Тек од 1961. г. отпочело је организовано и успешно освајање нових замочварених површина. Укупно је освојено 841 ха замочвареног земљишта итд.

Рад Д. Родића плод је напорног и веома савесног проучавања. Стога се препоручује свакоме ко би хтео да упозна вековну борбу између човека и сурове природне средине у области Доње Неретве.

Ј. Ф. Трифуноски

Радован Ршумовић: ДИЛУВИЈАЛНЕ ПОЈАВЕ У ПРИМОРЈУ ОМИШКЕ ДИНАРЕ. Зборник радова Географског института »Јован Цвијић«, књ. 21., Београд 1967., стр. 235-244.

Омишка Динара је уска и дугачка планина упоредничког правца, прибијена уз море. Дуга је 18, а широка свега 2-3 км. У приморју ове планине писац је вршио проучавања дилувијалних појава. На основу детаљних проматрања он је извео следеће закључке.

Процес морфолошке изградње приморске падине Омишке Динаре започео је у доба када је њена основна тектонска структура била коначно формирана, тј. од доњег миоцена,. Али за период од доњег миоцена до дилувијума недостају факта на основу којих би се могао реконструисати процес морфогенезе планинске падине.

У дилувијуму, међутим, десиле су се значајне промене у том процесу: оне су оставиле и трагове који поуздано одређују пут морфогенезе. Ти трагови су: старија бреча, долинице (Јутска, Медића и друге), млађа бреча и нивои на кречњачком делу падине.

Рад Ршумовића о дилувијалним појавама Омишке Динаре претставља значајан прилог геоморфолошког проучавања нашег приморја.

Ј. Ф. Трифуноски

Mladen Friganović: SOCIJALNA GEOGRAFIJA I. STANOVNIŠTVO SVIJETA. Izdanje Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb 1968. Str. 1—237. Cijena 31 din.

Pojava knjige — udžbenika za studente geografije o Stanovništvu svijeta predstavlja za geografsku javnost naše zemlje događaj od posebnog značaja. Riječ je ne samo o novom udžbeniku iz materije o kojoj su objavljena 2—3 univerzitetska udžbenika (Cvijić, Rubić, Radovanović), nego prije svega o sadržaju udžbenika, koji je više nego nov. Mlađi autor je dao izvanredno uspjeli udžbenik jednog dijela društvene geografije, koji može skoro po svim elementima da posluži kao uzor.

Sadržaj knjige je podjeljen na 4 poglavlja. Prvo poglavlje »Geografski razmještaj stanovništva na Zemlji« daje obilje materijala sa područja svih kontinenata i iz većine istorijskih razdoblja karakterističnih kako za pojedine zemlje tako i za pojedine epohe razvoja. Karakteristični su zaključci: stanovništvo je u predistorijsko doba brojalo oko 100 miliona, u doba Otkrića do 500 miliona a početkom protekle decenije preko 3 milijarde ljudi! Industrijsko razdoblje predstavlja pravu demografsku eksploziju.

Drugo poglavlje: »Dinamika i struktura stanovništva svijeta« pruža bogati materijal ove problematike na primjerima brojnih zemalja i različitih vremenskih perioda. Autor je veoma dobro učinio upoređujući skoro svaki pojam i na primjerima iz naše zemlje. Na taj način rad je bliži studentima i čitaocima, iako se ponekad može učiniti da je u tom autor i pretjerao. Vrijedni su posebnog pomena tipovi migracija od kojih su navedene čak i najsavremenije — migracije miliona radnika sa juga Evrope i sjevera Afrike u razvijene kapitalističke zemlje Evrope.

Ovo kao i ostala poglavlja su prepuna crteža, skica, diagrama i kartograma, koji svaki za sebe predstavljaju vrijedan prilog poznavanju složene i bogate materije stanovništva svijeta.

Treće poglavlje: »Stanovništvo i geografska sredina« tretira drugu stranu problema odnosa ljudi i zemlje, to jest kako je zemlja djelovala i vezivala ljudski rod za sebe do savremenog doba kada čovječanstvo prilagođuje prirodnu sredinu svojim potrebama. Posebno je obrađen problem prenaseljenosti te odnosi seoskog i građanskog stanovništva.

Posljednje poglavlje: »Kamo ide čovječanstvo« postavlja pitanja fundamentalnog značaja kao što je razvoj stanovništva do kraja ovog vijeka. Autor s pravom ostavlja ovaj problem otvorenim ukazujući na brojne i složene odnose u vezi sa time prihvatajući mišljenje da ne postoji opći zakon prirodnog kretanja stanovništva.

Na kraju knjige je vrijedan statistički prilog o stanovništvu svijeta.

Udžbenik o stanovništvu svijeta predstavlja djelo posebne vrijednosti koje bi kao takvo trebalo postati ne samo udžbenik za studente geografije, priručnik svih nastavnika geografije i geografa uopće, nego i korisno štivo za velik broj intelektualaca naše zemlje, čije su obrazovanje, interesovanje i potrebe sve veće.

M. Bjelovitić

Bauer-Rogić: OSNOVE EKONOMSKE GEOGRAFIJE za I razred ekonomskih škola. Izdanje školske knjige Zagreb, 1969. Str. 1—245.

Udžbenik ekonomske geografije za I razred ekonomskih škola predstavlja kako po sadržaju tako i po opremi vrijedno dostignuće zagrebačke geografske škole i na području udžbeničke literature.

Osnovni problem za pisca udžbenika geografija za potrebe stručnih škola jeste u kojoj mjeri i na koji način obuhvatiti obimnu i složenu materiju discipline kao što je to savremena geografija. Čini mi se da su autori ovog udžbenika, uz neznatne izuzetke, pronašli pravu mjeru i odgovarajući način da u duhu kompleksnog shvatanja prezentiraju geografsku materiju.

Užbenik koji se nalazi pred nama je rezultat bogate školske prakse autora, praćenja naučne i stručne problematike geografije kao i najnovijih tehničkih dostignuća.

U uvodnom dijelu daje se definicija geografije a posebno ekonomske geografije. Po našem mišljenju uobičajenija je podjela Društvene (Socijalne) geografije na izučavanje stanovništva, naselja, privrede i političke geografije (umjesto historijske geografije, koja je kod nas sasvim mlada disciplina).

Fizičko-geografska osnova i njezino ekonomsko značenje zauzima preko

40% udžbenika, što se ipak ne može smatrati pretjeranim. Posebno je vrijedno pažnje insistiranje na ekonomskom značenju fizičkogeografskih pojava.

Poglavlje o stanovništvu je veoma dobro komponirano i sa najnovijim pojmovima i shvatanjima, iako prema našem mišljenju možda na previsokom nivou za potrebe srednje škole. No o tom će mjerodavnije mišljenje moći dati nastavnici u školama.

Proizvodnja i raspodjela data je kroz primarne, sekundarne i tercijarne aktivnosti. Svaka grana privrede data je u općim crtama i glavnoj problematici uz ilustraciju fotosa i statističkih podataka. Kod statističkih podataka treba u novom izdanju izbjeći stavljanje naše zemlje u tabele kao da je to i redno mjesto proizvođača (to se može uraditi prekinutom linijom), jer inače učenici mogu dobiti krivu sliku).

Uvjereni smo da će prikazani udžbenik naići na veoma dobar prijem kod nastavnika i učenika.

M. Bjelovitić

Станислава Зајховска: ПРОЦЕСИ УРБАНИЗАЦИЈЕ У ПОЉСКОЈ. Гласник Српског географског друштва, свеска XLVII, број 2, Београд 1967., стр 203-217.

С. Зајховска најпре истиче да процес урбанизације у Пољској претставља једну од најактуелнијих појава савременог живота. Овај процес одвија се на два плана: кроз сталан пораст градског становништва; и кроз све веће промене структуре сеоског становништва у правцу непољопривредних занимања и начина градског живота. У овом раду реч је само о првом процесу.

Да би се боље разумео савремени систем мреже градова у Пољској писац је у најкраћим цртама изложио настанак и историјски развој данашњих пољских градова. Затим следује опширнији приказ послератног стања и развоја пољских градова.

Почетак организације живота у градовима после другог светског рата био је тежи него после првог светског рата. Услед померања државних граница на запад повећао се број градова. Затим ратна разарања била су велика као да је често требало из темеља подизати поједине градове итд.

Градско становништво Пољске стално је расло. У фебруару 1967. г. његов број прешао је 50% од целокупног становништва у држави. Рашћење је ишло не само путем наталитета, већ и путем миграције са села. У градове одлазе пре свега млади људи, док сеоска насеља упадљиво старе итд.

Излагања С. Зајховске спадају у успешна остварења новије пољске географије. Истичу се концизношћу, богатством важних података, таблицама и скицама. Стога ће рад о процесима урбанизације у Пољској имати посебан интерес за наше географе који се интересују за појаве урбанизације уопште.

Ј. Ф. Трифуноски

М. Сушић: ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ И СТРУКТУРА РАДНЕ СНАГЕ СВЕТОЗАРЕВА, Пишчево издање, Београд 1968, стр. 1—16.

Овај занимљив рад, посвећен стогодишњици рођења Јована Цвијића, приказује демографски развој и структуру радне снаге Светозарева. У њему је релативно обимна проблематике расправљена у сажетом облику. Рад има ову садржину: демографски развој до средине 19. века; популација Светозарева од 1850. до 1918. г.; развој светозаревског становништва од 1918. до 1945. г.; закључак.

Изузетно повољан саобраћајно-географски положај, знатно природно богатство и стални пораст густине насељености шире околине обезбедили су Светозареву функцију централног места горњег дела Великог Поморавва. Зато је оно од 1815. г. преузело водеће градске функције у односу на суседне привредне центре — Ћуприју, Параћин, Свилајнац. Светозарево у својој правитационој сфери обухвата простор од око 2.600 квадратних километара, на коме живи више од 240.000 становника итд.

Оно што карактерише рад М. Сушића у целини, то је сигурна ерудиција, познавање литературе и напор

да се проблем демографског развоја и структуре радне снаге Светозарева потпуно схвати. Аутор је уверљиво показао колико зна. Квалитет рада искупљује евентуалне мале недостатке.

Ј. Ф. Трифуноски

Мирко Барјактаровић: ПЛЕМЕНСКО УРЕЂЕЊЕ КОД АЛБАНАЦА. Из историје Албанаца, издање Друштва историчара Србије, Београд 1968, стр. 103—125.

Ово је занимљива и важна расправа, у којој се на сажет начин обрађује до сада слабо позната проблематика: племенско уређење код Албанаца. Требало је уложити доста труда и из мноштво разноврсних података извући оно што је битно.

Своју расправу М. Барјактаровић је поделио у седам поглавља. Посебно их је интересантно пет: 1. Имају ли албанска, односно балканска племена дужу традицију или су то новије творевине друштвеног живота. 2. Каква организација постоји у племену. 3. Улога и значај племенских заједница. 4. Неколико скица и конкретних карактеристика племенског друштва. 5. Има ли трагова племенског живота и у наше време.

За читаоце »Географског прегледа« преносимо неколико редова из горе наведеног првог поглавља. Родовско-племенски начин живота очувао се само код северних, не и код јужних Албанаца — и то, углавном, у вишим крајевима. Пред крај ослобођења од Турака могло се набројати више од тридесет албанских заједница, које су себе сматрале племенима. Племенска организација код Албанаца има дугу традицију. Насупрот једној групи научника која тврди да су средњевековне балканске државе уништиле племенски живот, Барјактаровић је мишљења да је у извесним неприступачним балканским областима племенски живот континуирано постојао, итд.

У целини, расправа »Племенско уређење код Албанаца« је један од оних текстова које остављамо с осећањем да смо из њега доста сазнали. Она ће бити од користи и научним радницима који нису етнографи и географи.

Ј. Ф. Трифуноски

Персида Томић: БАЧИЈА У КАРПАТСКОЈ ОБЛАСТИ СРБИЈЕ, ЈУЖНО ОД ДУНАВА, СА ОСВРТОМ НА БАЧИЈУ УОПШТЕ. Гласник Етнографског музеја, св. 30, Београд 1967, стр. 9—34.

У овом раду приказана је установа »бачија« у области Карпата у североисточној Србији. Област се простире између Дунава, на северу, планине Ртња, на југу, Тимока, на истоку, и Велике Мораве, на западу.

У наведеној пространој области у сточарству је карактеристично бачијање. То је удруживање током лета домаћинстава са овцама музницама у циљу заједничког чувања на испашама изван насеља и заједничког искоришћавања млека. Именом бачија зове се и место са зградама где се држи стадо и бораве његови чувари и чељад која прерађује млеко.

Бачијско сточарство, карактеристично за карпатско подручје североисточне Србије, није ограничено само на ту територију. Установа бачија позната је и у другим областима, скоро у читавој источној половини Балканског полуострва. Бачијско сточарење у Југославији распрострањено је у Банату, Источној Србији, Јужном Поморављу и Македонији.

Рад П. Томић представља користан прилог у проучавању сточарства у нашој земљи. Стога га препоручујемо географима: он не подстиче радозналост само својим почетком, већ и својом укупношћу.

Ј. Ф. Трифуноски

И. А. Витвер: ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ВВЕДЕНИЕ В ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ГЕОГРАФИЮ ЗАРУБЕННОГО МИРА. Географгиз. Москва 1963. Tiraž 11.000. Str. 1-366.

Knjiga poznatog — nedavno umrlog — sovjetskog pisca udžbenika ekonomske geografije predstavlja istorijsko-geografski uvod u ekonomsku geografiju svijeta iz SSSR-a.

Autor ističe s pravom velik značaj istorijskog pristupa za studiranje ekonomske i političke geografije.

Sadržaj knjige podjeljen je na 4 poglavlja. U prvom se govori o Starom

svijetu uoči otkrića, samim otrićima i borbi kolonijalnih sila. U drugom poglavlju tretira se industrijska revolucija i njene posljedice, prije svega u Zapadnoj Evropi. Treće poglavlje raspravlja svjetsku privredu od 70-tih godina XIX vijeka do 1914. godine i posebno karakteristike razvoja vodećih zemalja: SAD, V. Britanije, Francuske i Njemačke. Posljednje poglavlje govori o Prvom svjetskom ratu i njegovim posljedicama na novi raspored u svijetu, te o prilikama do 1939. g. Za bolje sagledavanje vrijednosti knjige dajemo sadržaj jednog dijela: razvoja svjetske privrede krajem XIX vijeka. Iza prikaza osnovnih tehničkih dostignuća i njihovog uticaja na privredu, govori se o koncentraciji kapitala, novim industrijskim reonima u svijetu, o značenju svjetskih puteva i dr. Na ovakav način studenti se odlično mogu uvesti u studij cijele društvene geografije.

Knjiga ima funkciju priručnika za studente geografije, a rezultat je nastavničkog rada autora od dvije decenije na MGU u Moskvi i kao takva zaslužuje visoku ocjenu.

Knjiga ima dovoljan broj karata, ali joj nedostaju fotografije, kao, i po našom mišljenju, prikaz rezultata II svjetskog rata i njegovih posljedica za savremeni svijet.

M. Bjelović

Milenko S. Filipović: NASTANAK I ZNAČENJE IMENA SEMBERIJA. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Radovi XXX, Odeljenje društvenih nauka, knj. 10., Sarajevo 1966. str. 187-192.

Семберија је равница на крајњем североистоку Босне. Лежи у углу између Саве на северу и Дрине на истоку, док западни оквир чине огранци планине Мајевице. Међутим, граница на југу није тако изразита: иде углавном јужно од вароши Бијељине и села Омајлије,

Семберија је народни назив краја који никад није чинио административну целину под тим именом.. То име уопште није постојало пре доласка Турака. Необично име Семберија одавно привлачи пажњу и било је више покушаја да се објасни његов постанак и значење.

М. Филиповић име области Семберије доводи у везу са категоријом сеоског становништва које је у прошлости било познато под називом с е б р и: то су били сељаци земљорадници. Аутор даље претпоставља да је назив Семберија могао настати само у времену када су у ту област насељени српски себри, сембри или сембери. А то је било после турског освајања тога краја 1512./1513. г. и после повлачења ранијег становништва и његових мађарских господара.

Ј. Ф. Трифуноски

Erhart Winkler: WALD UND WALDNUTZUNG IN TUNESIEN. Die Erde, 98. Jahrgang, Heft 4., Berlin 1967., стр. 252 — 280.

Студија швајцарског професора Е. Винклера представља важан прилог познавању шумског покривача и шумске привреде Туниса. Њено тежиште је у следећим одељцима: 1. Ранија и данашња раширеност шума, 2. Размере коришћења шума и 3. Искоришћавање шума сада и изгледи за будућност.

Према ауторовом излагању Тунис је релативно сиромашан шумом. Укупно је под шумом 36.000 хектара земљишта. Од тога у приватној својини је само 18.700 хектара шума. Простори обрасли шумом претежно леже у северозападном и средишном делу Туниса. Шумска привреда не задовољава све домаће потребе и зато се извесна количина дрвета увози са стране итд. На крају детаљних излагања аутор је извео концизан закључак.

Овим радом Е. Винклер пружио нам је успио прилог познавању шумског покривача и његовог привредног значаја у једној метитеранској држави. Ужи стручњаци свакако ће у њему наћи доста корисних података и општих погледа. Рад ће и са методске стране корисно послужити јер се на конкретном примеру види како се врше комплексна проучавања ове врсте.

Поред успелих фотографија, рад садржи карту Туниса. На њој су претстављени величина и распоред шумских предела.

Ј. Ф. Трифуноски

Срећко Николић: УПОРЕДНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВИТКА ГРАДОВА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ. Зборник радова Географског завода Природно-математичког факултета, св. XV, Београд 1968, стр. 163—175.

Позната је чињеница да покрајина Косово и Метохија по демографским одликама спада у ред наших специфичних подручја. Стога је С. Николић ставио себи у задатак да проучи упоредне карактеристике демографског развитка градова у тој покрајини. У раду се најпре говори о броју и порасту градског становништва, о структури становништва према полу и узрасту, о структури становништва према народности, а на крају је реч о социјално-економској структури.

Аутор је располагао подацима који дозвољавају анализу броја и пораста становништва тек од 1910. г. Ти подаци показују како су градови Косова и Метохије тек у раздобљу 1948—1961. г. имали веома динамичан пораст. При томе се посебно истиче период после 1953. г. У структури становништва преовлађују млађе старосне групе, при чему је уочљива тенденција њиховог сталног повећавања, итд.

Још су занимљивија излагања о веома шароликој националној структури градског становништва. У већини градова најбројнију групу представљају Арбанаси. Са изузетком Приштине и Гњилана, у осталим градовима они учествују са више од 50%. Највеће учешће ове групе је у Ђаковици (88,6%). Социјално-економска структура косовско-метохијских градова, како је установио аутор, одражава економску неразвијеност ове покрајине, итд.

Рад С. Николића, са прегледним таблицама и инструктивним скицама, чита се са великим интересовањем. То је, целини, значајан прилог познавању демографског развитка градова Косова и Метохије.

Ј. Ф. Трифуноски

Мирко Барјактаровић: ТРАДИЦИОНАЛНЕ ДРУШТВЕНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ И ЕТНИЧКО ОПРЕДЕЉИВАЊЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ. Зборник филозофског факултета, књ. X-1, Београд 1968, стр. 397—412.

Косовско-метохијска покрајина, где су од давних времена допирали и слагали се разнолики етнички и културни утицаји и појаве, и данас је у много чему изузетно занимљива. Стога проучавања проф. М. Барјактаровића привлаче пажњу и географа. У раду је најпре изложена етничка шароликост косовско-метохијске покрајине. Данас у њој живе Арбанаси, Срби, Турци и Цигани.

У наредним излагањима реч је о друштвеној рашчлањености поменуте покрајине. Она се јавља као последица привредно-географских, језичких, конфесионалних или других мотива и условљености. Ту су, пре свега, родовске задруге, груписања на насеобинској или регионалној основи, разврставање према верској припадности и према занимањима. На крају, говори се о етничком опредељивању становништва у овој покрајини у новијим деценијама и данас.

На Косову и у Метохији, како истиче аутор, и сада можемо срести људе који су до пре коју деценију по своме етничком опредељењу били нешто друго него што су данас. То су посрбљени Цинцари и Цигани; потурчени Срби, Арбанаси и Цигани; арбанизирани Срби и Цигани, итд. Уопште, свест људи о етничкој, односно националној припадности мењала се под одређеним условима. То се дешавало чак и са људима у току једне генерације.

На крају аутор с разлогом поставља следеће питање: »Колико све стварно проблематичног могу да садрже статистике, те колико може и сама свест људи о њиховом етничком опредељивању да буде релативна«? — Сличних појава за проучавање има и у другим крајевима Југославије.

Ј. Ф. Трифуноски

ГЛАСНИК СРПСКОГ ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА Свеска XLVII, бр. 1 (стр. 1—122) и бр. 2 (стр. 123—263) Београд 1967.

Ова свеска Гласника Српског географског друштва одликује се веома разноврсним чланцима (14) и мањим прилозима (6). Написали су их наши географи, сем три иностранa — по један: совјетски, пољски и румунски.

Г. Н. Катерфељд аутор је чланка са насловом »Планетологија — млада наука« (стр. 5—12). Реч је о науци која проучава планете и њихове сателите са упоредне геолошко-морфолошке тачке посматрања. Као основне методе планетологије јављају се морфолошке, а нарочито фотогеолошке. За објашњење порекла и старости облика рељефа планета, велики значај имају статистичке методе испитивања, итд. На крају чланка је списак главније литературе.

Д. Гавриловић написао је опширнији чланак чији је наслов »Интермитентни извори у Југославији« (стр. 13—36). Интермитентни извори или потајнице (»врела на прекид«) искључиво су везани за крашке терене. Аутор је најпре проучио положај и режим поменутих извора. Затим следују излагања о механизму функционисања тих извора, да би на крају било речи о типовима интермитентних извора. У целини рад је веома интересантан и обилује новим чињеницама и погледима.

Чланак Д. Родића објављен је под насловом »Доња Неретва, физичкогеографске особености и могућности преображаја предела« (стр. 37-53). Проучена је долина доње Неретве од Почитеља и Чапљине до ушћа у Јадранско море, на дужини од 36 км. Тај део, како истиче писац, представља интересантну географску регију. Чине је »блатије«, баре, мочваре и језера. Неретванске блатије заузимају 80% од укупне површине области.

М. Милојевић дао је чланак са насловом »Пољопривредна производња и искоришћавање замљишта у катастарској општини Ново Село« (стр. 55—69). Катастарска општина Ново Село са површином од 1.680 ха лежи у југозападном делу Доње Мораве, између Старог Села на северу и Марковца на југу. Проучени су природни услови за искоришћавање земљишта, земљишне категорије, социјално-имовински односи, начин искоришћавања земљишта, врсте култура и друго.

М. Костић у чланку »Експортна експлоатација минералних вода у СР Србији« (стр. 71—81) указује на ову значајну врсту националне бањске индустрије. Њу карактеришу три раздобља: прво — пре првог светског рата; друго — између два светска рата; треће — после другог светског рата. У чланку је дат и посебан осврт на производњу Буковачког киселјака.

М. Васовић аутор је чланка са са насловом »Туристичко-географски профил кроз источне Алпе« (стр. 83—95). Углавном је реч о туризму у Тиролу. Најпре је проучен зачетак туризма; затим улога зимских спортова и аутомобилског саобраћаја у развитку туризма; развитак тиролског туризма од првог светског рата до данас; значај Инсбрука у алпијском туризму и друго.

Д. Дукић објавио је веома занимљив чланак — »Пола века совјетске географије« (стр. 123—133). Реч је о оснивању првих географских институција и о географским открићима после победе Октобарске револуције. Иза тога следе излагања и развитку физичке и економске географије и о издавачкој делатности географске литературе и атласа.

В. Ђурић дао је чланак са насловом »Развитак и нов географски размештај индустрије Совјетског Савеза« (стр. 135—148). Основна интенција совјетске привреде, како истиче аутор, била је приближавање производње изворима сировина и енергије, затим развој запостављених области на истоку и северу. Стога је настала правилнија територијална подела рада и нов размештај индустрије. Совјетски Савез постао је индустријски гигант света.

Д. Дукић у чланку »Хидросистем дунав-Тиса-Дунав« (стр. 149—168) даје прегледан приказ његовог техничког решења и привредног значаја.

Т. Ракићевић и С. Станковић аутори су чланка »Језеро Алушонти« (стр. 169—179). Говори се о језеру које се налази на јужном ободу Доњомилановчаке котлине, у изворишту Папреничког потока. Језеро је веома мало. Настало је око 1883. г. Највећа дужина му износи 132, а максимална ширина 61 м. Захвата површину од 0.52 ха. Проучавање Језера је веома детаљно.

Ј. Динић објавио је чланак — »Маовичко-отишићка крашка долина« (стр. 181—189). Поменута долина припада сливу горње Цетине. Проучени су: геолошки састав, тектонски односи и морфогенеза долине.

Ј. Плеше аутор је чланка са насловом »Барања, демографско-економске карактеристике« (стр. 191—202). Од истог аутора у Гласнику СГД, бр. 1, за 1966. г. објављен је рад: »Барања, физичко-географски преглед«. Садашњи чланак чини целину са тим ранијим радом.

С. Зајховска у свом занимљивом чланку »Процеси урбанизације у Пољској« (стр. 203—217) најпре је приказала историјски развој градова. Иза тога следе опширнија излагања о послератном стању и развоју пољских градова. Године 1967. број градског становништва премашио је 50% од целокупног становништва Пољске, а правци привредног развоја земље наговештавају сталан пораст градског становништва.

Б. Јаћимовић објавио је чланак — »Охрид« (стр. 219—231). Приказани су: развитак охридског туризма и туристички промет.

Гласник Српског географског друштва садржи и шест мањих прилога. Написали су их: С. Станковић и С. Павловић (»Морфометријске карактеристике језера Југославије«, стр. 97—107), Д. Петровић и Д. Гавриловић (»Сува прераст у долини Вратне«, стр. 108—109), Ј. Ф. Трифуноски (»Арбанашко становништво у области Бабуне и Тополке«, стр. 110—112), С. Станковић (»Виситорско језеро«, стр. 233—238), Ф. Труфаш (»Морфодинамички процеси на румунској обали Црног мора«, стр. 239—243) и М. Костић (»Кулинска Бања«, стр. 245—248).

Ова излагања показују да Гласник Српског географског друштва за 1967. г. садржи низ радова који су веома интересантни за географску науку и за поједине географије сродне науке. Стога поменути Гласник у целини представља важан допринос нашој науци. Гласник је уредио Т. Ракићевић, в. проф, Природно-математског факултета у Београду. Први број посвећен је словеначком географу С. Илешићу, поводом његове шездесетогодишњице живота.

Ј. Ф. Трифуноски

SADRŽAJ — SOMMAIRE

Strana

IN MEMORIAM

Nedžad Hadžidedić: Akademik, prof. dr. Milenko S. Filipović 7

ČLANCI — ARTICLES

Milenko S. Filipović: Pomeranje privredno — saobraćajnih središta na donjem toku Neretve 29

Mirko Marković: Putovanje dr Ami Bouéa po zemljama Balkanskog poluotoka sa osvrtom na historijsko geografsko značenje tih putovanja 35

Durchquerung der Balkanländer durch dr Ami Boué mit einem Rückblick auf die historisch — geographische Bedeutung dieser Wunderungen 35

Radovan Pavić: Neki aspekti prirodno-geografskog determinizma u Hegela 51

Einige Aspekte des naturgeographischen Determinismus bei Hegel 65

Natalija Mastilo: Prača — prilog poznavanju naselja u Bosni i Hercegovini 67

Praca — contribution à la connaissance d' agglomerations en Bosnie et Herzegovine 93

Jasmina Čehajić: Elementi i faktori razvoja turizma u Sarajevu . . . 95

Elemente und Faktoren der Entwicklung des Touristenwesens in Sarajevo 120

Ante Markotić: Selo Grab 123

Le village Grab 137

Ratimir Gašparović: Morfološke i hidrografske karakteristike podzemnih kanalnih sistema u krajnjem sjeverozapadnom dijelu Popovog polja. I dio 139

Morphologischen und hydrographischen Karakteristiken unterirdische System im nordwestlichen Teil von Popovo Polje (der westliche Teil von Donje Polje) I Teil 165

PRILOZI — COMMUNICATION

Miloš Bjelovitić: Bosna i Hercegovina u 1969. godini (ekonomsko-geografski pregled) 167

Sulejman Smlatić: Jazlik Köy — najveće bosansko selo u Adapazarskom vilajetu 170

Borislav Dorić: O zastupljenosti geografskih elemenata i faktora u oblasti prostornog planiranja 179

Jovan F. Trifunovski: Bosanke u Makedoniji . . . . . .

Ratimir Gašparović: Jedan malo poznati pećinski sistem u paleozojskim kristalastim krečnjacima centralne Bosne 186

VIJESTI — CHRONIQUE

Komemoracija Akademiku Milenku S. Filipoviću (Riječ predsjednika Geografskog društva BiH dr Miloša Bjelovitića) 193

Miloš Bjelovitić: Iz rada geografskog društva Bosne i Hercegovine . . 195

Spisak diplomiranih studenata i njihovih diplomskih radova na odsjeku za geografiju Prirodno matematičkog fakulteta u 1969. godini 196

IN MEMORIAM

Branko Pleše: U spomen Yves Chataigneaua (1901—1969) 197

PRIKAZI — COMPTES RENDUS

N. Hadžidedić: Miloš Mišković — Karta razmještaja stanovništva SFRJ razmjere 1:1,000.000 198

J. F. Trifunoski: Mirko Marković — Kartografska zbirka arhiva Hrvatske u Zagrebu 198

J. F. Trifunoski: Dragan Rodić — Donja Neretva 199

J. F. Trifunoski: Radovan Ršumović — Diluvijalne pojave u primorju omiške Dinare 199

M. Bjelovitić: Mladen Friganović — Socijalna geografija I. . . . 200

M. Bjelovitić: Bauer — Rogić — Osnove ekonomske geografije za I razred ekonomskih škola 200

J. F. Trifunoski: Stanislava Zajhovska — Procesi urbanizacije u Poljskoj 201

J. F. Trifunoski: M. Sušić — Demografski razvoj i struktura radne snage Svetozareva 201

J. F. Trifunoski: M. Bajraktarović — Plemensko uređenje kod Albanaca 202

J. F. Trifunoski: Persida Tomić — Bačija u karpatskoj oblasti Srbije, južno od Dunava 202

M. Bjelovitić: I. A. Vitver — Istorijsko-geografičeskoe vvedenie v ekonomičeskuy geografiiju zarubenovo mira 202

J. F. Trifunoski: Milenko S. Filipović — nastanak i značenje imena Semberija 203

J. F. Trifunoski: Erhard Winkler — Wald und Waldnutzung in Tunesien 203

J. F. Trifunoski: Srećko Nikolić — Uporedne karakteristike demografskog razvitka gradova Kosova i Metohije 204

J. F. Trifunoski: Mirko Barjaktarović: Tradicionalne društvene zajednici etničko opredjeljivanje na Kosovu i Metohiji . . 204

J. F. Trifunoski: Glasnik srpskog geografskog društva sv. XLVII br. 1. i br. 2, Beograd 1967. 205